

ItK

6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 198**

A TARTALOMBÓL

Hopp Lajos: Mikes kiadatlan szépirodalmi munkája (Az idő jól eltöltésének módja ...)

Barta János: Még egyszer a lírikus Aranyról (1847–1861)

Tamás Attila: Klasszicizáló törekvések századunk magyar költészetében

*

Kerényi Ferenc: Vörösmarty Mihály színjátéktípusai a Csongor és Tünde után

*

Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső ismeretlen naplója

Szemle

Janus Pannonius — Magyarországi humanisták (Kulcsár Péter)

Erdélyi János: Úti levelek, naplók (Korompay H. János)

Lőrinczy Huba: Szépségvágy és rezignáció (Csűrös Miklós)

Baránszky-Jób László: Teremtő értékelés (Széles Klára)

Kézirattár (Kiss Ferenc)

Vita Király István "Intés az őrzőkhöz" című monográfiájáról (Veres András)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1985. LXXXIX. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

Hopp Lajos: Mikes kiadatlan szépirodalmi munkája (Az idő jól eltöltésének módja . . .) 605

Barta János: Még egyszer a lírikus Aranyról (1847—1861) 624

Tamás Attila: Klasszicizáló törekvések századunk magyar költészetében 639

Kiseb közlemények

Rimócziné Hamar Márta—Rimóczi Gábor: Pascua Romanorum 650

Kovács Ilona: Rákóczi alkotói módszere 656

Kerényi Ferenc: Vörösmarty Mihály színjátéktípusai a Csongor és Tünde után 665

Műhely

Szigeti Csaba: Appendix Balassiana (Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben) 675

Adattár

Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső ismeretlen naplója 688

Szemle

Janus Pannonius — Magyarországi humanisták (*Kulcsár Péter*) 709

Erdélyi János: Űti levelek, naplók (*Korompay H. János*) 712

Lőrinczy Huba: Szépségvágy és resignáció (*Csűrös Miklós*) 715

Baránszky-Jób László: Teremtő értékelés (*Széles Klára*) 717

Kézirattár (*Kiss Ferenc*) 720

Krónika

Vita Király István "Intés az örökhöz" című monográfiájáról (*Veres András*) 722

SZERKESZTŐSÉG

Budapest

Ménési út. 11-13.

1118

Az idő jól eltöltésének módja...

Mikes fordításai közül három munkája tűnik ki szépirodalmi jellegével. *A Mulatságos napok* egy világias szellemű novellaciklus; a társasági beszélgetés műfajába tartozó szépprózai elbeszélés-füzér egy korabeli francia rokokó stílusú kalandos cselekménysorozat átdolgozása.¹ *A keresztnek királyi útja* legendaszerű elbeszélés egy jellegzetes latin-francia barokk alkotás átültetése; éppen legendás, mesés formája révén rokon a szépirodalommal, annak is dialogizált színes misztikus vallásos válfajával.² A harmadik egy kéziratos mű: *Az idő jól eltöltésének módja mindenféle rendben...*³, amely a francia klasszicizmus kimunkált értekező stílusában írt, társasági beszélgetés keretében megformált erkölcsi oktató célzatú könyvecske szépirodalmi igényű magyarra fordítása. Az utóbbi különleges példája a rodostói levélíró és fordító tudatos szépírói törekvésének, hogy egy didaktikus színezetű értekező forrásmunkát, a szépirodalmi prózai elbeszélés és az erkölcsnevelő próza határán álló olvasmányos könyvet, szépprózává alakítson át. S valóban, az eredeti értekezés kötetlenebb elbeszélő prózává oldása következtében, a francia klasszikus hagyományokon alapuló „traité” szerkezeti, műfaji s nyelvi formája Mikes átdolgozásában a szépprózai előadás műfajához került közelebb.

A kézirat előkerülése és a forráskutatás előzményei

Az idő jól eltöltésének módja... – a múlt század utolsó harmadában került az irodalomtörténészek érdeklődésének látókörébe. A kézirat Mikes rodostói irodalmi hagyatékával együtt, a *Leveles-könyv* hazakerülése után, valószínűleg a XVIII–XIX. század fordulója körül jutott a Mikes-levelek kiadója kezébe.⁴ Attól kezdve csupán a Kulcsár István baráti társaságát látogató írók, szerkesztők szűkebb köre ismerhette a rodostói író rendkívül becses örökségét alkotó kéziratokat, köztük Mikes fenti fordítását. A század derekán, „Néhai Kulcsár István könyvei árverésén” Losonczy Farkas Lajos vásárlás útján szerezte meg könyvritkaságokból és régi kéziratokból álló gyűjteménye gazdagítására. Innen került 1873 decemberében a Nemzeti Múzeum Könyvtárába.⁵

A kéziratról, a többi Mikes-fordításokkal együtt, Pulszky Ferenc, a Könyvtár akkori igazgatója adott először hírt, aki Toldy Ferencsel, a *Leveleskönyv* második kiadójával megállapította a mikesi

¹Mikes Kelemen összes művei. III. *Mulatságos napok és más fordítások*. Sajtó alá rend. HOPP Lajos. Bp. 1970. 5–243, 955–963, 978–1019.

²Mikes ÖM III, 245–450, 963–966, 1019–1044.

³*Az idő jól el Töltésének Módja Minden féle rendben* – az író lapszámozásában 213 oldal; kézirattári lapszámozásban 112 levél. A kávébarnaszínű, egész bőrkötésű 4° kézirat első rectóján alul a bal sarokban évszám nélkül 26 aug. áll. A szabályosan szerkesztett, viszonylag kevés javítást, beírást, szerzői igazítást tartalmazó kézirat jellege szerzői tisztázatnak minősül. Lelőhelye és jelzete: OSZK Quart. Hung. 1091.

⁴A Mikes-kéziratok sorsáról vö. Mikes ÖM I. *Törökországi Levelek és Misszilis levelek*. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1966, 355–368; Mikes ÖM II. *Epistolák...* Bp. 1967, 907–914; ÖM III, 946–951.

⁵ÖM II, 910.

kézírás hitelességét.⁶ Pulszky fölfedező közleménye után kezdtek vele foglalkozni. P. Szathmáry Károly ismerteti a hat didaktikai, erkölcsi célzatú párbeszéd címét, dicséri „eredeti magyar” nyelvét, s Pulszky kezdeményezését megismételve, elsőik között javasolja kiadásra Mikes váratlanul felbukkant kéziratok művei közül.⁷ Abafi Lajos bővebb ismertetése⁸ után Szilasi Móríc már megpróbálkozott a fordítás francia forrásának megjelölésével. Mikes ugyanis, szokásához híven, nem utal munkájának eredetijére, jóllehet a címlapon megmondja: *Idegen országban idegen nyelvből fordított Magyarra*. Szilasinak az a gyanúja, hogy a kézirat forrása Cl. Fleury, „*Traité de devoir des maitres et des domestiques*” témájú könyve, de a francia forrásmű hiányában erről nem győződhetett meg.⁹ Írtak róla mások is, de méltatása mellett nem jutottak tovább a fordítás eredetijének meghatározásában.¹⁰

Dézi Lajos először Szilasi nyomán indult el, összevetve Fleury említett művét Mikes fordításával. Így jutott arra a megállapításra, hogy a kézirat eredetije nem lehet Fleury rokon témájú könyve, hanem egy másik korábbi francia szerző: A. de Courtin, *Traité de la paresse, ou l'art de bien employer le temps en toutes sortes de conditions*. (Tome 1. 2. Paris, 1667). Ez az általa elsőnek tartott kiadás nem volt a kezében, s mivel mi sem találtunk 1667.-i kiadást, föltehetőleg az 1677-es (1 tom. en 2 vol.) párizsi kiadásról lehet szó. Dézi a forrásmű azonosításához a 4.-nek mondott kiadást (1743) használta a müncheni Egyetemi Könyvtárból, de nem döntötte el, hogy Mikes végül is melyik kiadásból fordított.¹¹ Ennek eldöntésére Zolnai Béla sem vállalkozott, amikor a rodostói könyvtár időközben publikált listájához a következőket fűzte hozzá: „100. (L'art d'employer le temps 1 tome 8°.) Antoine de Courtin, *Traité de la paresse ou l'art de bien employer le temps en forme d'entretiens*. Paris, 1667, 2. vol. 8°; 1673, 1 vol. 12°. Mikes lefordította.” Ő sem jelzi, hogy az 1667-es kiadást látta, lehetséges, hogy ezt Dézsitől vette át.¹²

A fordítás keletkezésére vonatkozólag Pulszky a kézirat címlapja előtti levél rectóján található szerzői beírás, „Azt el vesztettem a mit el költöttem . . .” háromsoros bölcs mondás és a *Leveleskönyv* 166. levelében (1742) talált egyező szöveg alapján, 1742-re gondolt.¹³ Utána erre hivatkoztak, legfőkébb (1742?) kérdőjellel. A dolog azonban nem ilyen egyszerű, mivel a jelzett – a fordítás tartalmától független – szövegrész másutt is előfordul. Időrendben először a 109. levélben (1735) olvasható az adakozó ember koporsófeliratának egyik változata.¹⁴ A következő szövegváltozat az említett 166. levélben.¹⁵ Csaknem azonos vele a *Keresztények Tüköre* (1749) kézírata címlapja versóján szintén előforduló szövegbeírás.¹⁶ Tehát Pulszky ötlete szerint a fordítás keletkezését 1735–1749 közti, közelebbről meghatározandó időre lehetne tenni. Abafi viszont a Mikes-kéziratok időrendjének vízjelek alapján végzett meghatározásakor a kézirat keletkezési dátumára 1751-et javasolt.¹⁷ A kéziratok vízjelének összehasonlító vizsgálata önmagában meglehetősen problematikus, amire más vonatkozásban rámutattunk,¹⁸ s így nem adhat bizonyos alapot kétségbevonhatatlan következtetések levonására.

⁶ PULSZKY Ferenc, *Mikes Kelemen kézíratai*. Fővárosi Lapok 1874, XI. 144. sz. jún. 26. 630–631; uő. *Mikes Kelemen ismeretlen kézíratairól*. A Kisfaludy-Társaság Évkönyve Uj folyam X, 1874/1875, 155–160.

⁷ P. SZATHMÁRY Károly, *Mikes Kelemen két műve*. Hon 1875, 95. sz. 92–93. l.

⁸ *Mikes Kelemen*. Bp. 1878. 124–128.

⁹ SZILASI Móríc, *Mikes Kelemen két fordítása*. EPhK 1880, 336.

¹⁰ PAPP Endre, *Mikes Kelemen kiadatlan kézíratai*. Bp. 1895, 4, 7, 9, 40–45; KÜRTY Menyhért, *Mikes Kelemen kiadatlan munkái*. Egri Főgimn. Értesítő 1906–1907. 5, 19–20, 23, 27–30, 44–550.

¹¹ DÉZI Lajos, *Mikes fordításairól*. ItK 1904, 178–182; vö. KIRÁLY György, *Mikes Kelemen fordításai*. EPhK 1912, 28.

¹² ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Bp. Klny. a Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évfolyamából. 1926. 12, 26–27.

¹³ *I. m.* 1874/75, 157.

¹⁴ *Mikes ÖM I*, 200, 669–670.

¹⁵ *ÖM I*, 257, 732.

¹⁶ *Mikes ÖM III*, 929, 1104.

¹⁷ ABÁFI, *i. m.* 127–128.

¹⁸ *ÖM I*, 377–378, 385.

Biztosabb fogódzót nyújtana a *Leveleskönyv* viszonylatában fölmerült forrásoknak és a Mikes-kéziratok írásmódjának az író összes műveire, a kéziratvariánsokra is kiterjedő elemző vizsgálata, összehasonlítva a vízjelek revíziójával. Ez a probléma régóta foglalkoztatta Kelemen Józsefet, a Mikes-kiadás nyelvi lektorát, az író kézírásának kitűnő ismerőjét. Sajnos 1982-ben bekövetkezett halála miatt nem jutott hozzá az időrendi problémák megoldásához. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Mikes szerzői tisztázat jellegű keltezetlen kézíratainak is lehetett (elvesztett) korábbi szerzői piszkozati példányuk. Így a fordítás keletkezése, illetve első fogalmazványa és annak végső szerzői kézirat tisztázata között lehet egy vagy több évtizedes időbeli eltérés is.¹⁹ De erre alább még visszatérünk.

A fordítás eredetije és francia szerzője

A rodostói fordító kéziratának francia nyelvű forrása Antoine de Courtin (1622–1685) világi moralista szerző műve. Az író Riom en Auvergne-ben született. Tanulmányai végeztével, 1645-ben külföldi útra is alkalma nyílt, amikor Pierre Chanu residenssel, majd a Krisztina királynő mellé rendelt versailles-i követvel Svédországba ment. A királynő bizalmába fogadta a művelt franciát, s megtette udvari titkárának; azután ilyen minőségben került Károly Gusztáv, a korona várományosa, ez idő tájt a német földön állomásozó svéd seregek főparancsnoka mellé. Majd újra visszakerült a királynő közelébe, aki kegyeltjét 1651-ben svéd nemessé tette földesúri birtokadománnyal. A svéd királyi udvarban töltött évek alatt hosszasan időzött ott Descartes, aki a tudomány- és művészetpártoló Krisztina királynő meghívására élesztette és fémjelezte a svéd udvar szellemi légkörét. Itt írta meg értekezését a helyes életvitel művészetéről, a lélek szenvedélyeiről szóló utolsó művében.²⁰ Courtin bizonyára ismerte személyét, olvasta könyveit, megismerhette értekező módszerének irodalmi műfajait. Közben rövid időre visszatért Franciaországba, de a királynő lemondása után trónra került Károly Gusztáv ismét maga mellé hívta. Courtin elkísérte az erdélyi fejedelemmel szövetségre lépő uralkodót Lengyelországba, s követte őt a katonai expedíciók alatt is. A svéd király rendkívüli franciaországi megbízottjának nevezte ki. Diplomáciai karrierje Károly Gusztáv halála (1660) után sem tört meg, mert Colbert megbízásából Franciaország főresidenseként működött az északi hatalmak mellett; két év múlva pedig Dunkerque visszaadására vonatkozó, Angliával folytatott alkudozásokban vett részt.²¹

A. Courtin negyvenéves múlt, amidőn diplomáciai funkciói alól fölmentést nyerve, visszatért Párizsba, ahol józan s jámbor életmódot folytatva, írásra adta fejét. Néhány könyve meg is jelent egy párizsi kiadónál, de maradtak posztumusz munkái is. Irodalmi működésére főleg az udvari ember életvitelével, a főrangúak, nemesek kulturált időtöltésével kapcsolatos írások jellemzőek. A „civilité” időszaki erkölcsi témája sokat foglalkoztatta az élete során személyes tapasztalatokat gyűjtő, s ezeket antik és modern olvasmányaival fűszerező, moralista célzattal feldolgozó kritikus szemű szerzőt. Kötetlen műfaja a divatos „traité”, a világos és kellemes értekező stílusú műforma, amely a „discours” és az „entretiens” felhasználása révén sajátos irodalmi keretül szolgált módszeresen fölépített erkölcskritikai gondolatainak formábaöntésére. A hatvanas évek előkészületei után, a hetvenes évek elejétől sorra jelennek meg a „traité de la civilité” sokrétű témakörébe tartozó kötetei.

¹⁹ Mikes ÖM IV. *Az Ifjak Kalauza* . . . Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1974, a végső szerzői tisztázat (1751) és a korábbi variáns (1724) szövegének közlésével; Mikes ÖM V. *A Montpellier-i Catechismus*. Bp. 1986, szintén két variánszöveg (1744 és 1753–1754) kiadásával.

²⁰ *Traité des passions de l'âme*. Stockholm 1649. Descartes 1650-ben halt meg Svédországban. Vö. Tableau de Duménil (Musée de Versailles). La reine Christine de Suède entourée de savants.

²¹ MICHAUD, *Biographie universelle ancienne et moderne*. Nouvelle éd. publié sous la direction de M. MICHAUD. Paris 1843–1857 etc. 1–45 tomes; Mémoires Académie Clermont, I (1859), p. 494; *Nouveau Dictionnaire historique*, par Louis CHANDON. Avignon 1766, 4 vol. in-8°. Réédité maintes fois et amélioré par Antoine-François DALANDINE: *Nouveau Dictionnaire historique*. Lyon 1804–1805, 13 vol. in-8°.

Első műve: *Nouveau traité de la civilité qui se pratique en France parmi les honnestes gens*, par. A. de Courtin.²² Ezt követte: *Traité de la paresse, ou l'Art de bien employer le temps, en forme d'entretiens*, par ...²³ A következő: *Traité de la jalousie, ou Moyens d'entretenir la paix dans le mariage* ...²⁴ S a témakört folytató: *Suite de la civilité françoise, ou Traité du point-d'honneur et des règles pour converser et se conduire sagement avec les incivils et les fâcheux* ...²⁵

A bennünket érdeklő *Traité de la paresse* ... kötetnek Michaud kimutatása szerint hamar megjelent a második kiadása²⁶ vagy utánnomása. A harmadik kiadás „Avertissement”-jában a szerző arról tájékoztat, hogy kibővítette, megnövelte az első kiadás szövegét, teljessé téve a tárgykörrel írottakat.²⁷ Azt is előadja, hogy addig megjelent „értekezései” gondolati s tematikai egységet alkotnak a „bienséance” és a „civilité” összefüggésében. Föl is sorolja őket rövid kommentár kíséretében. Ugyanez olvasható a következő évben megjelent szintén bővített kiadásban is.²⁸ Michaud ezt a kiadást nem említi, s az író halála után mintegy öt évtizeddel megjelent negyediknek tartja, mondván, hogy a „harmadik” régóta elfogyott.²⁹

Vannak posztumusz kiadású munkái is. Kora leghaladottabb polgári jogfelfogását, a természetjogot, a háború és béke jogát megismerő diplomata szerző lefordította Hugo Grotius (Hugo de Groot) Európa-szerte ismert művét: *Le droit de la guerre et de la paix* ... par A. Courtin.³⁰ Inkább kegyességi jellegű: *L'Esprit du saint sacrifice de l'autel*.³¹ Egy másik népszerű retorikai munkája sokáig kéziratban maradt: *L'art de devenir éloquent*.³² Courtin műveinek bibliográfiai s filológiai kérdéseiről a régebbieken kívül modern kézikönyvek is tájékoztatnak.³³

Az ismert kiadásoknak a fordítás kéziratához viszonyított szerkezeti rendjéből következtetni lehet Mikes forrására:

Kiadás	Entretien – Beszélgetés					
1673	IV:	I.	II.	III.	IV.	
1677	VI:	I.	II.	III.	IV.	V.
1678	Ua.					VI.
1643	Ua.					
Kézirat	VI:	I.	II.	III.	IV.	V.
						VI.

²² Paris, H. JOSSET, 1671, in-12, XII-175. (1695-ben már a 8. kiadásnál tart, 1728-ig meghaladta a 10. kiadást. (Megvolt Rákóczi rodostói könyvtárában; vö. Köpeczi Béla tanulmányát és jegyzeteit, *II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete. Testament politique et moral de François Rákóczi*, in *Archivum Rákócziánium III. Írók sorozat*. Bp. 1984. III, 502.)

²³ Paris, H. JOSSET, 1673, in-12, VIII-191 p. (A Bibliothèque Nationale Catalogue général ... Paris 1908. Jelzete: R. 21172. – Bibliothèque de la ville de Troyes K. 5346 197233.)

²⁴ Paris, 1674, in-12, VIII-191 p.

²⁵ Paris, 1675, in-12, XVI-357 p. (1717-ig elérte az 5. kiadást.)

²⁶ *Traité de la paresse* ... Amsterdam, 1674, in-12. (Ezt a kiadást eddig nem találtuk.)

²⁷ Paris, 1677. Ibid. 1 tom. en 2 vol. in-12. (BN Cat. gén. R. 21173–21174. És Bibl. Arsenal, 8° S. 2575.)

²⁸ Paris, 1678, in-12°, 634 p.

²⁹ Michaud 3e édition „est épuisée depuis longtemps ...” une 4e édition „augmentée” publiée avec la vie de l’auteur, par l’abbé Goujet. Paris, 1743, in-12. (Bibl. Arsenal, 8° S. 2576.) Courtin biográfusa kiemeli, hogy Claude-Pierre Goujet (1697–1767) „janséniste ardent” és „son antipathie contre les jésuites”, valamint rigorista irodalomszemléletét s a szerelmi költészettel szembeni előítéletét.

³⁰ Paris, 1687, 2 vol. in-4°.

³¹ Paris, 1688, in-12, III-615 p.

³² Publié par Kamal FARID. Revue Caire XX. 1958.

A bővített kiadások szöveg s szerkezet szemszögéből megegyeznek, s ezek felelnek meg Mikes kéziratának. Ezért nem szükséges annak részletezése, hogy miben térnek el az 1673-as első (vagy az 1674-es második) kiadástól. Röviden megjegyezhető, hogy az első kiadás „Avertissement”-ja p. 4-ről p. 8-ra bővült; a régi I–IV. Entretien szövege és a folyamatos számozású XXXI alfejezet szerkezeti fölcsztása is megváltozott; az V–VI. Entretien beiktatása révén az alfejezetek száma XXXVII-re szaporodott, Entretien-ként újra számozva (I–VI. I–XIII. I–III. I–III. I–V. I–VII.) A fordítás alapjául szolgált 12° formátumú kötet a rodostói könyvtár jegyzékében az octav alakú könyvek közé került.³⁴

A módszeresen dolgozó francia szerző trakté-szerűen építette föl értekező munkáját, amelynek az „Avertissement” gondolatait követő analitikus „Table des Entretiens, et des Matières contenue dans ce livre”-je híven tükrözi az író gondolatmenetét, világosan csoportosítja a moralista tétéleit, általános elveit, erkölcsi normáit. A könyv tartalomjegyzékét helyettesítő lényegre figyelmeztető „Table des Entretiens . . .” alfejezetekre tagolt áttekinthető rendszerével olvasója elé tárja a szerzői mondanivaló egészének vonásait. Ezek az alfejezet-címek – figyelemfölkeltő célzattal – a folyamatos szöveg megfelelő helyeit kísérve, a lapszéli margón is feltűnnek a kiadásban. A fordítás kéziratának végén található *Tábla* csupán a hat beszélgetés fő témáit jelzi, s az alfejezet-címek a szövegben is elmaradnak.

Mikes kézírata erkölcsi célzatában rokonságot mutat az 1724-ben lefordított *Ifjak Kalauzával*, amelynek eredeti forrása szintén Rákóczi rodostói könyvtárából való. A fejedelem törökországi udvarában már az első hónapok után, különösen a húszas években jelentkező súlyos probléma, „az idő eltöltésének módja”, sokat foglalkoztatta a levélíró.³⁵ Rákóczi maga is fölhívhatta kamarása figyelmét az általa olvasott hasznos könyvekre. Ismeretes, hogy a rodostói könyvek nagyobb részét a fejedelem Franciaországból vitte magával török földre. A párizsi, grosbois-i évek alatt is olvashatta őket Mikes, aki mindenkor fejedelmi ura mellett volt. Courtin könyve kedvelt olvasmánya lehetett, s átdolgozása összefüggésbe hozható saját lelki és szellemi igényeivel is. *Elöljáró beszédének* utolsó bekezdésében saját szavaival írja: *Ajánlom édes Jésum az az időt, melyet ezen írásban töltöttem, és adjad, hogy mind nekem, mind azoknak, kik ezt fogják olvasni, lelki hasznokra légyen . . .* Mikes harmincéves, amikor a rodostói bujdosás unalmának súlyos terhe kezdett ránehezedni. Talán ez is támpontul szolgálhat annak föltételezésére, hogy a fordítás első fogalmazványa Mikes fiatalabb éveiben a Rákóczi halála előtti időszakban keletkezett. Végső formába öntése későbbre tehető; kézíratos tisztázata Mikes második rodostói időszakára eshet, miután hosszú balkáni utazásairól (1737–1740) visszatért Rodostóba.

³³ Vö. a 21. sz. jegyz. is; *Dictionnaire des Lettres françaises*, publié sous la direction du G. GREENTE. Le dixseptième siècle. Paris 1954; *Dictionnaire de Biographie française*, sous la direction de M. PREVOST et R. d'AMAT. Paris 1961. t. IX; *Bibliographie de la littérature françaises du XVIIe siècle*, par A. CIORANESCU. Paris CNRS 1965, t. I; D. BOUHOURS, *Remarques nouvelles sur la langue française*. Paris 1675, 12°, XX-558; V. B. HELTZEL, *The rules of civility (1671) and its French source*. Modern Language Notes, XLIII (1928), p. 17–22; K. FARID, *A. de Courtin*. Revue Caire XX (1958), p. 83–109, 197–222, 293–313; uő. *Sources idéologiques de l'oeuvre de Courtin*. Revue Caire XX, p. 387–400, 486–507; uő. *A. de Courtin. Étude critique*. Thèse . . . de l'Université de Paris. 1969, 309 p.

³⁴ *Catalogue des Livres de la Bibliothèque in De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferencz fejedelem udvari nemesének törökországi levelei 1730–39-ből és följegyzései 1740-ből*. Közli THALY Kálmán. Bp. 1909, 368; vö. a 12. sz. jegyz.

³⁵ Mikes *ÖM* I. 6. levéltől vö. a 33, 37. lev. (1720), 41. lev. (1721), 43, 45–46. lev. (1722), 53, 55, 57. lev. (1724), 59, 63. lev. (1725), 73–74. lev. (1726), 79, 82–85. lev. (1727), 88. lev. (1728), 96. lev. (1731) stb. és 629–630. l.

Az *Előljáró beszéd* és az „Avertissement” összevetése arra enged következtetni, hogy Mikes önállóan járt el a bevezető megfogalmazásában. Témájának megjelölésében követi a szerzőt, a restséget a „lelki nyavalyák” („maladies de l'âme”) közé sorolja, s a legveszedelmesebb véteknek nevezi. Ám aki a nyavalyát nem üsméri, azt meg sem gyógyíthatja. El kell úzni a bennünk rejtőzködő restséget, amely mint a virág alatt elrejtett kígyó,³⁶ mindig támadásra kész. A francia barokk költészet kedvelt motívumát földidéző sorok után Mikes nem veszi át Courtin retorikussá emelkedő hangnemét, s a bevezetőt megrövidítve, osztja szerzői reményeit, mondván, *lehet tehát remélni, hogy az értelmesek kedvesen veszik, és olvassák ezeket a beszélgetéseket*. Ő is hangsúlyozza az erkölcsoktató munka társadalmi tendenciáját, hogy ti. nem az olvasók szűk körének szánja, hanem különböző rétegeknek, *mindenféle rendű és mesterségű emberek* hasznára szolgálhat. Ezt a gondolatot olyan fontosnak tartja, hogy a könyv címében is kifejezésre juttatja. De nyomon lehet követni a fordító által elhagyott „Table des Matières . . .” tematikájában is, amely egészen rövidített formában került a kézirat végére, a következőképpen.

Ennek a könyvnek Táblája.

Első napon való beszélgetés.

A restségről, és annak eredetéről.

Második napon való beszélgetés.

Hogy külsőképen, mit viszen végbe a restség, és a világiaknak tunya életek.

Harmadik napon való beszélgetés.

Hogy a munka természet szerint minden renden levő személyeket illeti.

Negyedik napon való beszélgetés.

Hogy miképpen lehessen a restséget elhagyni.

Ötödik napon való beszélgetés.

A cselédes gazdáknak kötelességeiről.

Hatodik napon való beszélgetés.

Hogy a cselédes gazdák tartoznak gondot viselni cselédjekre.

Ennek a munkának befejezése.

Amelybe meglátszik az eddig való beszélgetésnek hasznos volta, és ezeknek a resteknek megtérések.³⁷

Könyve mondanivalójának lényegéről a szerző a bevezetőt követő első napi beszélgetésben szól részletesebben. Mielőtt a restség fogalmának meghatározására sor kerülne, az író egy főrendi társaságnak adja át a szót, s egy valóban lezajlott cselekményként feltüntetett irodalmi keretben érzékelteti a rest életmód keresztényi erkölccsel ellenkező voltát. Erre szolgál a személyek csoportosítása és jellemzése, illetve a társalgás menetében betöltött szerepük írói elgondolása is. Diánna, Angyélika, Páter Dénes és Télámon a francia Madame de Philargie, Demoiselle de Philargie nommée Angelique, l'Abbé Theotée és Zeroandre („jeune homme de qualité”) elkeresztelése. Az a megjegyzés, hogy Diánna *mintegy negyven esztendő korában* maradt özvegyen, a fordító ötlete,³⁸ hasonlóképpen a dáma rest életmódjára adott magyarázata is, *akinek a nagy jószág módot adott mindenre*. Adódik motivációs különbség a szép Angyélika és Télámon első említésekor is. Egymás közti civódásuk azzal is összefügg, hogy a polémikus színezetű beszélgetésekben a művelt főrangú kisasszony az erkölcsoktató Páter olda-

³⁶ „... tant il est vray qu'elle est comme un serpent caché sous de fleurs, ou un démon sous un beau visage.” 1677. kiad. Avertissement.

³⁷ A kézirat végén lévő Tábla nincs számozva. A „hat napi” beszélgetéssel szemben a francia csak hat „entretien”-t jelez s erre négy nap is elegendő volt; KÖPECZI, i. m. 503.

³⁸ Ilyen „főrenden lévő asszony” a *Mulatságos napokban* Honoria alakja is, „aki negyven esztendő korában két esztendő özvegy lévén, nem csak sok jószággal, de még nagy okossággal . . . bővülködött.” Mikes *ÖM III*, 7–8, 978.

lán helyesel, Télámon pedig ellenvetéseivel tűnik ki. A szereplő személyek együttese alkotja azt a társadalmi hátteret, amely a cselekmény folyamán hiteletésíteni hivatott a jó és rossz erkölcs szembe állítása kapcsán fölmerült emberi tapasztalatokat, írói ítéleteket.

A párbeszédes irodalmi cselekmény lefolyásában van egy eltérő írói mozzanat a francia műfaji megoldáshoz képest. Courtin úgy adja elő, mintha ő is jelen lett volna a társaságban, ahol a főrangú szereplőkkel találkozott. A beszélgetések folyamán ugyan a társalgáson kívül álló maradt, de magában gondolkodva, megjegyzéseket fűz a halottakhoz, látottakhoz. Ez a szerzői attitűd bizonyos narrátori modorban nyilvánul meg, de személye háttérben marad. A fordító ezt a személyes szerzői jelenlétet kiiktatja, s a társalgó szereplők beszélgetéseit nem kíséri írói közbevetésekkel. A végén elhagyta Courtin utolsó megnyilatkozását is, amelyben arról tájékoztatja olvasóját, hogy híven igyekezett fölidézni emlékezetében az érdekes és hasznos társalgást; úgy próbálta leírni, hogy semmit ne hagyjon el belőle, és ne is tegyen hozzá, inkább a beszélgetőkre, elsősorban a derék páterre bízva a gondolatok kifejtését. Mikes erről nem szól; ehelyett szereplői erkölcsi megújulását teszi szemléletesebbé.

A fordításban halványabb a szüntelen beszélgetés színterének megvilágítása, mint forrásában a „ruelle” ábrázolása. A XVII. század derekán francia előkelő társadalmi s irodalmi körökben divatba jött színhely jellemző Courtin korára. A „ruelle du lit” szó szerint a női lakosztály intim kis terét, a fal és az ágy közötti térséget jelenti, amely a szalonélet tartozékaként az „alkóvi” précieuse stílusú társasági élet kedvelt színhelyül szolgált.³⁹ Ilyen vonzó, meghitt helyszínen indul s folyik kisebb megszakításokkal a cselekményt alkotó moralista célú beszélgetés, hogy mindez ne tűnjék unalmas okoskodásnak. A bemutatott szereplők jelenetszerűen tűnnek föl, társalkodnak, vitatkoznak, távoznak, majd újra összegyűlnek, s folytatják ahol abbahagyták. Közben szolgálók jönnek s mennek, kopogtatnak az ajtón, ebédre terítenek, vacsoráznak, színpadias jelenetekkel élénkítve az előadást. Az özvegy Diánna kertés udvarháza, szobája, ágya, egy asztalka székekkel, a „díszlet” állandó kellékei.

A nagyvilági életmódot folytató Diánna, aki minden ürügyet felhoz, hogy a délelőtti órákat heverve töltsse, még ágyban fekszik, amikor Angyélika és udvarlója, Télámon, valamin civódni kezdenek. Már javában vitatkoznak, amikor tíz óra tájban belép a dáma fölkelésére hiába várakozó Páter Dénes. Újra eljött, hogy rábeszélje Diánnát egy régóta halogatott nemes cselekedet, egy mindenét elzárókosító börtönbe került szegény ördög kiszabadításának előmozdítására. De ismét úgy látja, hogy az asszony lustasága miatt kár az idejét vesztegetni. Diánna leülteti a heverője mellé, s kérdi tőle, hogy miért nem ment már be hozzá. A Páter mentegetőzik, hogy *nem illik az én rendemhez olyankor menni az asszonyokhoz, mikor még ágyban vannak, vagy öltöznek*. Télámon jót nevet a jámbor Páter aggályoskodásán, mire emez elhatározza magát a „szalonpapocskák” („abbé de ruelle”) szokásától; *soha sem szerettem olyankor menni az asszonyokhoz, amidőn öltöznek*. Szavaiból Diánna kieri vendége neheztelését, s a szemrehányást elkerülendő igyekszik őt leszerelni: *Bezzeg Páter uram ... Hát azért jött kegyelmed ide, hogy nekünk prédikáljon?*⁴⁰

Angyélika siet a főasszony szavain megütköző Páter segítségére és az igazság kimondására biztatja. Télámon viszont Diánna védelmére kelve, szítja a fellángolt szócsatát. A Páter nem kíméli a délig ágyban hempergő kényeskedő háziasszonyt: *veszedelembe kerül az olyan asszony, aki egyebet nem cselekszik, csak eszik, iszik, aluszik, magát mulatja és cifrázza ... Angyélika, aki Télámont vette célba, melléjük teszi a haszontalan beszédű udvarlókat is, ami fölszítja veszekedésüket. A Páterre várna, hogy igazságot tegyen köztük; keresztényi életre inti őket. A dámát bosszantják intelmei, s kitör belőle: Páter uram, kegyelmed igen kemény, nem akarnám, hogy kegyelmed volna az én gyóntató papom. Erre már emez is indulatba jön: Nem is olyan szándékkal jöttem ide, hogy catekizáljak ... s az emberbaráti tett végbevitelére, bizonyos – a francia szövegben nem említett – levelek előkeresésére sürgeti. Diánna ismét holnapra akarja halasztani. Ezen elhűlvén a Páter ...⁴¹ – majd kölcsönös panasz és mentegetőzés közepette, Mikes helyzetteremtő ötlete nyomán, ebédhez fognak a Diánna ágya mellett megterített asztalnál.*

³⁹ Vö. Gravure de F. Chauveau (BN Imp.), illustration d'une édition du Grand Cyrus (une ruelle).

⁴⁰ „Vrayment Monsieur l'Abbé, s'écria Philargie, vous prenez les choses bien au criminel! Estes-vous donc venu pour nous prescher?” 1677, 5.

⁴¹ „Surquoy Théotée faisant l'étonné; quoy Madame ...” I. m. 9.

A fordító által beiktatott ebéd végén kopognak az ajtón, s Angyélika bebocsátja Madame la Marquise inását. *Nó te kis Csutak, mondá Diánna, mint vagy a Grófné. Igen frissen, felelé az inas, és az asszonyt köszöntetvén, tudakoztatja az asszonynak egészsége mint szolgál, és hogy ha volna-e asszonynak kedve a városra menni sétálásnak kedviért.*⁴² A magát hirtelen jobbacskán érző dáma örömmel küldi beleegyező választát: *köszöntsd fiam az asszonyodat . . . és ide elvárom.* A párizsi sétakocsikázás fölmerülése olaj a tűzre: a Páter egész prédikációt rögtönöz a keresztényektől elvárható életmódról. Angyélika biztatja, csak oktassa őket, a vasat nem kell hagyni, hogy meghűljön, amit Mikes saját szóláskészletéből fűzött hozzá.

Az erkölcsi lecké tárgya a restség; a súlyos baj eredetét bibliai passzusok világítják meg. Forrása az emberi kevélységgel párosult „magunkhoz való szeretet”, a mértéktelen önszeretet vagy az „Ádám vétke” („Ádám almája”) összefüggésében emlegetett „megromlott szeretet”.⁴³ Ez *gyökere minden rossznak.* A Páter erkölcsnemesítő szándékkal felsorolja a *fő vétkeket*, amelyek a *rendetlen szeretet* táplálói, *valamint hogy a lámpásban való tüzet az olaj táplálja.*⁴⁴ A szív mélységében rejtőző restség különösen veszedelmes lelki betegség; az elmét eltompítja, elvon a dolgos élettől, mert *valamint utálja a dolgot, a nyugodalmat úgy szereti.* A restség definiálásának és erkölcsromboló „belső” hatásának leírásakor a továbbiakban gyakran idézett Szent Pál leveleire, Aquinói Szent Tamásra, a keresztény morál egyik legnagyobb auktorának tartott bölcseleijére, s a középkori skolasztikussal jól megférő görög filozófia klasszikusa, Arisztotelész etikájára hivatkozik. A restség, tunyaság, henyélés, tétlenség, vallás-erkölcsi szempontból vétkes; a „világi élet”, a társadalom szemszögéből pedig haszontalan. Az orvos-ság; az idő eltöltésének dicséretes módja, a kulturált viselkedés („civilit”) és a dolgos életvitel. A rossz erkölcsök legfőbb okozójával szemben Pál.apostol szavaival inti a jelenlévőket: *Ne legyetek restek!* A fordító követi a francia moralista fejtegetéseit, viszonylag alig rövidítve a beszélgetés szövegén. De már itt is nyoma van a párbeszédben inkább kedvét lelő Mikes szépirói törekvésének, hogy megkurtítja a terjedelmessé váló moralizáló monológot. A Páter is mentegetőzik, *azért nem is szükséges, hogy hosszú beszéddel megmutassam kicsoda veszedelmes ez a vétke . . .*⁴⁵ Befejezni készül az egyoldalúvá vált erkölcsoktatást, mondván, *hogy az egész világi élet, mely a restségen forog, és amely inkább halál hogysem élet . . .*⁴⁶ – ami kiváltja Télámon tiltakozását; okoskodásukat a grófné érkezése szakítja meg, *félbe hagyatá a Páterrel beszédét.* Most már Diánna is fölkel, *megköveté a Páttert*, s elbocsátja a társaságot, a folytatást és az ügyek intézését *minthogy sétálni kell menni, azért másnapra lehet hagyni.* Mikes a dáma viselkedését jellemző szavak után zárja az első napi beszélgetést.⁴⁷ A „ruelle” kiürül, a beszélgetők szétszóródnak.

Az egyszerű színpadias keretben megindult párbeszédes cselekmény helyszíne és a „ruelle” hempergő típusa („le paresseux vautre dans son lit”) eléggé elterjedt volt ahhoz, hogy irodalmi feldolgo-

⁴² „Te voila donc, Petit-pied, dit Philargie, comment Madame la Marquise? *I. m.* 11. A népnyelvi szóhasználatra emlékeztető „kis csutak” Mikes gyermeknyelvi emlékeiből jöhetett a fordító tollára. S folytatólag „köszöntsd fiam . . .” – „mon enfant”; Télámon csak „laquais”-nak nevezi.

⁴³ Fr. „l'amour de nous” – „un amour corrompu” – „l'amour propre” *i. m.* 16. Mikes több írásában (99. lev. *ÖM I*, 182–188, 652; *ÖM II*, 952; *III*, 1094 etc.), Rákóczi főleg Vallomásaiiban és Meditációiban foglalkozik vele.

⁴⁴ „... que de mesme que l'huile nourrit le feu d'une lampe . . .” *I. m.* 17.

⁴⁵ „et ainsi n'est pas besoin d'un long discours pour faire voir combien ce vice est pernicieux, et . . .” *I. m.* 18.

⁴⁶ „que toute cette vie mondaine qui roule sur la Paresse, et . . .” *I. m.* 24. Nemcsak moralista intés, hanem erkölcsi szempontú társadalomkritika is a párizsi nagyvilági életéről.

⁴⁷ Courtin az „entretien” szabályaihoz illően megszólaltatja a másik kettőt is. „Je m'y trouveray aussi, dit Zeroandre, et nous Philosopherons encore ensemble” – mondja Télámon kedvelt korabeli szóhasználat. Angyélika szolidan megjegyzi, hogy kár gúnyolódnia, „il faut que Monsieur l'Abbé acheve: Car je voy bien où il eu veut venir, et jamais sujet ne fut plus à propos.” *I. m.* 26. Mikes a további beszélgetések végén is él hasonló egyéni szerkesztési megoldással.

zásokban, versben (Saint-Amant) és prózában időszerű erkölcskritika tárgyává válnak. Az irodalom előszeretettel foglalkozott a francia előkelők rest életmódja kapcsán különösen aktuális színezetű témával. Mikes olvasott, fordított is ilyen vallásos és világi moralista célzatú könyveket.⁴⁸

A restség betegek, balga emberek és esztelen szüzek

A másnap délelőtt újra összegyűlt társaság kiegészült Diánna sétakedvelő barátnőjével, Mme Nientilde márkinő személyével, aki Mikestől Mariánna (v. Máriánna) nevet nyert. Jellemzése frappáns: *ez a főasszony igen okos, de mód nélkül szerette a kártyát*...⁴⁹ Téliamon kötekedik a Páterrel, azért hozta el őt, hadd hallgassa ő is a *Catechismust*. Némi szerénykedés után kialakul a sokfelé ágazó beszélgetés, hiszen „a világiak tunya élete” számtalan példát kínál a restség „külső” megjelenéséről. Szóba kerül a lustaság, az alvás és az álom, a lanyha vallásosság, a haszontalan foglalatosság és a léha időpocsékolás, a munka kerülése, a hebehurgyaság válfajait megtestesítő szertelen viselkedése, szó van olyan közismert alakokról, mint a szerencsétlenségek, a hírhordozók, a szüntelen vizitbenjárók, a divatmajmolók, a csereberélők, a pennarágók s könyvfabrikálók, a szórakozott könyvmolyok, a szerelem bolondjai, a világi dolgokba keveredő egyháziak és társaik. A meggyőzés érdekében a Páter egyre sürűbben bocsátkozik hosszadalmas fejtegetésekbe és terjengős erkölcsprédikációkba. A népszerűségnek örvendő szalontémáról, az alvásról és álmatlanságról, az álomról és az ébredésről, az ástásról, a szervezet rejtett működéséről összehordottak vegyülnek tudálékos műszavakkal operáló dilettáns magyarázatokkal. De végül is a restek húzzák a rövidebbet. A naplopók és éjszakázók élete ellenkezik a természetes életmóddal. A világ és a természet rendje szerint kell élni: *a nap pedig feljöttkor az egész természetet hűa munkára, de főképpen az embert*.⁵⁰ A biológiai, természeti és társadalmi okok egyaránt alátámasztják ezt. Az égítést sugarai megvilágítják a délig ágyban heverő rest alakját: *mintha azt mondaná, hogy nem azért gyűjtják meg a fátylát, hogy a világánál aludjanak*...⁵¹ – idézi az erasmusi fordulatot. A kelletlen fölkelők és későn templomba járó dámák, a templomot színháznak néző lustálkodó világias hölgyek illetlen viselkedését festi le egy remek részlet: *De még a templomban is hogy töltik azt a fél órácskát? Úgy hogy másokat tekéngenek, hogy őket is tekéngessék, de még ott is köntösököt, csipkéket szüntelen igazgatják, csinogtatják. A reggelt tehát eképpen töltik el, de hát még ebéd után...*

Minthogy a kiadós beszélgetés közben a társaság is eltöltötte a délelőttöt, *Angyélika félben hagyatván a Páterrel beszédét, mondá, hogy az ebéd utánra valót, ebéd utánra kell hagyni, mivel az étket feladták*. Ezt a megszakító mozzanatot a fordító iktatta közbe, mint az első napon. Alig kelnek föl az ebédőtől, a Páter folytatja, ahol abbahagyta. A délutánt a fönt említettek csak az udvarlásban, hivalkodó látogatásban, játékban, emberszólásban, sétálásban töltik.⁵² Az ilyenek hasonlóak a bibliai balga szüzekhez, *akiknek esztelenségek leginkább restségekben állott*... Ezek képtelenek valami hasznosat cselekedni; lám ő is hiába jár ide azért a „bizonyos levélért”, amelyet az asszony elmulaszt meg-

⁴⁸ Vö. Ch. GOBINET, *Instruction de la jeunesse*... – *Az Ifjak Kalauza*... Harmadik könyv 7. Rész. ÖM IV, 162–165; F.-Aimé POUGET, *Catechisme de Montpellier*... – *Catechismus Formájára való közönséges Oktatások*... Második könyv II. Rész 7. Art. *A restségről*. ÖM V (sajtó alatt).

⁴⁹ „... est une Dame d'esprit, mais passionnée pour le jeu;” *ib.* m. 27; a francia jelzős szerkezet igei fordítása.

⁵⁰ „et le Soleil quand il se leve rappelle à l'action toute la nature, et particulièrement l'homme.” *I. m.* 61.

⁵¹ „Il semble vous dire que l'on n'allume pas un flambeau pour dormir à sa lumière.” A kiadásban a margón: „Ex Erasm. coll. diluc.” *I. m.* 62.

⁵² A franciában még vacsorák, komédiák, bálók, „pour ne rien dire de plus criminel.” *I. m.* 65. Mikes megismerte az ilyen udvari és városi életformát, amikor az inkognitóban élő fejedelem társaságában Versailles-ban és Párizsban volt Rákóczi legszűkebb kíséretében. Szathmári Király Ádám naplójában, Rákóczi Vallomásai 2. könyvében ír erről. *Mikes ÖM I*, 419.

keresni. Hiába, a restség a jó erkölccsel nem igen alkuszik, céloz Diánna hanyag magatartására. Angyélika és Mariánna helyeslése, Télámon ellenvetése közben rámutat a restség, a kapkodás és hirtelenkedés összefüggésére, csak a restek *sápolódnak szüntelen, oh' micsoda siető dolgom vagyok, el kell mennem, oh' Istenem mikor érhetem végit, engem várnak...*⁵³ – csupa zűrzavar az ilyenek élete, mert mindent ímmel-ámmal, hebehurgyán cselekednek; tetteiket nem az akarat és az okosság irányítja. Mert *amint egy filozófus mondja, hogy az észesség a jelen való dolgokat elrendeli, a jövődöbelieket előre ellátja, és megemlékezik a múltakról, ő is igazgatja az elmét és a tandócsot.* A Seneca-idézet⁵⁴ alkalom a rosszul elvégzett munka és a sok beszédű emberek és fecsegők, minden gáncsot keresők elmarasztalására. Angyélika segít a Páternek a felsorolásban, ilyenek az utcán és a házban nagy sietséggel közlekedők, *kik mindenkor olyan sebességgel járnak, mintha mindenkor üznék őket...* Télámon ismer egyet a házban, *igen jó szolgáló, de rettenetes szeles;* a szeleburdi „Esvent” a fordításban Ilona néven jelenik meg.⁵⁵ A folyton jövők s menők, a „szorgos” télenek is közéjük tartoznak. A „semmittévő” Télámon a mesterembereket („les ouvriers”) is hajlandó volna hozzájuk keverni, mondván, üzhetnének egyszerre többféle mesterséget is. A Páter védelmébe veszi őket, csak akkor restek, *ha henyélők,* de nemigen akadnak ilyenek a dolgosok között. Angyélika hallotta valakitől, *aki is volt idegen országokban, hogy kivált Törökországban a közönséges, hogy mesterember egy házat egészen felépít...* Az exotikus tapasztalatszerzés török földön, természetesen Mikes beleszővése.

A restség megnyilvánulásait feltáró beszélgetésben a Páter szokimondó erkölcsbírónak bizonyul. A természet szégyenére van az olyan férfi vagy asszony, aki *szüntelen való tunyaságban tölti életét...*, s a bibliai passzust idézi, *hogy az ember úgy teremtett a munkára, valamint a madár a repülésre.*⁵⁶ Az „irtóztató restség” a társadalmi együttélés szemszögéből elfogadhatatlan: *Nem tudom, hogy engedheti meg az olyanoknak lelkeküsméreti, hogy olyan kenyeret egyenek, amelyért annyit izzadtak mások, és hogy fordíthatják a magok szükségekre a mások munkáját, holott ők ahhoz semmi munkát nem tesznek...*⁵⁷ Ha tudnák, milyen ítélettel vannak a bölcsek a restség iránt, például Szókratész.⁵⁸ Mások viszont kitűnnek a haszontalan időtöltésben, a szerencsejátékban, amiben különösen a „kártyás” Mariánna érdekelt. Akit a játékszenvedély elragad, csak nyereségre céloz, miközben eladósodik, fűnek-fának tartozik, mindene zálogba kerül, míg családját a tönk szélére juttatja. A nyereszkesedési vágy nem annyira a „közönséges rendet” („les petites gens”) jellemzi, *inkább illeti a gazdagokat, mintsem a szegényeket.* Eltérőzött vagyon, leromlott birtok, elrontott élet: *Ilyen a vége a játékosoknak...* – a társadalmi, családi, erkölcsi következmények egyaránt kiábrándítóak. De idővel bajba sodródhatnak a „játéknézők” maguk is, belőlük verbuválódnak a házaknál lebzselők, a híreken és újságokon kapók, hírhozók és hírferdítők, beteglátogatók, hozományvadászok. Az egyik olyan rest, mint a másik, *mint aki házról házra hordozza haszontalan ábrázatját.*⁵⁹ Mindebből kitelne a nagybőjti prédikációra való „matéria”, közli Angyélika a Páterrel.

Közben ismét feltűnik egy sajátos mikesi mozzanat a hírhozás és hírferdítés kapcsán. *Példának okáért, hát a'honnét vagyon, hogy ma érkezék valaki ide, és beszélje elé, hogy mint vette meg a török Fejérvárt...* Ahányan hallották, anyiféleképpen adják tovább, s az a hír kézről kézre meván,

⁵³ „J'ay haste: Laissez-moy aller, mon Dieu ie n'auray iamais achevé, quelle heure est-il? on m'attendra, le coche sera parti, etc.” *I. m. 72.*

⁵⁴ A kiadásban utalás is: „Senec. sive Auctor lib. IV. virtutum.” *I. m. 75.*

⁵⁵ „Esvent... une femme de charge, fort bonne enfant, mais brouillonne, vive, et turbulante s'il en fut jamais.” *I. m. 83.*

⁵⁶ „Que l'homme est naturellement fait pour le travail, comme l'oiseau pour voler.” *I. m. 103.*

⁵⁷ „Je vous avoue qu'il n'y a rien de plus monstrueux que cette paresse; et ie ne sçais comment ces personnes ne font pas scrupule de manger du pain qui couste tant de sueur aux autres, et de se servir du travail et de la peine de toute la société civile pour tous leurs besoins, sans y rien contribuer...” *I. m. 103–104.*

⁵⁸ A kiadás Cicero lib. 2. de nat. deor. „az istenek természetéről” szóló művére hivatkozva idézi; Szókratész mellett hivatkozik még Xenophónra is. „Xenoph. memor. 5.” *I. m. 104.*

⁵⁹ „il n'y a presque point de faineantise pareille à celle d'un homme, ou d'une femme, qui porte de maison en maison un visage inutile...” *I. m. 131.*

a végén azt híresztelik, hogy nem *Fejérvárt* vették meg, hanem *Földvárt*. A fordító hazai történeti eseményt helyettesít a francia példa helyébe,⁶⁰ talán éppen az osztrák–török háború idejéből (1739).

A könyveket ritkán forgató Télamon rosszmaájú kérdése új irányba tereli a mindentudó erkölcs-
oktató érvelését. *Azt kértem Péter uram, hogy mit mond kegyelmed az olyanok felől, akik minden dol-
gokat elhagyák az olvasásért? A moralista irodalom sokat emlegetett témája kerül ezzel szóba a tanu-
lás, művelődés, szórakozás, a jó és rossz könyvek olvasásának erkölcsi megítélése, a dilettáns „könyv-
csinálók” és ízlésrontó pennarágók kritikája, illetve a talentummal megáldott auktorok dicsérete. Itélje
el kegyelmed, micsoda tudatlanság nem volna a világon, hogyha könyvek nem volnának? Azért is
mondhatni, hogy a könyv lelke az elmének . . . Nem szóllok azokról a nagy elmékről, kik ékességei
voltanak a világnak és az anyaszentegyháznak . . .*⁶¹ E sorokhoz íme a szembeállítás: *De az olyanok,
kik ujjokat, pennájokat harapják, midőn valamely fabulákat, haszontalan históriákat csinálnak, ame-
lyek nem egyébbe valók, hanem hogy az időt vesztegessék, az olyanok vétkesek, mind a magok rest-
ségeikért, mind amelyeket okoznak másoknak.*⁶² A jó könyvek olvasását ajánlja, ami nemcsak hasznos
időtöltés, hanem lelki haszonnal is jár.⁶³

S miközben Angyélika dicséri a Péter észjárását, aki Télamon közbeszólásaira a felebaráti szere-
tetről kezd éppen beszélni, Diánna is megszólal ágyából, s mire a Péter újra belelendülne, Angyélika az
ajtón kopogótól a vacsora idejéről értesül; erre a dáma berekeszti a „beszédet”. *Diánna megmarasztván
Máriánnát, együtt vacsorálnak.* De kéri a Pétert a holnapi folytatásra.⁶⁴

A jó erkölcsnek útja munkával jár . . .

A restség belső és külső jegyeinek a mindennapi életből merített gyakorlatias példáival történt érzé-
keltetése után egy már eddig is hangoztatott elv: a munka társadalmi jellege és erkölcsileg kötelező volta
kerül megfogalmazásra. A harmadik napi beszélgetés módot ad általános érvényű elvek rögzítésére.
Ezeket a teocentrikus világnézet, az isteni és természeti törvények alapján a Péter fogalmazza meg. A
teremtő rendelése és alkotása szerint minden mozgásban van; a restség, a rest sem dacolhat a mozgó
világ urának akaratával. *Az ég, a föld, a tenger, a fák, a füvek és az állatok, mindezek szüntelen moz-
gásban vannak. Ez így lévén, meg kellene szégyenletében halni a restnek, látván, hogy . . . csak ő marad
egyedül veszteg haszontalanul . . .*⁶⁵ A világmindenség mozgása és a mozdulatlan rest hatásos szembe-
állítás a bibliai elemmel párosul; *aki nem akar dolgozni, annak nem kell enni adni . . .* – idézi Szent Pál
szavait. De Télamon másképpen gondolkodik; hogy kívánhatja a Péter, *hogy a főrenden lévők úgy dol-*

⁶⁰ „la nouvelle de la prise de l'Isle . . . que le Roy a pris Anvers au lieu de l'Isle . . .” *I. m.* 128–129.
Belgrád – Fejérvár megvételéről a levélíró maga is beszámolt. 151. lev. 1739. *ÖM I*, 242.

⁶¹ Az itt összevont s részben elmaradt sorokhoz a kiadásban Seneca-idézet és Iustus Lipsius utalás is
volt. „Just. Lips. Monit. et Ex. Pol. lib. I. cap. 8.” *I. m.* 140.

⁶² „Mais de se mordre les ongles, comme vous dites, et de manger ses gans pour empoisonner le
monde de Livres inutiles, de Fables, et de Romans, qui ne servent qu'à allumer des passions criminelles
dans l'ame; qui ne servent qu'à corrompre l'esprit au lieu de l'instruire; qui ne servent enfin qu'à faire
perdre le temps . . .” A fordító enyhített a francia fogalmazáson, amelyhez margo is járul: „Dangereux
effets des mauvais Livres, inutilité de ceux que l'on ne fait que par vanité.” *I. m.* 142. A rossz könyvek
tilalmára vö. *Mikes ÖM II*, 956; *III*, 1056; *IV*, 743–745; *V*, 2. könyv.

⁶³ A könyvek után Mikes elhagyott egy kb. 50 nyomtatott lapnyi polémikus szöveget a francia
nyelvről, nyelvtani, retorikai kérdésekről; a Péter itt a „Sauverin Legislateur de la Langue”-nak vélt
Vaugelas nézeteit visszhangzó idézett munkákkal szemben Pascal helyesnek tartott gondolataira hivat-
kozik. *I. m.* 142–195.

⁶⁴ A franciában Angelique a kopogtató Potacry, az asszony orvosa jövetelét közli, mire a dáma
elbocsátja a társaságot, a márkinéval együtt kérve a Pétert a holnapi folytatásra. *I. m.* 201.

⁶⁵ „un paresseux ne doit-il pas mourir de honte de se voir au milieu de toutes ces choses qui sont en
un mouvement perpetuel, qui vont et viennent sans cesse, et d'estre luy seul immobile, inutile, et
comme perclus de tous ses membres.” *I. m.* 203–204.

gozzanak, mint a napszámosok? Nem ilyen szándékkal mondta, hangzik a válasz, *hanem azt akarnám, hogy a restséget ne fedeznék el azzal a főrendi titulussal. Mintha a főrendiség szabadságot adna a henyélésre, holott még azért kellene leginkább munkálodni, holott az uraságban való létél mind több okot, mind több módot ad arra. S hiába vonakodik Télámon, a Páter nem tágit. A jó erkölcsnek útja munkával jár...* – hangzik a Szent Bernát és Szent Tamás moralista ítéletével fűszerezett főrangúakkal szembeni álláspont.

A főrendiség erkölskritikája kiterjed a kényes dámákra is, amiben Angyélika – Diánna életmódjára célozgató csevegése – segítségére van az asszonyi dolgokban kevésbé jártas Páternek. A lusta nagyúri dámák *valamint a kőbáványok*⁶⁶ ülnek mozdulatlanul, miközben körülöttük zajlik az élet: órákig öltöztetik őket, s az asztalnál szinte elvárják, *hogy a százokban tegyék a falatot*. Húsz lépésnyire is hintóval mennek a templomba. Cselédeivel mindenkor elégedetlen, űzi-hajtja őket: *mit járkálsz itt Fudáza, a gyomrom emésztését megháborítod... Ilona add ide... Panna állj a hátam megé, és tartsd a fejemet... oh' Erzsok...*⁶⁷ Este vetkőztetik, le kell fektetni, s amikor mozdulatlan testét s tagjait ágyba helyezik, az egész ceremónia úgy fest, mint egy temetés. Az anekdotikus részletekkel tarkított beszélgetésbe irodalmi elemek, ügyes-bajos házi dolgok vegyülnek; perlekedők, semmittevők *úri asszonyok* és a „munka-ebéden” elalvó *úri emberek* a munka megcsúfolói. A beszélgetésbe Angyélika verses irodalmi elemet vegyít: *egynehány vers jutott eszemben egy bizonyos restről, lehetetlen hogy el ne mondjam*.⁶⁸ A tíz soros nyolc szótagos verset Mikes ismert „versgyaluló” mesterséggel készítette; talán Mátyás három lustájára gondolva ültette át az ötsoros francia versikét, amelynek lusta hőse, Colin.

Mátyásnak nincs egyéb dolga...

„Colin pour tout mestier, ronfle, baille et, s'alonge...” Angyélika és Mariánna egyaránt serénykednek a Páter igazát alátámasztó epizódok előadásában. Estefelé éppen ő tartja szóval a társaságot... *Itt a vacsorának ideje lévén, a beszélgetést is félbehagyák*. Ez Mikes lezáró fordulata.⁶⁹

Immár elég tapasztalat gyűlt össze ahhoz, hogy egy napot annak keresésére szánjanak: *Hogy miképpen lehessen a restséget elhagyni*.⁷⁰ S amíg az előzőkben a restség egyik legjobb orvosságáról, a munkáról mint isteni rendelésű természeti, emberi, társadalmi kötelességről volt szó, a negyedik napi beszélgetésben mindezt megerősítve, a vallás erkölcsi követelmény lép előtérbe. Ezt már az elején jelzi a példabeszédekből idéző Angyélika, aki bölcs Salamon mondását ajánlja az érdeklődést tanúsító Télámon figyelmébe: *eredj oh' rest a hangyához, vizsgáld meg annak cselekedetét...* Tőle a Páter veszi át a szót, s abból kiindulva, *hogy a restség a magunkhoz való szeretetnek leánya*, legyőzése erkölcsi kötelesség. Halogatás és hirtelkenedés nélkül, az értelem („la prudence”) szerint, okosan kell jót és hasznosat cselekedni. Démoszthenészt, a görög klasszikus kori ékesszólás mesterét is megszólaltatja: *az időre igen kell vigyázni...* A nyomaték kedvéért, a *restes lassúságtól*⁷¹ származó visel-

⁶⁶ „des Idoles... nos Statués” *i. m.* 207. Mikes humoros szóalkotással „csont képeink”-nek is mondja őket.

⁶⁷ „Arrestez-vous, du Perche, vous empechez ma digestion... Pigremont, venez me faire des deux mentos... Mets-toy derriere moy, la Vitesse, soutiens-moy la teste... Ho, l'Epine...” *i. m.* 210–212.

⁶⁸ „Cela me fait souvenir, reprit Angelique, d'une Paresse tres-bien peinte, et qui vient fort à propos ici.” A kiadás margóján: Tristan l'Hermite. *i. m.* 209. A gáláns költő, François l'Hermite, sieur Du Solier, dit Tristan l'Hermite (1601–1655), nevével Mikes már találkozott a *Mulatságos napok* fordításakor is. *ÖM III*, 981, vö. hozzá *IV*, 744; DÉZSI, *i. m.* 9.

⁶⁹ Courtin szövegében újra kopogás; Angelique tudatja, hogy egy „Gentil-homme” érkezett. Mme Philargie elvonul a hölgyekkel „cabinet”-jébe, mondván „nous ne serons qu'un moment”. S utána még aznap folytatódik a beszélgetés.

⁷⁰ „Préceptes generaux contre la Paresse.” Az 1677-es kiadásban a lapszámozás újrakezdve, *i. m.* 3. Az 1678-as kiadásban folytatólag, 297.

⁷¹ „cette lenteur paresseuse”; Tacitushoz utalás is: Tacit. 3 Hist. (Historiarum libri III.) *i. m.* 10.

kedést a római történetíróval, Tacitus szavaival ítéli el: *A hejában való halogatásban töltjük az időt, mely szükséges a munkára, és a munkára való időt a beszédben töltjük.* Az antik auktorok után a Páter a keresztényi tanításra hivatkozva int a jó cselekedetre és önzetlenségre. Télámon egyre biztatja a prédikálásra hajlamos Pátért, most beszéljen, mert *nincsen mindenkor időm arra, hogy a predikációra elmehessek.* Magyarázza meg neki *a hitnek, reménységnek és szeretetnek cselekedetét*, mert sohasem tudta, hogy micsoda cselekedetek ezek. A Páter kapott a profán kérésen, amely a három jó erkölcs („Spes, Fides, Charitas”⁷² – „Foy, Esperance, Charité”) egybefoglalása révén az egész vallást érinti, s belemelegszik az oktatásba. A rest önző, az önzés pedig kiüli az emberek szívéből a felebaráti szeretetet. Sem a vallás, sem a szeretet nem lehet „henyélő”, a belső lelki életből az ember külső cselekedetei tesznek tanúságot; a szeretet bizonyosága a jó cselekedet. Az eleinte közbeszólásokkal megtűzdelt, látszólag dialogizált szöveg fokozatosan monológgá alakul. A Páter érzi, hogy kissé belemerült a szónoklásba, „röviden” akar végezni: *szóval, hogy elvégezzem beszédemet, amely felettébb is hosszú volt, csak azt mondom...*⁷³ Aztán Télámon jóakarátú kérdésére újra visszatér a társadalmi szempontra a keresztényi életmód kialakításában. Akármilyen állapotban legyünk, *senki e világon ment nem lehet valamely dologtól, és hogy az Isten megkívánja tőlünk a mi rendünkhöz illendő dolgot.* Születhetett valaki *nagynak* vagy *szegénynek*, lehet *közönséges* *renden lévő*,⁷⁴ egyaránt vonatkozhat rá a bibliai kérdés: *meddig fogsz alunni oh' rest? mikor fogsz felébredni álmodból...* Angyélika közbeszólására az oktatás teljessé válik, *mert az ilyen közönségesen való leckék... az asszonyokat úgy tekintik, valamint a férfiakot.* Ám ezzel még nincs vége, mivel a Páter most az asszonyok dolgáról kezd értekezni: *Először...* – de a mérték betelt, valaki kopog az ajtón, a márkiné egyik lakája jött asszonyáért. Mariánna elbúcsúzik a holnapi találkozás reményében.

Jó szívvel elvárom, mondá Diánna.

Eljövök tehát, mondá Mariánna.

A mikesi egyszerűséggel és kedvességgel színezett befejező mozzanattal távoznak a társalgás színhelyéről.⁷⁵

Minden gonoszságnak gyökere a pénz szerelme...

Az utolsó két napi beszélgetés egy nagyobb gyakorlatias témakörnek két elkülönülő részét öleli föl: *a cselédes gazdák s gazdasszonyok kötelességeit*, különös tekintettel a gyermeknevelésre, illetve a pénzzel kapcsolatos családi és ház körüli gondokra. Ismét a szokásos jelenet, a még ágyban „gyengélkedő” Diánna körül helyet foglal az egymást köszöntő társaság. Angyélika görög mitológiai példázattal idézi föl *azt a csuda állatot, aki* szüntelen ostromol minket. Az asszonyokat különösképpen ostromló restség legyőzőjére vár. *Erről jut eszembe az Andromédes históriája...* – a tengerparti köszik-lához láncolt szép királyleányt, Andromédát a sárkánytól megszabadító vitéz Perseus hősi cselekedete.⁷⁶ A nemes feladat most a Páterre vár, aki fáradhatatlan az ősi ellenség, a restség elleni harcban. Télámon megrökönyödésére a nagyúri dámákat kezdi hibáztatni, hogy dajkaságra adják gyermeküket. A természet szerint kell élni. *Nincsen olyan állat, aki ne táplálná az ő kisedét...* Az anyai kötelességek elmulasztása az *úri asszonyok* restségéből fakad, a dajkák mulasztásai miatt pedig károsodik a kisgyermek egészsége. Az előkelő dámák szegénylik gyermeküket a társaságban, mert félnek, hogy „vé-

⁷² A hit, remény, szeretet katekizmusi oktatás jegyében írt fejtegetések kapcsán emlékeztetünk Mikes kolozsvári diákkori üdvözlő levélformájú barokk allegóriával, „Spes, Fides, Charitas” díszített kéziratára. *ÖM I.* 810–811.

⁷³ „Enfin pour raccourcir encore davantage cette Doctrine, sur laquelle je n'ay peut-estre esté déjà que trop long...” *I. m.* 28.

⁷⁴ „riche... grands... pauvre... homme de mediocre condition...” *I. m.* 29–30.

⁷⁵ Ez a befejezés csupán árnyalatokban különbözik a kissé összevont, mindenkit megszólaltató francia szövegtől. *I. m.* 32–33.

⁷⁶ „... ce monstre si terrible qui incessamment nous assiege... Il me souvient à ce sujet de la Fable d' Andromede...” *I. m.* 34.

nebbeknek" tartják őket. De mily nagy szeretettel vannak a kényesen nevelt *kis kutyájokhoz, akinek különös gondviselője és asztala van* . . . – s ha el találna veszni, vagy megdöglik, *oh! akkor az aszszony megvigasztalhatatlan*. A lelkiismeretlen anyák viselkedése erkölcsi ítéletre ragadtatja a Páttert: *Oh! utálatos restség, aki felfordítod a természetnek törvényét* . . .⁷⁷ – az isteni törvényt is megsérti; a Páter egy szentpáli passzussal az intelmet az atyákra is kiterjeszti. Szemléltetően fejezi ki feladatukat: „*amikor még az ág gyenge, hogy úgy mondjam, addig kell meghajítani* . . .”⁷⁸

De erről csak a fordító által közbeiktatott ebédszünet után esik szó. A szülőknek erkölcsös, vallásos, „emberséges embert” („honneste homme”) kell gyermekükből nevelni, hogy ne csak „a maguk hasznát” keressék. A nevelés kihát az ember egész életére. *Mit mondjak? Ugyan attól is származik egy országnak boldogsága vagy romlása* . . .⁷⁹ A nevelés kapcsán ettől kezdve többször hivatkozik Xenophónra, a késő klasszikus kori görög történetíróra. Társadalmi összehasonlítást tesz, amikor a *finnyás-ságra* szoktatott *zablódó és kényes, válogató beteges úri csemetékkel* szembeállítja az „*alacsony rendűeket*”. *Noha nem látom, hogy a parasztembernek gyermeke, akit nem kényeztetnek, hogy azért betegebb legyen, sőt még azok körévek, izmosok, vidámok*. A rendetlen „zablódó” táplálkozás le-rontja a testet, ami a szellem megromlását eredményezi: *ha Aristotélesnek akarunk hinni, eloltja az elmének frissességét, valamint a kevés tűz megfojtódik a sok fa alatt*.⁸⁰ A nevelés a gyermek értelmi, szellemi fejlődését szolgálja; a jó vagy rossz példa hat a gyermeki lélekre, az oktatás, érzelem s hajlam egyaránt fontos a lelki és testi nevelésben. A betűvetéstől kezdve mindent a gyermek értelmi képességéhez kell mérni; hasznos tárgyakat, nyelveket tanuljanak. A leányok nevelése kiegészül a szabásvarrás, rajzolás, csipkekötés tanulásával, s mindazzal, amit Angyélika életéről és neveltetéséről elbeszél. A „*verőfényen*” futkosás, a játék, mulatság is gyermeki időtöltés, a nagyobbaknak némelykor a tánc is megengedhető. A kisleány az anyja kezén marad, de a fiúgyermeket, a *kis csemetét*, az atyja gondjára kell bízni. Modern nevelési alapelv, hogy *jól meg kell üsmérni a gyermek természetét és hajlandóságát*,⁸¹ s a nevelőnek is tudnia kell követni „a természetnek hajlandóságát”. Így jobban meg lehet ítélni, hogy milyen pályára alkalmas. Az otthoni és iskolai nevelés, illetve tanulás eredményeképpen egy becsületes, egyenes, jó hitű, igazságos ifjú áll majd előttünk, akivel azt is megtanultatták, *hogy hejában ne hordozza a nagy titulust. Egyszóval a jó erkölcs által lehet valaki emberséges ember*. Csak fegyelmezett, edzett ember képes hivatásának eleget tenni. *Sokrátes azt mondja, hogy aki másnak parancsol, annak szükséges hogy tudja szenvedni az éhséget, szomjúságot, hideget, meleget, másként hivatalját jól végben nem viszi*.

A tanulásnak van még egy gyakorlati oldala, kézi foglalatosságok elsajátítása. Angyélika szerint így sokféle dolgot ő maga is megcsinálhat, amit különben szolgálja vagy valamely mesterember vinne végbe. Azt hallotta, hogy *más idegen országban a nagy urak, sőt még a fejedelmek is tanulnak valamely mesteriséget*. A munka itt a főrangúak szórakoztató, unaloműző időtöltéseként jelenik meg. A folytatásban egy mikesi élmény is megfogalmazódik. *Én esztorgában csinált szép munkáit láttam egy nagy fejdelemnek*.⁸² Az említett „mesterségek” közé tartozott a rajzolás, festegetés, kertészkedés, építgetés, barkácsolás, bútoreesztorgálás, tehát testi fáradtsággal járó fizikai munka is. A hasznos foglalatosságok egyébként a női neveléshez is hozzátartoztak. Angyélika elárulta, hogy nemcsak ezekhez ért, hanem

⁷⁷ „Abominable paresse, qui renverse les loix de la nature!” *I. m.* 46.

⁷⁸ „cest lors que la plante est tendre, pour me servir de la comparaison ordinaire mais iuste, qu'il faut la redresser . . .” *I. m.* 51. A levélíró hasonló szólása: „már a nádszál kezd vastagodni, és nehezebben hajol . . .” 82. lev. *ÖM I*, 150.

⁷⁹ „Que dis-je? c'est de là mesme d'où vient le bon-heur, et le mal-heure des Etats . . .” *I. m.* 52. A levélíró hasonlóképpen: „egy országnak boldogsága az ifiakot való jó neveltetésekből áll.” 62. lev. 1725. *ÖM I*, 106.

⁸⁰ „comme si on étouffoit un petit feu en jettant dessus trop de bois.” *I. m.* 40. Hasonló formában előfordult már *ÖM IV*, 736.

⁸¹ „ . . . de suivre le penchant de la nature . . .” *I. m.* 84.

⁸² „J'ay veu des ouvrages d'yvoire faits au tour par un Prince, qui étoient des chefs-d'oeuvres.” *I. m.* 98. A fordító itt Rákóczi-ra gondol, akinek „esztorgában” készült munkáiról *Leveleiben* írt. 88. lev. 1728. *ÖM I*, 161, 630.

a zenéhez is. *Egy keveset a képrázshoz is tudok.*⁸³ Korán elhunyt anyjának azért is köszönettel tartozik, mert mindenkor rajta volt a szeme, és *soha hejában heverni nem hagyott* . . .⁸⁴ A szülők s nevelők által elültetett magot öntözni kell, s a szüntelen tanulás megérleli gyümölcsét; a gyermekek gazdagok lesznek jó erkölcsben. Erről szól a bibliai bölcs, meg a pogány hét bölcsök egyike, *valamint Solon mondotta: A halálhoz futok, s'szüntelen tanulok.* Jóllehet a Páteron volt a beszéd sora, megélenkült az eszmecsere, aminek ezúttal Mariánna vetett véget, aki ezután Télámon kíséretében távozott.⁸⁵

A *cselédes gazdákról* folytatódó beszélgetés vége az utolsó napra maradt. Az erkölcsi lecke gondolati fonala: a család és a családfő gondoskodása, a belső békesség megőrzése, a házi rendtartás. Mindenki rendjének megfelelően keresse javai gyarapításának eszközeit és járja gazdagodásának „törvényes” útját. A ház asszonyára is nagy feladatok várnak, ezért a férjnek mindjárt a házasság után oktatnia kell feleségét a háztartásra. A megkeresett pénz helyes elosztására neki kell ügyelnie, családjáról s cselédeiről rendéhez és a keresztényi erkölshöz méltóan gondoskodnia. Az *emberséges emberek* és *emberséges asszonyok* tevékenysége megfelelő társadalmi keretet nyújt követendő elvek és gyakorlati tanácsok elmondására, erkölcskritikai észrevételekre.

A hatodik napi beszélgetés elején a Páter a lelki és anyagi javak közti különbségtételre int; a gyermekáldás és a gyermeknevelés a szülők legfőbb hivatalja, és *ez olyan nagy dolog, hogy jobb volna a háznak fenékkal felfordulni, mintsem azt elmulatni.* különösen az ifjú asszonyi állatokat figyelmezteti Szent Pál szavaival erkölcsi kötelezettségeikre. A délelőtti párbeszéd ellentmondó nézetek hangoztatásával kezdődik. Télámon nem tartja *főasszonyokhoz* („aux dames de qualité”) és *főrenden lévőkhöz* illőnek a házi gondviseléssel és rendtartással járó gondokat. A Páter ismét elemében van, ahogy cáfolatába fog. Nincs Isten áldása a henyélő és tunya atyák és anyák familiáján; a sok jószág elvész, s utódaiknak *csak a haszontalan úr név marad a nyakokon.*⁸⁶ A megrontó restséget el kell úzni, s meg kell találni a házi kormányzás helyes módját. *Egy ház népe tehát olyan, mint egy kis ország, ahol a nép ott is különbféle renden vagyon* . . .⁸⁷ Mindegyiket foglalkoztatni, dolgoztatni, segíteni kell. A természetnek törvénye nem engedi, hogy egyik ember szükségben hagyja a másikat; az *Isten törvénye* pedig azt parancsolja, hogy a gazdagoknak a szegényeket részesíteni kell javaikban. S amint egy fejedelemnek is arra kell törekednie, hogy népe békességben és egyezségben éljen, a *cselédes gazdának* is meg kell teremtenie háza belső békességét; ne legyen megoszlás, irigység, veszekedés, ellenségeskedés, *szóhordások, a sok temonda.*⁸⁸ A személyes gondviselés a *jó rendet, fenyítéket és a jó erkölcsöt* fenntartja, *mondja Socrates;* s egy xenophóni citátumot folytatva, hozzáfűzi: a *példabeszéd szerént, a gazda szeme hízlatja a lovat.*⁸⁹ Télámon nem hisz a Páter ideális családrájának. *Látom . . . hogy kegyelmed olyan republicát akarna felállítani, valamint Plátó. De hol fogja kegyelmed találni azokat az engedelmeseket, csendeseket?*⁹⁰ A görög filozófia klasszikus államelméleti munkájára történt hivatkozást egy filozófus (Xenophón) gondolata egészíti ki. A továbbiakban ő lesz az író elsőrendű forrása; a Páter szerint is példának veheti mindenki, *főképpen egy nemes ember.*⁹¹ Télámon fölbeszakítja: *Ihon*

⁸³ „Je sais aussi un peu peindre en miniature pour me divertir, et voila le portrait de Madame, montrant celuy Philargie, qui est de ma façon.” Megfestette Diánna miniatűr arcképét, amely a „ruelle” falán díszleg, s Mme Nientilde meg is dicséri ügyességét. *I. m.* 109.

⁸⁴ „... de ne me laisser jamais sans rien faire.” *I. m.* 110.

⁸⁵ A franciában megismétlődik az egyhangú kopogási jelenet, amire Mme Nientilde figyel föl, s újra Angelique az ajtónyitó. „Monsieur le Maître” érdeklődik, hol terítsenek? Mme Philargie természetesen ágya mellé rendeli a terítéket. Kéri a szobalányt, s kéri Mme la Marquise-t, kísérije közben vendégeit egy kis kerti sétára. *I. m.* 122.

⁸⁶ „ne leur restant pour toutes choses que cette idole ou cette qualité . . .” *I. m.* 126.

⁸⁷ „Une maison est donc un petit Etat; et les sujets . . .” *I. m.* 130.

⁸⁸ Vö. erről másutt is: *ÖM I*, 423; *III*, 556–560, 1062–63; *IV*, 759–760.

⁸⁹ „selon le Proverbe, l'oeil du Maître engraisse le cheval . . .” *I. m.* 136.

⁹⁰ „... vous nous faites icy une Republique de Platon: Et où trouver ces gens dociles, ces gens respectueux? Vous voulez donc fonder un Couvent?” *I. m.* 136.

⁹¹ „qui peut servir de modele à tous les honnestes gens, et particulièrement à des Gentils-hommes.” *I. m.* 143.

mondá . . . egy pogánynak imádsága.⁹² Mire a Páter kifejti, hogy pogány filozófustól is lehet jó erkölcsöt tanulni. De nem mulasztja el a bibliai passzusokra való hivatkozást sem.

Az okos és gondos, értelmes gazdálkodás kizárja a telhetetlen vagyonszerzést és a harácsolást: inkább legyünk a legnagyobb szegénységbe, mintsem törvénytelenül szerezzünk valamely jószágot, mivel az ilyen kereset átkot hozna a házhoz . . . Ez az erkölcsi intelem is társadalmi kritikái élű, ami csak erősödik a fősvény bírálatával. Tartsuk meg tehát tisztán szívünket és kezeinket, és távozzunk el a fősvénységtől . . .⁹³ A fősvények szüntelen gyűjtenek, de akármely gazdagok, csak meghalnak, s fölhangzik a bibliai kérdés, hogy kié leszén amit gyűjtöttél?⁹⁴ A fősvény gazdagsága, a lélek elvesztése. A korabeli fősvénység ostromozása, a fősvény Molière által is megörökített típusának⁹⁵ kemény erkölcsi ítélete Szent Pál gazdagellenes megnyilatkozásával párosul: minden gonoszságnak gyökere a pénz szerelme . . .⁹⁶ Szorgalmas munkával is lehet javakat szerezni, csak nem kell mindenkor ülni, hanem munkálodni . . .

Egy emberséges asszony ne festékekkel pirosítsa magát; egészségesebb volna, ha maga is dolgozna, akkor az orcája friss piros pozsgás és jó színbe volna. A természetes szépség az igazán való szépség, nem a festékekkel való. A rendre, tisztaságra, csinos házi öltözködésre, egyszerűen mindenre figyelő gazdasszonynak meg kell a házat cirkálni, valamint egy Commendánsnak a várát . . .⁹⁷ Az udvari, udvarházi életforma szabályainak betartásán úgy örködjön, „mint egy királyné”. Hittel vallja, hogy nincsen se szebb, se hasznosabb a világon a rendtartásnál . . .⁹⁸ Akinek nincs miből gazdálkodni, annak nincs szüksége rendtartásra; Angyélika magyarázza jelképesen:

A gazdag mikor tetszik ebédelhet.

*A szegény pediglen csak amikor lehet.*⁹⁹

Közben a társaság is megéhezik, s a lélegzetvételnyi szünetet jelző, francia szöveget beolvasztó fordítás is ebédidőt jelez.

Angyélika egy tiszteletes gazdasszony meglevenítőjeként vállalkozik képzeletbeli ezer tallér jövedelemből a példaszerű gazdálkodásra. Ha túllépné a költséget, segít rajta, hát egykevése meghúzom a gyeplőt, és rövidebbre fogom. Télámon sokallja a szegényeknek szánt alamizsnát, mire Angyélika szentírásai példával, a Páter pedig Szent Bernát és Chrysostomus intelmével válaszol. Kerülni kell az adósságot, mert az a gazdaság romlásához vezet. Azt gyakran hallottam egy okos és értelmes embertől, hogy az adósság úgy mégyen a házhoz, valamint a farkas a juhakolban . . .¹⁰⁰ A gazdaság tudománya távol áll a jószág lelketlen szeretetétől, és azt ne kívánjuk gyűjteni valamely rút sobrák és fősvény hajlandósággal,¹⁰¹ amely igazságtalan volna . . . A szükséges, megfontolt költsékezés minden nyughatatlanság és sopánkodás nélkül mehet végbe. Meg kell tanulni jól vásárolni, másképpen nagy vakságba

⁹² „Voilà . . . une prière toute payenne.” *I. m.* 143.

⁹³ „Il faut donc se conserver le coeur et les mains nettes, et se retrancher d'autant plus soigneusement contre l'avarice, qui est un desir démesuré de bien . . .” *I. m.* 154.

⁹⁴ Szemléleti kérdés a levélfőrnál is: „ilyen a világ, és amit gyűjtöttél kié leszén?” 145. lev. 1738. *ÖM I*, 235, 714; vö. még *ÖM III*, 1052.

⁹⁵ *L'Avare*, 1668.

⁹⁶ „Car l'amour du bien est la racine de tous les maux, et . . .” *I. m.* 158.

⁹⁷ „Elle doit faire la ronde dans sa maison, comme un Gouverneur autour de sa place.” S ami elmaradt: „Elle y doit faire reveuë, ainsi qu'un General d'Armée fait de son Infanterie et de sa Cavalerie.” *I. m.* 165.

⁹⁸ „il n'y a donc rien dans le monde ni de plus beau, ni de plus utile que l'ordre.” *I. m.* 171. Ez a levélfő véleménye is. *ÖM I*, 57, 215, 491 (37. lev. 1720; 124. lev. 1737).

⁹⁹ „Le riche quand il vouloit: Le pauvre quand il l'avoit.” *I. m.* p. 173. Mikes *Leveleiben* más stíluszálással: „de a gazdag akkor eszik mikor akarja, és a szegény mikor kaphatja”. 160. lev. 1740. *ÖM I*, 252, 728.

¹⁰⁰ „car ainsi que l'ay oüy dire à un homme de bon sens; dès que les debtes entrent dans une maison, c'est le Loup qui entre dans la bergerie; ou pour la dire plus clairement . . .” *I. m.* 185.

¹⁰¹ „par une inclination avare et sordide”. *I. m.* 190.

vezeti a ház gondját. Időben kell gondoskodni a kézi munkáról, hogy a mesterember („l'ouvrier”) ne drágán végezze a sűrűs munkát. Igaz, sok olyan nehezen teszi az erszényben a kezét, hogy elvesztegeti az időt, kárát vallja a halogatásnak. A vevő és a család eladó viszonyáról Lactantius Firmianustól hoz példát a Páter, de Chrysostomus és Szent Isidorus is az igazságos ár szakértőjének bizonyul. A mesterembereket időben meg kell fizetni; az igazság azt tartja, hogy aki későbbre fizet, kevesebbet ad.¹⁰² Mégis sokan halogatják, hogy kifizessék „ezeket a szegény embereket”.

Angyélika szerint a háziasszony valamely jó gondos asszonyt vegyen maga mellé; ez a gondviselő asszony az italt ne szeresse, álmos és rest ne legyen, a férfiakkal való trécsélést ne kedvelje...¹⁰³ A cselédséggel szemben mindig humánusnak mutatkozott kiasszony ezúttal az uraságban elterjedt nézetet visszahangozza, mert ha sokat adnak a cselédnek... még annál inkább zörgölődik. Télámon szintén ismeri a mondást; mert amely lónak sok abrakot adnak, az elkapja az urát.¹⁰⁴ Az Angyélika által jóváhagyólag idézett spanyol példabeszéd értelme világos: ne adj elegendő kenyeret cselédidnek, és nem fognak tőled kérni sajtot. A mértékkel, takarékosan változtatott ételek közé magyaros ételek keverednek: ma tehénhúst... holnap császármadárt... káposztát... borsót... ha sült vagyon, holnap kaszálév legyen... piacos kenyeret... egyenek. Mikes saját közmondással összegezi a silány áruk vásárlásának tanulságát: az olcsu húsnak hig a leve. Télámon nem túlzottan elégedett a szerény pénzgazdálkodással, mire Angyélika azzal válaszol, hogy semmiből nem lehet valamit csinálni, hacsak a János pap országhában nem megyünk, ami a levélíró Mikesnél is a lehetetlenség kifejezésére szolgált.¹⁰⁵ A nemesi udvarházi épületekről Xenophón nyomán szólva, az úri dámák szemére veti, hogy rangjukhoz méltatlannak tartják a konyhára járást vagy a pincébe menetelt. Igen féltik megzsírozni szoknyájukat, és megszenyezni a pompás főasszonyi titulust.¹⁰⁶ El kell hagyni az ilyen finnyasságot; a ház urának s asszonyának jelenléte a jó háztartás biztosítója. Télámon még mindig ellenkezik: Nekem úgy tetszik... hogy nem igen nagy ékesség egy főasszony kezében a guzsaly. Mire antik képek következnek Penelopé vásznáról, homéroszi részletekkel.¹⁰⁷ s újabb históriák Justus Lipsius példatárából.¹⁰⁸ A világi példák sora végül bibliai forráshoz vezet, mivel keresztény erkölcsi megalapozás szükséges a restség és a rossz szokások elűzését célzó dolgos életmód elfogadtatásához. Emberi s filozófusi tapasztalat: Igen drága dolog tehát az idő...¹⁰⁹

A Páter az egész társaság számára összegezi – a könyv címébe foglalt – tanulságot, elméjükbe s szívükbe írja a restség elleni orvosság bevált receptjét. Télámon a szívesen moralizáló Páttert utoljára arra figyelmezteti, hogy a munka mellett elfeledkezett a mulatságról. Olyannak kellene lenni annak, mint egy Misánthropus,¹¹⁰ aki tiltaná a tisztességes mulatságot, főképpen az asszonyoknak... – ha az értelem igazgatja, ez is megengedhető, hangzik a válasz.

¹⁰² „car une des maximes de l'équité estant, que qui paye plus tard paye moins...” *I. m.* 201

¹⁰³ „cette femme de charge... et moins encore aimer la conversation des hommes”. *I. m.* 205.

¹⁰⁴ „... un cheval à qui on donne trop d'avoine devient fougueux”. *I. m.* 205.

¹⁰⁵ 96. lev. 1731. *ÖM I*, 175, 646.

¹⁰⁶ „... et de gaster le titre auguste de Dames de qualité”. *I. m.* 217.

¹⁰⁷ „A la verité... ie ne trouverois pas une Dame de qualité trop bien parée d'une quenouille.” *I. m.* 226. – „... car quoy qu'il employe beaucoup de fables et d'allegorie dans ses Poèmes... quand il fait parler Hector et Andromaque sa femme. Hom. Illiad”. *I. m.* 227–228.

¹⁰⁸ *Monita et exempla politica*. Antwerpen 1606. Példázatok Augustus császárról és Izabella kasztíliai királynő és aragóniai Ferdinánd spanyol uralkodópárról. *I. m.* 229–230. Az utóbbiakról Mikes másutt is írt. *ÖM I*, 528–531; III, 599.

¹⁰⁹ „Le temps est donc une chose infiniment precieuse...” *I. m.* 241.

¹¹⁰ A Molière által megtestesített típus, Le Misanthrope, 1666. *I. m.* 249–251; az utolsó lapok összevonásával.

A beszélgetések, intelmek, érvelések, példák hatására sorra kezdenek „megtérti” a társaság többé-kevésbé érintett tagjai. Télámon, aki *holmit kezdte érezni magában*, Diánna, aki mentegetőzve fogadkozik, s a „kártyás” Mariánna is a javulás útjára akar térni. A Páter is megnyugodhat, hogy végre kezéhez kaphatja a hiába keresett „leveleket”. *Eképpen lett vége a hat napig tartó beszélgetésnek.*¹¹¹ A végén Télámon elnyeri Angyélika kezét, aki eszményi jegyesnek bizonyult. Igaz, hogy erről csak Mikes átdolgozása szól, hiszen francia forrása eltér a fordító önálló szövegalkotásától. A kis társaság új életet kezd, sugallja *ennek a munkának befejezése*,¹¹² amelyet a fordító hálaladó fohásza zár be.

Courtin dialogizált értekező prózája, példázatok, históriák, novellisztikus epizódok, az életből vett hétköznapi események beleszövésére alkalmas előadásmódja, s a „beszélgetés” műfaji kerete jó lehetőséget kínál a fordítónak levélíró énje szabadabb megnyilatkozására. Elsősorban nyelvi, stílusbeli megnyilvánulásokra, a társalgás fordulatainak, beszélt nyelvi elemeinek alkalmazására, inkább irodalmi leveleiben, mint fordításaiban megismert hajlékonyabb nyelvezetére, kötetlenebb, színesebb egyéni kifejezőmódjára gondolunk. Még nagyobb mértékben, mint azt másik szépirodalmi munkájában, a *Mulatságok napok* átdolgozásában érzékelhettük. A francia szöveg erre lehetőséget nyújtott, de az értekező jellegével járó s didaktikai célzatával párosult monologizálás helyenkénti hosszadalmassága akadályozza is benne.

Az a fordítói műhelymunka, amely több ezer sor, csaknem százötven nyomtatott lapnyi forrászöveg elhagyását eredményezte, a legtöbbet Mikes más fordításaihoz viszonyítva, azt tanúsítja, hogy a rodostói író tartósan küzdött a párbeszédes próza előadás egyensúlyának megtartására. A franciának megfelelő értekező, társalgó nyelvi fordulatok és udvarias nyelvi kifejezések mellett feltűnnek főleg a levélírótól ismert, Mikes szavajárására jellemző előadásszöveg stílusfordulatok is. A személyesebb jellegű előadásszöveg írói lehetősége, a társalgó körbe tartozó személyek szerepébe kínálkozó beleélés adott-sága élénkséget visz Mikes fordításába. A párbeszédes forma elősegíti a rövidebb mondatok használatát, a többszörösen összetett francia mondat szerkezetek egyszerűsítését, bekezdések összevonását, szükség szerinti rövidítést. A társalgás látszatának megmentésére Mikes tolla éppen a Páter terjengőssé váló leckéit, tudálékos magyarázatait próbálja ritkítani, nyesegetni. Az értekező stílus kötetlenebb tónusú elbeszélő prózává oldása következtében a francia klasszikus hagyományokon alapuló „traité” – „értekezés” szerkezeti, műfaji s nyelvi formája a fordításban a széppróza előadáshoz került közelebb. Zágoni Mikes Kelemen szépirói törekvésének az is jellemzője, hogy a saját felfogásával rokon lényegi gondolati elemeket megőrizve, hűen átülteti, magyar olvasójára különös tekintettel alakítja a szöveget, elkereszteli szereplőit, hazai vonatkozásokkal helyettesíti a franciákat. Az eredeti értekezésben összefoglalt négy beszélgetést hat napi társalgássá tágítja ki.

A francia szerző erkölcsi elveinek alátámasztására a biblia mellett szívesen folyamodik tekintélyes auktorokhoz. A latin s görög szentatyákra történt utalások a kéziratban is megtalálhatók. A jóval népesebb antik szerzők egy része a rövidítések és elhagyások következtében elmaradt, illetve a rájuk való hivatkozás hiányzik. A második napi beszélgetésből Seneca, Plautus, Boetius; a negyedikből Sallustius, Livius, Thuküdidész; az ötödikből Esopus, Phaedrus, Plutarkhosz, Quintilianus, Anaxagoras. A kéziratban is idézett Homérosz, Arisztotelész, Szókratész, Platón, Démoszthenész, Szolón, Xenopón, görög és római auktorokkal együtt az utalások összességükben gazdag antik irodalmi olvasottságra vallanak. A kiadás modern szerzőkre is többször hivatkozik, akikre a kézirat nem utal, ilyenek Du Hamel, Erasmus, Vaugelas, Pascal, Grotius, Tristan l'Hermite. A fordító csak Justus Lipsiussal tett kivételt. Az utalásokat kedvelő francia szerzővel s az értekező módszerrel járó tudós apparátussal szemben, a szépiró Mikes az elnehezült szöveg könnyítésére gondolva, nem törekedett a forrástalál-sók és idézetek maradéktalan megőrzésére.

¹¹¹ „Ainsi finirent ces entretiens, dont on a veu depuis des fruits merveilleux.” *I. m.* 257. De ebben az utolsó bekezdésben egészen másról van szó, mint Mikes kéziratában. Courtin első személyben arról beszél, hogy hitelesen igyekezett elmondani, amit ez a derék Abbé véghez vitt, hasznos és üdvös erkölcsi útmutatásaival együtt.

¹¹² „Conclusion de ce traité.” – „Effet des ces avis et conversion de ces paresseux.” *I. m.* 252.

A fordító önállóságát, alakító szerkesztő készségét, az átdolgozás moralista társadalomkritikai értékeit, eszmetörténeti összefüggéseit és világias szépirodalmi vonásait vagy nyelvi erőnyeit tekintve, Mikes kiadatlan munkája egyik legjobb műfordítói teljesítményeként értékelhető. E „magyar ritkaság” megjelenése adósságtörlesztés lehetne az író születése közelgő háromszázadik évfordulójára.

Lajos Hopp

OUVRAGE LITTÉRAIRE INÉDIT DE MIKES

Le manuscrit inédit et sans date de Mikes est l'adaptation littéraire de l'ouvrage de A. Courtin, paru à Paris en 1673, in-12° VIII-191 p., intitulé: *Traité de la paresse, ou l'Art de bien employer le temps, en forme d'entretiens*.

Le traducteur le note à la page de son manuscrit: traduit de langue étrangère en hongrois, dans un pays étranger. L'original français figure sur la liste de la bibliothèque de Rodosto du prince Rákóczi, donc vraisemblablement c'était une de ses lectures préférées de jeunesse.

Le traité instructif en forme d'entretiens avait subi dans sa traduction hongroise certaines modifications de genre. Ces changements prouvent l'ambition littéraire consciente de l'épistolier et traducteur à transformer un traité didactique, situé entre la prose littéraire et la prose morale, en un ouvrage de prose littéraire.

La structure, le genre, le langage bien élaborés depuis le classicisme français, le style traditionnel du traité, tout cela se transforme dans la traduction de Mikes en une prose caractéristique du baroque tardif hongrois. Sa naissance peut être située aux années 1730, mais la version finale pourtant peut être supposée comme ultérieure.

Le manuscrit de la traduction est rentré en Hongrie, à l'intérieur du legs littéraire de Turquie de Mikes, à la fin du XVIIIe siècle, mais la Bibliothèque Nationale l'avait seulement acquis à la fin du XIXe siècle.

MÉG EGYSZER A LÍRIKUS ARANYRÓL (1847–1861)

Arany lírájának azzal az időszakkal óhajtók foglalkozni, amelynek első üteme a *Válasz Petőfinek*, záróakkordja pedig a *Magányban* – tudjuk, hogy utána a líra műnemében hosszú hallgatás következik. Az irodalmárok számára az első korszak bőségesen ad föl problémákat. Nem vitathatja senki, hogy ez a másfél évtized is terem maradandó értékű lírai darabokat, de azt sem, hogy tele van válságokkal, nemcsak emberi, hanem költői szinten is – átütő sikert vagy népszerűséget a maga idejében sem aratott.

Több mint egy évszázad távlatából nézve az a benyomásunk, mintha Arany maga sem tudott volna mit kezdeni lírai talentumával, vagy mit tartani róla. Van, amikor egyáltalán nem érzi magát lírikusnak (nem esetlenkedem tovább a líra országában – írja 1847-ben Petőfinek – nem megy nekem a líra, szól egy későbbi nyilatkozat), van, amikor az alkotóerőt érzi bénultnak (idevágó nyilatkozatait bőségesen ismeri a szakirodalom) – aztán meg a kész művel elégedetlenkedik. Az ötvenes éveken végighúzódik egy fonal: a lírikus Arany küszködése önmagával: „a lírából kissé már kinőttem, kivénültem, mondva-csinált érzelmeket nem tudok pengetni” (Lévaynak 1853. május 28.), ugyanezen idő tájt Tompának: „az én líráim nagyon hangtalan madár”, – és ismétlődnek az ilyen gyöttrődő vallomások. Erdélyinek, értetlen bírálata nyomán: „nehezen fogok többé alanyi hírokat pengetni” (1856. szept. 4.).

Persze oka ennek epikus talentumának erős volta is: a jellemalkotó fantázia, a kifelé forduló érdeklődés, a behelyezkedés váltakozó epikus dimenziókba, az önmagában megálló világ teremtése, a hagyományos témák fölkelte erős strukturáló hajlam, a mesélő kedve – hogy a felsorolást ne is folytassam. Önmagában ez még nem teljes magyarázat: túltengő epikus hajlam árnyékában értékes lírai tenyészet megerem más rangos elbeszélőknél is: Keller, Storm, hogy az olyan „all-round” lángelmékről, mint Goethe, ne is szóljak. Élete folyamán, különösen az „alkony” éveiben Arany is megvult a maga nagy, bár rövidéletű lírai felbuzdulása – alkotott korábban is, inkább csak elvéve, lírai remeket – de hogy költői ambíciója nem a lírára irányult, azt saját nyilatkozatain túl megerősíti az a benyomásunk, hogy a lírikus Arany gátlásokkal kellett megküzdenie, nem mindig tudta egész lélekét beleadni a lírai alkotásba. „Szubjektív bajaimból nem sokat tudok én csinálni: ami nekem fáj, fáj, mint az oldalnyilallás, és nem ad szimfonikus hangot. Más fájdalom az, amit az ember oly szép rigmusokba tud szedni.” (Mentovichnak 1866. november 27.) Bach-korszakbeli lírájának számos darabja nem ad tiszta hangot. Pedig ebben az időszakban a lírai megnyilatkozást a maga és a kor hangulatához illőnek érzi. (Lásd ismert nyilatkozatait az „Elegyes”-előszóban, a kor általános hangulatáról, „így lettem én, hajlamom, irányom munkaösztönöm dacára szubjektív költő, egyes lírai sóhajokba tördelve szét fájó lelkeket...”)

A hagyományos, a romantikából kinőtt és Petőfi példája által is táplált lírai ideál alapvető föltétele: a gazdag, sokoldalú érzelmi szubsztancia, a kedély és az intellektus gazdagsága megvult Aranyban. Ezt bizonyítani nem kell, a hagyományos Arany-monográfiák már éppen eleget kiemelték. Persze egy-két korlátozó vagy pontosító megjegyzés azért ide kívánczik. Arany, amellet hogy vallásos lélek, világnézetében, korához is erősen idomulva, az objektív idealizmus kereteiben él és mozog. Világát, egyéniségét szilárd, magasszintű értékrendszer és az ebből fakadó értékélmények és normák határozzák meg – érzelmevilága tehát az alapjait tekintve ezekből táplálkozik, önmagához, embertársaihoz, a közösséghez való viszonyát ezek irányítják. Hogy ezen a kereten belül sok minden elfér, hogy ez nem jelenti azt, mintha Arany állandóan valami átszellemült, magasztos szinten élne, arról alább még majd lesz szó.

A lírának mindez persze bőszes forrása lehetne. Ha nem állna útjában Arany egyik alkati vonása: az, hogy ez az élményvilág általában nehezen mozgatható meg: „ahol engem valami mélyen sebez, ott hallgatom” – mondja magáról. Tudományosan szólva legalábbis a költészet szintjén az érzelmi ingerküszöb nagyon magas, s ezt még növeli Arany igen erős művészi igényessége önmaga iránt – amihez kapcsolódik ismételtelen megnyilvánuló érzékenysége a „közönség”, az alkotásai és személye körüli nyilvános vélekedések, reakciók, vélt vagy valódi balvélemények iránt. Különös, majdnem paradox hatóerők ezek: ha nem is hangoztatva és harsogóan, de tudatában van önértékének, nem akar sem emberi, sem költői tekintetben önnön szintje alá szállni, s mégis mintha vizsga, kételkedő, esetleg értetlen vagy rosszindulatú szemeket látna önmagára szegeződni.

Mindebből első következtetésünk az: ez az alkat, ezek a tényezők nem predesztinálják őt spontán lírára. Spontaneitáson nyilvánvalóan azt értem, amit jellemző gyanánt a romantikus líra virágkorában Jakob Grimm fogalmazott meg: ami tisztán a kedélyből fakad, és közvetlenül, gátlástalanul ömlik formába. Nem árt itt arra utalni, hogy a spontaneitás gyakrabban érvényesül Arany epikai alkotásaiban (ott se mindig); ha megfelelő témához jut, bekövetkezik az a bizonyos „átvillanyozás”, amelyről Lévaýnak 1853. május 28-i levelében írt. Nemcsak a témában rejlő strukturálási lehetőségek és energiák követelik-sugalmazzák a megvalósítást, hanem egy individuális dimenzió emberi tartalmi és esztétikai minőségei is. Ilyenkor csekély ösztönzés is elég, hogy a költő nekibuzduljon, a mű szinte magától, az alkotás gyötrelmei nélkül kerekedik ki, mint a *Toldi*, *Nagyida* – és amiről saját nyilatkozatai is vallanak: a *Murány Ostroma*. Bajos volna tagadni, hogy ilyesmi egyik-másik lírai alkotásánál is előfordul. Fentebb idézett levelében Arany maga mondja, hogy a lírához „csak” „kedélymozzanatot” kell. Híjával volt-e ilyesminek Arany? Ha magunk is nem tudnánk, lélekbúvárok és elemzők ébreszthetnek rá bennünket arra, hogy a valamirevaló emberi egyéniségnek van egy úgynevezett „intimszférája”, tudatának, kedélyvilágának, emlékezetének belső titkos kamrája – valami abszolút egyedi birtok, amelybe kívülről nehéz behatolni, s amely csak ritka alkalmakkor tárja föl magát – esetleg álarcot öltve. Az Arany-ismerők tudják, hogy ő bizony féltékenyen őrizi a maga rejtett belső birodalmát – hiszen már többször is történt utalás az ő „szemérmességére”.

De annak a „kedélymozzanatként” felidézéséhez, költői beindításához – számos esetben kimutathatóan – külső ingerre, olykor erősebb külső nyomásra, maga-állította feladatra vagy követelményre van szükség, s az alkotóerőt valami lelki technika révén kell felhevíteni, mint legnyilvánvalóbb példaként a *Széchenyi emlékezetében*. De már első komolynak számító lírai alkotása, a *Válasz Petőfinék*, nem spontán, hanem reaktív jellegű, meg is érzik ez a kifejezni-akarási erőfeszítésén, a vallomásos jelleg egyenetlenségén, az egynemű hangulatiság hiányán. És bizonyosságul ott van az ellenpélda: amikor nem „válaszolni” kell, amikor Petőfi üdvözlő verse után a pályadíj is megérkezik, fesztelenül, mókás pókokat öltve társalog el „aranyáival”.

Az alábbiakban, Arany lírikusi mivoltát általában jellemezve, eleve kirekesztek egy külső kört: nemcsak a forgácsokat, rögtönzéseket, „mondacsokat”, hanem azokat a verseket is, amelyeket érezhetően nem teljes művészi igénnyel írt, mindazt, ami még erősen tapad az alkalomhoz, ami inkább csak ötlet vagy valóban csak „lírai sóhaj”. Legyen szabad azokat az alkotásokat figyelembe vennem, amelyek valóban „lírai költemények” – kitűzött tárgykörömhöz igazodva az *Őszikék*re egyáltalán nem lehetek tekintettel – egyebütt már próbáltam őket fejtegetni.

Már említettem, hogy Aranyban a lírikus – legalábbis az *Őszikék* előtt – nehezen mozdul meg, rendszerint valami külső indítékhoz kapcsolódva. Fel kell támadnia annak a bizonyos „kedélymozzanatként”, amelyet a líraiság indítéka gyanánt ő maga említ. Nos, Arany lírájának specifikuma abban van, amivé ez a kedélymozzanat kiforr, kiérlelődik. Ez a valami viszi a verset – s ez pedig nem egyszerű, egysíkú érzelmi állapot, hanem komplex, polifón hangulati vagy affektív tónus. A hangsúly a polifónián van: a költő-egénység megilletődése olyan, hogy több szintje, többféle reagálása, több energija aktualizálódik, és a valódi sikeres megoldásokban szervesen asszimilálódik egységes tónusba. Kedvező esetben ennek a polifóniának az affektív-meditatív élet valamennyi szintjét meg kell szólaltatnia, az egész személyiség válik transzparenssé, a felszín és a mélység közt alá- és fölémerülve.

Ha ezt a valójában minden szépsége és értéke mellett is töredékes életművet a maga egészében, szintetikusán nézzük, azt kell mondanunk – amit csak a legnagyobbakra mondhatunk el –, hogy átfogja az emberi lelki, élményi lehetőségeknek egész skáláját az alacsonytól a legmagasabbig, az érzéki, konkrét létezésről a szenvedélyekig és érzületekig, a legvégső lelki gerjedelmekig emelkedve, kitágítva ezzel az átlag-emberi lét horizontját. A hangsúly, a művészi egyediség a skála egymásra épülő szintjeinek hul-

lámzó, egymásba olvadó, alá- és fölmerülő szimfóniáján van, amelyet nekünk, olvasóknak kell felfognunk. A teljes mikrokozmoszba kell elmerülnünk.

Mégis nem árt Arany lírai ihletforrásainak egyikére-másikára külön is rámutatnunk. Kedélyének és morális-egzisztenciális értékélményeinek gazdagsága, valóságérzekének széles köre magától értetődő alap – az, amit vitalitásnak szoktak nevezni, olykor nyíltan, de inkább elnyomva munkál az egyéniségben –, érett korától végigkíséri a fájó nosztalgia a naiv, idilli természet és életforma iránt, önmaga otthonos, intim lényének kiéléséhez. A mélyebb szintekben, nyomasztó vagy válságos élethelyzetekben megkísérti a szembenézés a valóság rettenetével, olykor Medúza-arcával, a sors sodrásának megérezése is. Veszélyek és veszteségek borzadályát győzi le a vallás, a morál, majd ritka felemelkedésként a humor, a megnyugvás erejével.

Persze nem szólal, nem is szólalhat meg mindig az affektív élet egész skálája, nem mindig éri el a legmélyebb regisztereket. Egy hangnemet nem lehet figyelmen kívül hagynunk: a korszakon végighúzódik a szatíra, a gúny, a komikum, az önironia tónusa is – többnyire játékos vegyületben. A kor irodalmi élete meg a maga költő-volta, rokon- és ellenérzései, ízlésének csipkelődő mozgósítása árad a Vojtinákra és a Magyar Misikre.

Még majd közelebről szemügyre vesszük ennek az időszaknak néhány kiemelkedő lírai alkotását, de úgy érzem: amit eddig kifejtettem, nem árt egy korai nagykőrösi példán illusztrálnom.

Olvassuk el a *Vágy* című költeményt. Milyen egyszerű, naiv alkotásnak látszik, és mégis milyen rejtetten többszólamú! Összetett már a lírai alaphelyzet is: a tagadott jelenből kontraszt gyanánt az ott-hagyott, távoli, mégis élő otthoni tájat idézi meg: a nála élete folyamán archetipikussá váló, indító kép: a kert és a kertészkedés adja a konkrét szemléleti előteret, s mi minden mélyebb szólam csendül fel kíséretül: a pedagógusi emlék, a honvágy, a költőiség sugalma, a halálsejtelem – mindez a költő morális-bölcselkedő, teljes, kerek emberi önszemléletében összegezve. A konkrét indíték, a kialakulni vágyó téma egy bizonyos, inkább lassú, mint sietős átszűrődési folyamatot indít meg. Megmozgatja és fokozatosan áthatja a kedély egészét, mígnem eljut a morális és gondolati eszmélkedésnek legalábbis sejtetett szintjére.

Ezt az Aranynál minden bizonnyal sokszor megismétlődő folyamatot legtalálóbban talán „dúsitás”-nak lehetne nevezni. A hasonlatokat lehetne szaporítani, de a lényeg ugyanaz – úgy is mondhatnám, hogy az eredeti élményi mag a kristály, amely köré újabb és újabb mozzanatok kristályosodnak –, de mivel élő, eleven, noha talán csak félig tudatos folyamatról van szó: a dúsitást inkább organikus lelki növekedésként fogom fel: az alkotó impulzus mint valami sugárzás alá- és fölmerülve a tudatban tömörít és szelektál: a polifón jelleget éppen az biztosítja, hogy különböző, egymásra rétegezett lelki szinteket mozgat meg és olvaszt össze – az érzéketes, konkrét szemléleti és emlékező fantáziaképektől az érzületek, változékony érzelmi magatartások fluidumától a filozofikus vagy vallásos egyetemesítésig.

Ily módon kialakul az Arany-lírának alapvető jellegzetessége: egy különös, komplex, polifón affektív anyag. Széles látókörű irodalmárok nyugodtan ellenvethetik, hogy az ilyesmi nem kizárólag Arany tulajdona, akadhatnak a világirodalomban nagy lírikusok, akiknél ugyanilyen az alkotásfolyamat és ugyanilyen élményi anyagon dolgoznak. Persze az egyedi eltéréseket külön vizsgálat mégiscsak kimutatná: a polifonikus akkord egyes szólamainak erősebb vagy halkabb hangerejét, a hangsúlyok eloszlását, a mélységperspektíva differenciáltságát. Aranynál egy nyilvánvalóan egyedi tünetre szeretnék rámutatni: amikor a konkrét képességből merít anyagot, és az élményi szintet materialisabbá árnyalja, a hangulattal, emóciókkal teljes plaszticitásnak szokatlan intenzitását teremti meg. Ebben is megnyilvánul az ő különös művészete: ha az affektív tartalom önmagában akár elmosódóvá, akár túlsúlyossá nőne, ezt egyensúlyozza ki a konkrét képesség plasztikájának, tömörségének megemelésével.

Az érzékletesség szintjén Aranynak igen erős fantáziája van, ez az, ami mélyebb, eszmiebb lírai költeményeiben is a friss, materiális szintet vagy annak leszűrődését megteremti. Szemlélet, emlékezet, fantázia fonódik össze. Lírai invenciójának is egyik eleme a képalkotó fantázia. Ez aztán akár produktív, akár reproduktív változatában olyan tömény, hogy a képek szinte magukért beszélnek, annyira tartalmasak, magvasak, hogy mögéjük nem a tudatos szétválasztás, hanem csak a sejtő beleérzés tekinthet.

Lírai indíték, érzelmi állapot, alkotásfolyamat viszonyát elemezve hadd idézzem újból az Egressynek szóló levélből: „En csak bizonyos objektív állapotban tudom kezelni az érzelmeket. Ha valami engem közelről, mélyen sebez, ott hallgatok” (1854. márc. 19.). Tompának 56-ban, „a szünnapok elsején”: „Lírai emócióm ily egyhangú életben mi sincs” – ebből is a külső indíték szükségességét olvashatjuk ki.

Még egy adalékot hadd idézzek az alkotásfolyamathoz, talán a dústásnak egyik tényezőjére ismerünk benne. Az öreg Szemere Pálhoz 1860. áprilisában írt „epistolában” olvashatjuk: „Kevés számú lírai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, amelyek dallamát hordtam már, mielőtt kifejezett eszmém lett volna – úgy hogy a dallamból fejlődött ki mintegy a gondolat. Sőt balladáim fogalmazásakor is az első, még homályos eszme felközlésénél már ott volt a ritmus, a dallam, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang, mely nem tudom micsoda szimpátiánál fogva éppen a szülemelő eszméhez társult, illet, és semmi más... Ezért esett meg rajtam nemegyszer, hogy a fölvetett dallam formáit, ritmusát a nyelv később nem bírta, noha az eszmével már tisztába jöttem, mégsem tudtam azt más, talán kényelmesebb formába önteni, hanem az elkezdett mű töredék maradt.” Mivel az Arany-féle polifónia sugárzás, erjedés, összhangba hozás eredménye – itt a vallomás értelmében az, hogy ez az összhangba hozás megakadt, a sugárzó erők nem tudták egymást áthatni – ez pedig a nyelvi kifejezés csődjében dokumentálódott.

Feltevésem támogatására legyen szabad előreugornom: hadd utaljak egy későbbi Arany-versre, amelyben az érzelmi polifónia, a kedélymozgások kiérlelődése nem rejtetten, hanem a szemünk előtt zajlik le. Az *Ártatlan dac* című versről van szó. Dessewffy akadémiai elnök 1858-as megnyitóbeszédében szerepel ez a mondat: „A tudománynak nincsen háza.” Nos, a tudománynak 1865-ben már lett háza, de a benne épült főtitkári lakást nem ítélték oda Arany-nak, a főtitkárnak, neki csak „lakbér és bérlek közt engedtek választást”. Íme a konkrét indíték, amely Aranyból a palota megnyitásának napján ezt a verset pattantotta ki.

A vers az affektivitás alacsony szintjén indul: a megbántottságon, a méltatlanságon érzett bosszankodással, s innen emelkedik, innen szűrődik tovább, fokról fokra tisztább, nemesebb megrendülésbe. A személyiség birkózik a bántalommal, s ezt a birkózást előbb csak köznapi, csípős, majd líraibb képek tükröztetik: a kirekesztett molnár, a gálya után evező kormányos, a kocsiját gyalog hajtó kocsis. Csupa gúny, a humorba oldódó fölény, az okosság fegyvere. Van ebben egy kis káröröm is: én jártam jól, nem árt a gyaloglás a régi lakásomból. S aztán egyszerre megszólalnak a mélyebb húrok: mitikus képet (a Deianeira-palást) elevenít meg a költő szerénysége, sorsának elhibázottsága, a kénytelenül rárótt élet gyötrelme, betegség-tudata – hogy aztán kiszabadítsa a nagy, életre szóló nosztalgiát, a hazavágyás puritán ábrándját. S végül mindez a vágnak és sóvárgásnak naiv dalhangjában oldódik föl: a szimbolika paraszti, népies elemei a maguk újraéledő konkretizáltságában a legmélyebbet mondják ki, amit a költő magáról vallhat. Az érzelmi ívelés az antik mítoszi motívumon át a valóban „fecskefalú” egykori szülőház emlékének felidézésében nyugszik meg.

Vajon levonhatjuk-e a mondottakból azt a következtetést, hogy maga a lírai anyag, az a bizonyos polifón hangulatiság már magában hordoz bizonyos megformálási és nyelvi lehetőségeket? Ezzel az Arany-lírának fontos kérdéséhez jutottunk el. Megint ismert nyilatkozatát kell idéznem: (Csengerynek 1856. jún. 23.) „Az én érdemem ama – félig sikerült – törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni, egészet alkotni.” Szó esik a „benső formá”-ról, „amely a tárggyal csaknem azonos”. Hozzá kell még tennem, hogy itt mintha elválna Arany epikájának és lírájának az útja. Az epikusban, aki e műnemű alkotásaiban többnyire kölcsön-témákon dolgozik, könnyű megismerni a strukturáló vagy éppen átstrukturáló hajlamot, amely az anyagban megéri a formálási lehetőséget és a hozzáillő dimenzióhangnemet. De lehetséges-e ilyesmi a tisztán „kedélymozgatra” épülő lírában? Van-e Arany-nak lírai formája? A kérdés szinte naiv és fölösleges, inkább azt kell kérdeznünk: hogyan valósítja meg a lírában az áhított műegészet? Különösen Baránszky-Jób Lászlónak Arany lírai formanyelvéről szóló könyvecskéje óta úgy szoktuk őt tekinteni, mint az „alakított” líra mesterét, aki a Petőfi-féle spontaneitást éppen a zártabb műalkat felé fejleszti tovább. (A „versegész” mint meghatározó tényező.) Egy áruoló, tájékoztató tény segít eligazodni: ezeknek a lírai költeményeknek jórészt kiemelt, nyomatékos, lezáró jellegű befejezésük van, néha épp poénszerűen, reflexióval, drámai fordulattal, néha fokozott képességgel, gyöngébb esetben szentenciózussággal.

Ez pedig egy irányba mutat: a költő alkotásában adott formaösztrönnök valahogy össze kell fonódnia az élményfolyam belső dinamikájával. Így lehet értelmesen elfogadni azt, hogy »Az el nem ért bizonyosság« szerzői többször rejtett retorikát mutatnak ki egy-egy alkotásban. A szó igazi, hagyományos értelmében kevés az olyan Arany-vers, amely igazán retorikus volna, hacsak ezt a kategóriát nem tágitjuk mértéktelenül ki, s nem vesszük a belső tagolásra, ízületekre szánt jelzéseket retorikai eszközöknek. Mint láttuk, Arany úgy véli, hogy adva van a „belső forma”, amely szinte azonos a tartalommal. Ezt értelmezhetjük úgy, hogy ebben a lírában a komplex élményfolyam belső tagoltsága, mintegy ér-

zelmi logikája szolgáltatja az irányvonalat, amely ízületeiben nem okvetlen zárt, hanem esetleg nyitottabb, oldottabb, egyenetlenebb is lehet.

Közhelye az Arany-irodalomnak, de nem árt futólag újból rámutatni, hogy az életsors és a körülmények nem mindenben kedveztek a nagy költői tehetség kibontakozásának. Nem volt az a természet, aki tűzön-vízen át tudja magát verekedni.

Elsőként saját gátlásait kell említenünk: „Nem dolgozom, csak ha valami hajt”, nehezen, kisebb ingerekre alig mozduló költői alkatát, a spontaneitásnak igen csekély szerepét. Aztán az ingernélküli környezetet, a szellemi kommunikációhiányt, a vitális frusztrációt („lírai emócióim ily egyhangú környezetben mi sincs”), az őt körülvevő „sivatag” állandó felemlegetését – a nagy katasztrófa utáni „ólomsúly”-t, amelyet az ötvenes évek irodalmi közléte még csak növel. Nem csoda, hogy időnkint fásult, depressziós pszichózis válik úrrá rajta: az a bizonyos „lusta mélabú”, az alkotóerő bénultsága.

És mindebből szükségszerűen ki kell bontakoznia a nagy konfliktusnak: a potenciális én érzi, hogy nem a helyén van, élete nem tudja magába foglalni képességeit, nem tud teret adni nekik. Vajon nem volna-e többre hivatva, mint amennyit mindent összevéve kihozott magából? Az „örök kétely” gyökérszállai már ebbe a korba nyúlnak vissza. „Ha én arról meg tudnék győződni, hogy amit írok, az mind jó, szép, felséges: nálam termékenyebb író nem lenne a földkerekségen. De egyik székszejsziből a másikba esem ... nem tudok magammal megelégedni. Innen az én meddőségem” (Lévaynak 1852. okt. 16.).

Az Arany-líra ez időbeli változatai és lehetőségei

Mint említettem, ebből a mennyiségileg nem túl sovány termésből egy részt kirekeszttek: az apró rögtönzéseket, a konkrét alkalomra írt feladatverseket, a kor irodalmi életével kapcsolatos didaktikus szatírákat.

A kirekesztésben támogat az, hogy ebből a készletből maga Arany sem tekintett mindent igazi lírának. Az a benyomásom, hogy amikor saját produkciójáról van szó, a lírát szűkebb értelemben veszi. A Lévaynak szóló nyilatkozat a „kedélymozzanat”-ot jelöli meg ismérv gyanánt, benne látja a lírai vers gyökerét; a külső elemeket kizárja; az Erdélyi bírálatára adott választ *A rab golyáról*, *A gyermek és a szivárványról* mondja: ezek nem lírai darabok. A *Széptani jegyzetek* szabatosan és körültekintően tárgyalják a hagyományos lírai költészet egész területét, de ez az anyag csak részben eredeti, amellet iskolai célra készült, nem tudni, mennyire tükrözteti Arany nézeteit – s ma már batorság volna azon tünődni: vajon vállalta volna-e azt, hogy egy-egy versét ilyen vagy olyan műfajúnak minősítse. A „Jegyzetek” néhány mondata mégis figyelmet érdemel: az „alanyi” költészet a költő „belvilágát” tükrözi vissza, de sokszor veszt föl leíró vagy elbeszélő alakot, elemeket. „Lantos műben az egység abban áll, hogy ott minden egy érzelemnek, egy fő eszmének rendeltetik alá, mely az egésznek mintegy magvát képezi.”

A nem éppen termékeny skatulyázást mellőzve, a teljesség igényét meg éppenséggel föladván, a magam talán önkényes szempontjaihoz igazodva ennek a lírai periódusnak inkább csak a szembetűnőbb változataira óhajtanék kitérni. A változatok felismerésében elsőként eligazít a már említett kiindulópont: ebben az időszakban Arany lírája nem spontán, nem magától kiáradó tiszta emocionalitás – tehát bizonyos lírai típusok, mint leginkább az elemi, hogy úgy mondjam, salaktalan, pillanatnyi hangulatiság, a dalszerűség mindenképpen kiesik belőle. Ez a líra többnyire belső konfliktusokból születik meg, személyes gátlásokon kell áttörnie, nyomasztó élethelyzetekkel, a maga kételyeivel és válságaival, s a kívülről ránehezedő „ólomsúly”-lyal kell megküzdenie. A közvetlen, nyílt élménykitörés, élménykiáradás, a panasz megvallása csak az egyik, nem is uralkodó lehetőség – a léleknek a küzdelem, az elviselés, ha olykor a legyőzés, fölemelkedés, megnyugvás erőit kell mozgósítania.

Ebből már adódik az, hogy az alkotásfolyamatban a közvetettség, elburkolás, rejtőzködés, élmény-átszűrés, távolítás válik művészi eszközzé. Személyesség és elburkolás, vallomás és tárgyiasítás, őszintén fájó átélés és eszményítő tendencia pólusainak kell találkozniuk.

Ha a megjelölést nem a hagyományos szűk, mozaik-értelmében vesszük, hanem a kifejezés, a megközelítés mikéntjére, olykor a vers egészére vonatkoztatjuk, s inkább az áttételezést, elburkolást értjük rajta, akkor az ez időbeli Arany-líra elsősorban *metaforikus* líra: a képiesítésnek van erős szerepe benne. Ez persze nem okvetlen egyenlő mértékben jut szóhoz, mérete és intenzitása változatos. Tanul-

ságos ebből a szempontból a következő vers-sorozatát egymás után olvasni: *Kertben – Visszatekin-tés – Ősszel – Enyhülés*.

De a távolítás, átszűrés, elburkolás igyekezete még erősebb lehet, még fokozódhat: valódi tárgyas líra lesz belőle, nem allegória, hanem inkább az, amit a világirodalomban drámai monológnak neveznek. Az a verstípus ez, vagy legalábbis közel áll hozzá, amelyet »Az el nem ért bizonyosság« egyik munkatársa (Vajda András) „projekciós önkifejezés” névvel jelöl meg. A tárgyasítás, az éntől-elszaka-dás mértéke körül már problémák adódnak. A határ bizonytalan – csak a sejtetem vagy a költő egy-egy elszólása adhat némi eligazítást. A megnevezés a *Ráchel*-verssel kapcsolatban merül fel – s az elemző szerint közeledik ahhoz a verstípushoz, amelyet Arany még balladának fogott föl, de amely valójában valamely külső tárgyra kivetített én-lírának tekinthető. A *Ráchel*-l kapcsolatosan e tekintet-ben nekem magamnak kételyeim vannak, de mindenképpen idesorozható *A rab golya*, a *Vágtat a ló*, *A puszta fűz* és *Az örök zsidó*.

Közös ezekben a versekben a nagymértékű eltávolodás a lírai indítéktól. Ezt a személyes indítékok még talán tagadni is lehetne, de a *Vágtat a ló*...-nál (egy utólagos jegyzetben) Arany maga fedi fel. *A puszta fűz*ben pedig egy váratlan, szinte egyedi áruló jel bukkan föl: a fürdőző lány jelenete: az egyébként szemérmes Arany kukucskál be a fűzgallyak mögötti bájós látványra. E verstípusnak Arany gyakorlatában kelléke az, hogy halmozza az egyedítő, materializáló, szenzuális vonásokat – de hagyhat közöttük egy-egy rést, amelyen át a rejtett másik szint árulkodik.

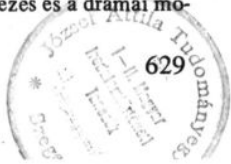
Egy kis meglepetésben az Ahasvérus-vers kapcsán is lehet részünk. Drámai monológ – projekciós önkifejezés? Néhány évet és néhány oldalt a kötetben visszalapozva ráakadunk a *Mint egy alélt vándor* kezdetű versre: mintha csírája, első változata lenne amannak: ugyanazok a szorítások már ekkor gyöt-rík a költőt: a tantaluszi beteletlenség, a sívár, reménytelen jövő, a kényszerű, végzet-parancsolta futás, a megsemmisülés ijesztő és óhajtott reménye, az a bizonyos élethen-túli megpihenés: íme a példa arra, hogyan vetíti át Arany azt, ami megrögzött szubjektív életérzés, léthangulat, a mítosz, a megborzon-gató, örök szimbólum hallucinatív érzékletességű, dramatizált képeire és nyelvére, elővárársolva a téma igazi megoldását.

Ez a tendencia, a projekciós önkifejezés még egy különös, nagyonis érdekes, persze nem is kismér-tékű áttételes változatot hoz létre: a *Régi jó időből* című versben már indításkor ott van a kettősség: egykor és most – s annak jeleképpen, hogy a válságot, a nyomást, a hiányt ha végleg nem is tudta le-győzni, de legalább egyelőre ki tud belőle emelkedni, a nála szokásos polifonikus fogással a medve-perspektívába búvik – a fegyver, amelyhez most folyamodik, a komikum, annak mindenféle változatá-val. Kitűnően felhasználja ezt a perspektívát a fokozott, sűrített konkretizálásra, képesítésre, ezek a kézzelfogható és mégis transzparens elemek „viszik” a verset. A tűnékeny játékot még növeli az, hogy a csúfolódás, a szatíra önmaga ellen is fordul: a nyilvesszők visszafelé is suhannak.

„Még az elégiám sem higgadtam le” – írja 1850 tavaszán, amikor verset kérnek tőle. Utóbb, az Ele-gyes-előszóban, úgy véli, hogy ez a fájdalmas évtized Európában sem volt alkalmas nagyobb formá-tumú költői alkotások létrehozására – inkább a szétziláltság felé ösztönözött. A nagy egyéniség emberi energiáira van szükség, hogy ebből az állapotból a költő kiemelkedjék.

Az egyik, talán a legfontosabb ilyen: magának a művészetnek az akarása, a fegyelem, az alkotó és alakító ösztön. („Hajtott a munkaösztön, de nem találtam irányomat.”) De a munkaösztön mégis előbb-utóbb talál új lehetőségeket. Így terem meg Arany lírájának egyik változata, az, amit én magam régebben „műalkotás-lírának” neveztem. A strukturálás és a harmónia megkövetelése amúgy is követ-kezik a lírai anyag polifón jellegéből: a versnek lehetőleg strukturált egésznek kell lennie; ahogy Németh G. Béla mondja, most a „zeneiség” a versegészben, a szerkezet, a fölépítés üzületeiben érvénye-sül, a nyelv önálló esztétikuma, hangulatisága a háttérben marad. A minta-vers persze az *Ősszel* (amely-ről még majd lesz néhány szavam), de ez a funkciója a több versben megvalósuló „képejlesztő” tech-nikának (*Kertben*, *Enyhülés*), ahol az egységet az egy képzetkörből vett motívumok összecsengése, vonzóereje szolgáltatja.

Lazább változat, illetve lehetőség az, amikor az adott kép vagy motívum nem ugyanazon versben, hanem távolabb bukkan föl – így is van a produkció egészében szerkezeti jelentősége: a belső folya-matosságot szolgálja. Egy-egy motívum olykor csak röpkén bukkan föl, mintegy utalás gyanánt, aztán a következő alkalommal mélyebb tartalmat vesz magába, s ezzel a fől említett „dúsítást” is szolgálja: a „sajka”-motívum a *Visszatekin-tés*ben, aztán a *Reményemben*, – s a hozzákapcsolódó vihar-motívummal megjelenik *A hajótöröttben*. (Egyébként ez utóbbi is a projekciós önkifejezés és a drámai mo-

nológ határán jár.) Meg kell éreznünk – s ez is a metaforikus jelleg felé mutat, hogy nem állóképekről van szó: mozgás, történés, dramatizálás eszközei: energiát hordoznak.

A műalkotás-líra nagy versét: *Ősszel* –nem kell és nem is akarom elemezni, megtették ezt már mások is, s egyébként is önmagát kommentálja, s mintegy feltárja keletkezési folyamatát is. Amit azonban meg kell látnunk benne: éppen a formáló akarat küzdelme és diadala a formálandó élményi anyagon. A két antagonisztikus világ képei mintegy saját áradó dinamikájukkal ejtik hatalmukba a költőt, aki a látszólagos elhárítás és a látszólagos egyévolvadás feszültségével teremti meg a mindvégig szabatos formai kereteket. Hogy elszabadul Arany vizionárius fantáziája, hogy részletezgeti-tagolja-jelenetezi a homéri világot, a nyelvi formákkal is nyomatékossá a képek expresszív sugárzását, amelyet mélyebb szint gyanánt a visszavágyott patriarchális idill tesz a jelen számára beszédessé. Ahogy a lap fordul, nyomasztóan szuggesztív, vigasztalan őszi kép teremti meg a kapcsolatot az ossziáni világgal, s azon keresztül érezteti meg a csüggeteg jelenbe, az aktualitásba való beleomlást.

Különös érzelmű összjáték ez: drámai harc, magas művészetté emelve. Derűs képek, amelyeknek színeit, atmoszférikus ragyogását mintha csak azért idézné föl és erősítené a költő, hogy bennük a maga nosztalgikus fájdalma is egyre inkább belesajduljon – s az ossziáni ború, mely ama jellegével tud megnyugtanni, mert elcsüggesztő képeivel és látomásaival a megsemmisülés, a nemzethalál baljós nyugalmát árasztja. Milyen gazdagságot rejthet ez a lélek, amely ezt a szín- és fényszimbolikát önmagában és önmagán túlmutatóan elő tudja varázsolni! Paradoxon, amely a vers mélyebb élményi indítékait rejt, s meghatározza művészi alkatát is. Polifón gazdagság, szenzuális telítettség, artisztikum egyensúlyának Aranynál is ritka csúcspontja.

Mert éppen a tárgyalt korszakból van több, látszólag nagyobb igényű alkotás, amely e szint alatt marad, nem is tartozik a bevett, olvasott, népszerű versek közé. (Gyöngébb verseknek a címét talán nem is illik felsorolni.) Tanulságos arra figyelni: mi minden lehet a sikerületlenség oka. Szinte mindig egyikben megvan a mondanivaló, az „eszmei mag”, de nem tud belőle a polifonikus érzelmi-hangulati akkord kibontakozni. Így az ilyen vers „egyhúrú” lesz, s éppen egyhúrú volta miatt monoton. A polifóniához hiányzik valami, pl. a kedély mélyebb és könnyedebb zengésének interferenciája, az egyre mélyebbre ásó megilletődés, a sorsérzés egyetemessége. Különösen egyhúrú lesz a vers, ha nincs meg benne Arany említett specialitása: a konkretizálás, a materializálódás, a képi-szemléleti szintre való emelés, vagy ha igen, inkább csak konvencionális eszközökkel, nem világot eléggé. Az is észrevehető, hogy az ilyen versekben a strukturáló ösztön is alig jut szóhoz: a tempó, ritmus lanya, nem érezzük a költői alkotó kéz összefogó erejét.

Pedig van példa rá, hogy a siker érdekében nem is kell a hűrt okvetlen megfeszíteni: a polifon többszólamúságot néhány játékos ötlet, alkalmi évődés is fölidézheti. Példának kínálkozik a *Téli vers*; a költő a látszólagos igénytelenség szintjére száll alá, mégis mesterien játszik a húrokon, pajkosan közelíti-távolítja a perspektívát, a nyár emléke és a jelen közt, láttatóan jelenetezik, a hold-motívumba egész életképet sűrít bele, s érezhetően kedvét leli abban, hogy (rejtett irodalmi szatírával) a „fakó poétán” is csípjén egyet. Mindehhez jól illik az egyedi, helyenkint nyersebb szóhasználat, s az utolsó versszakban a finomabb füleknek szánt, kétfelé vágó nyelvi tréfa.

A versből még egy nem közömbös tanulságot tudunk levonni. Ismerjük a különbséget „holt” és eleven költői képek között. Az előbbieket nevezi az irodalomtudomány „toposz”-oknak: nagymúltú, öröklődő motívumok és építőelemek ezek. Az eddigi kutatás Aranyról is kimutatott ilyeneket: az ő olvasottsága és iskolázottsága mellett ez nem is csoda. De ha – mint itt – az érzelmi polifóniát az érzékletesség elemeivel gazdagítja, ötletesen alkot friss, élő, el nem koptatott képeket. Ez időben per sze van téma, amelyről csak hagyományos motívumokban lehet beszélni; a művészet ilyenkor a megfrissítésben, a festészet nyelvén szólva a restaurálásban élheti ki magát, mint ahogy Arany is teszi *A dalnok bűja*-típusú ez időbeli „lírai sóhajai”-ban. A *Ráchel*-vers értékét nem kis mértékben az teszi, hogy a téma ellenére mellőzni tudja a bibliai szimbolikát, és minden ízében drámaian eleven.

*

A következőkben az elmondottakat, Arany ez időbeli lírájának jellegét néhány nekem kedves alkotásán át szeretném illusztrálni. Kérem az olvasót, különösen a szaktudóst, ne keressen itt se szintézist, se tüzetes elemzést, se esztétikai irányú válogatást, mindössze egy régi Arany-olvasó egyéni ízlésének megnyilvánulását.

Arany nem ok nélkül állította ezt a verset költeményei első gyűjteményes kiadásának élére. Valóság és költészet, álom és való, még közelebbről vágyak és beteljesedés ismételt visszatérő problémái ez időbeli élményvilágának, külső életvitelének, és többször fölcsendülnek ekkori verseiben is. A „való”-nak különösen 49 után, de már e korábbi versben is többnyire pejoratív értelme van: „sivatag élet”, 49 után: a „való” skeletontja, a menekülő lantost üldöző „iszonyú kísértet, melynek való neve”, a „kopár való”, mely elől a „bizonytalanba” kell menekülni (meddig halál, meddig álom). Az ellenpólus, az „álom”, már több színben játszik. Hol a költészetet, hol a benne megcsépített valóságot, hol az ifjúkori álmokat, célokat, ábrándokat jelenti, – de maga a szó is érezteti, hogy itt a valóságjellegnek, az élménynek irreálisabb, légiesebb dimenziójában mozgunk: illanóbb, mulékonyabb ez, és lehet akár „légvár” is.

Ennek a versnek az értelmét mégsem abban látom, hogy az álom–való kontrasztjára van fölépítve: költői hitelesség dolgában mindkét elem egyenlő értékű. Egészében ez a vers mutatja tisztán, még végítetlenül Arany lírai talentumának egyik összetevőjét. A burkolt lírai tartalom kiérezhető: a költő életérzése ez, két változatban: a tavasz idilli eufóriája s a tél zordon, nyomasztó sivársága. Az első ízület csupa vitalitás és frissesség, a másodiknak a képei tengődést, fojtottságot, szinte halálhangulatot sugalmaznak. Két ütemre tagolva itt van az egész korai Arany, noha benne ekkor a depressziós életérzés még csak lappang. Ekkor még csak futó vendég lehet a nyomasztó „úttalanság”, az űr, az elveszettség érzése, az övé inkább a széles, szinte határtalan perspektíva, a szerető figyelem és odaadottság.

Ennek ellenére nehéz volna úgy magyarázni, hogy a versben az üdeség és sivárság tünetei mögött mélyebb egzisztenciális hurok rezdülne meg. Minden a képiesség, a derűs vagy komor konkrétumok önmagukért beszélő, telített, de súlytalan nyelvére van lefordítva. (Persze egyszer mégiscsak belopakodik a célzás a „szegény költő”-re.) És amit nyomatékosan hangsúlyozok: ezek nem hagyományos, holt, szokványos, toposz jellegű képek: csupa friss, egyedi, elemi, egyszeri – talán nem is képek, hanem jól megfigyelt, csupán hangulatilag összefűzött élet-mozzanatok, már-már impresszionistának minősíthető éles megfigyelések-érzékelések, az alapvető, enyhén és lazán ritmizált hangulatba feloldva. A képekben csupa mozgás, pillanatnyiség, dinamika – talán a második ízületbe simul be néhány statikusabb vonás.

Az én megfigyelésem már most ez: itt ez a szinte kézzelfogható érzéketlenség önállóan, dominánsan jelentkezik – de a továbbiakban Arany nagy lírát csak úgy tud teremteni, ha a mélyebb és könnyedebb polifon kedélymozzanatok, egymást átszövő lelki szintek a maguk befogadóképességéhez mérten ilyen pregnáns, el nem használt képes elemeket is magukba tudnak olvasztani, ha a mélység olykor az egyediség, a láthatóság, az érzéketlenség szintjéig is vet egy-egy hullámot.

Álom – való

Németh G. Béla a már említett interpretáció-gyűjteménynek csak a bevezetőjében ejt szót erről a versről, a következő kontextusban: „... versek, amelyekben az eszme és élmény a poetizálás folyamatán és fokozatán még nem ment át, vagy még csupán részletesen ment csak át; amelyekben a gondolat még nem sajátosan lírai gondolat, az élmény még nem sajátosan lírai élmény – mindenekelőtt az *Álom – való*, amely pedig igazában (bármily alapvető Arany élményvilága tekintetében) éppcsak-hogy elindult a sajátvilágú műalkotásá szerveződés útján...” Ezt olvasom egy kitűnő irodalmárunk tollából, Arany egyik legnagyobb, leggrandiózussabb alkotásáról.

Nehéz ezzel az értékeléssel egyetérteni. Egyedi alkotás ez: abban a szituációban, amelyben keletkezett, az Aranyt egyébként is bántó, hol csak apró sóhajokban, hol nyílt panaszban kitörő álom–való szembeállítás szokatlan erővel aktualizálódik, a művészi eszközöknek szembeötölő gazdagságát mozgósítja, a koncentrációnak, az áradó dúsitásnak lehető teljességét valósítja meg. Mondanivalójához a kulcsot nem nehéz megtalálni: adva van ez a kettős, egymást át-meg átszövő élményi perspektívában. A két szféra csak látszólag független egymástól, a kapcsolatot, a folyamatosságot a közbevetett személyes jellegű átvezető sorok-sóhajok biztosítják. Megvan a funkciója az első ízületnek is: a költő valóságos vagy annak feltüntetett gyötrő, személyes álomlátás-sorozata előkészület, hangulati-élményi alap arra, hogy a költő a varázslatoldó felocsudásnak vélt ébredésből olyan szituációba sodródjon át, olyan „valóság”-ra ébredjen, amely sokszorosan felülmúlja mindazt a rettenetet, amelyen előbb át kellett ver-

gődnie. Mindaz, amit elszenvedett, inkább csak pusztá fizikai-testi tortúra volt – és most át kell lépnie a morális rettenet és a kollektív döbbenet valóságába, át kell élnie az emberiség teljes megcsúfolását, a nemzet teljes megsemmisítésével fenyegető kataklizma fenyegetését. Képtelen, elviselhetetlen „valóság” ez, tomboló abszurditás, pokoli téboly, amelyben valóvá lesz a hihetetlen, az elképzelhetetlen, ahol az „ébredés” csak látszólagos, mert nem tud határvonalat húzni: mi az álom, mi a való, és melyik borzalmasabb, képtelenebb, iszonytatóbb a másiknál.

Mi hát az, ami a versben nem is közönséges, mindennapi művészképre vall?

Az egyik végleten a biológikumnak, a fizikai szenvedésnek az egyéni álmokképekben szinte vizionáriusan képes megjelenítése, valami olyas, amit régebben „mágikus realizmus”-nak neveztek – szinte tapintható, megborzongató – és mégis „álom”, irreális, tehát önmagában is tipikusan Arany-féle esztétikai akkord, amilyenre majd a balladák szolgáltatnak bőséges példátartat.

A másik végleten az embertelenségnek, törvényenkívüli immoralitásnak pejoratív, megbélyegző, informális és mégis valóságos motívumokkal való érzékeltetése, abszurdumnak és ténytyszerűségnek az iszonyattól diktált összeolvasztása, szélesebb háttérrel való aláfestése – megint a jellegzetes többszólamúsággal.

Az álomlátások gyötrő, szuggesztív valószerűsége, a fantasztikum utolérhetetlen realizálása – s a másik oldalon egy országot átfogó realitásnak hihetetlen apokaliptisszé hevítése: ebben van a vers művésziességének kulcsa.

Fiamnak

A jelzett korszak lírai alkotásai közt van több mintadarab, mint pl. köztudomás szerint az *Összel*. Másiknak idesorolnám a fentemlített verset. Azt nem is kell magyarázni, hogy az alakító elv, a művészség tökéletesen érvényesül benne: a strófákat lezáró refrén utolsó változatában külön is jelzi a kikerekítettettséget. A lírai perspektíva is egyedi módon valósul meg az apa–fiú-viszonylatban, ehhez igazodik az, amit lírai megszólításnak lehet nevezni. A belőle adódó magatartásban, mintegy a gyöngédség szintjéhez idomulva, hol hozzászéldülve, hol dinamikusan fölerősödve bontakozik ki az a bizonyos jellegzetes, ezúttal nagyonis sokhúró érzelmi-érzületi polifónia, amelyben a szülői aggodalom, szeretet és féltés mögött egyre mélyebb tónusok rezdülnek meg, egyre tágabb jelen- és jövőbeli perspektívák nyílnak föl – egyre több és súlyosabb a sorsnak, a szituációnak, az életnek a fenyegetése, amellyel szembe kell nézni, s amely ellenében újra meg újra a hit védőpajzsához kell folyamodni.

Az alaptónus a még akkor csak hatéves, az életnek éppen csak a küszöbére lépett kisfiú közeli és távolabbi sorsáért való aggodás. Ehhez tudnunk kell, hogy Aranyt különösen ebben az időszakban, de még később is, meg-meglepi az anyagi gondok, az ezekből ráharuló felelősség, nem tud elhessegetni egy másik remképet: a korai halált. „Évek, ti még jövőndó évek” – amelyekkel már nem meri bízni magát: „Emléklül ínséget hagyok s e két vagy három boldogtalant.” Mi mindent rejthet a jövőndó a még zsenge sarjadéknak: nemcsak szegénységet, hanem még az árvaságra jutást is.

Aztán a gyötrő-fájó-szerető apai aggodalom egyre mélyebbre ás a költő lelkében: a gyertyavilág körén kívül még sötétebb árnyak, még zordabb látomások jelennek meg: a költő-sors megvetettsége (megint egy Arany-téveszme: a közönség iránti bizalmatlanság), saját hitének megrendülése, s még elemibb, a családapai érzéseket messze túlhaladó erővel a világban az öröknek vélt, mennyei eredetű erkölcsi értékrend megbomlása, az érdem megcsúfolása, az ész és erény megtipportsága, amely már a totális tagadás, az istentelen nihilizmus rémét idézi. S milyen jellemző, hogy az elvesztett földi megbecsülés, az elvesztett vagy fenyegetett hit után, mindezekben felülemelkedve jelenik meg, mint legfájdóbb csapás, a nagy nemzeti katasztrófa emléke, a fiúra váró hontalanság.

A fiúhoz-szólás gesztusában a költő szól, a maga leglelkéből, s hogy zsonganak föl benne értékvilágának bántalmait! Ebben a lélekből mintegy kísértetjárás zajlik, fokozatosan lepleződik le, hogy már minden támasza, erőforrása összeomlott vagy összeomlóban van. De a költő küzd ezekkel a rémlátásokkal, maga próbálja visszaszerezni, mintegy apai örökség gyanánt a hitet az élet értelmében. Nem tudom, van-e még egy verse Arany-nak, amely belső világába, kételyeibe és vívódásaiba ilyen mély bepillantást engedne, amely ennyi érzelmi hűrt szólatatna meg, s amely ennyire megéreztetné az örvényt, amelynek szélére Arany sodródott. Aki komolyan olvassa, szinte csak megdöbbenéssel olvashatja.

Ami mégis a feloldódást adja, az a kísértő látomásokkal szemben a hit, a moralitás, az önbecsülés, a szeretet és az óvó gondoskodás ereje, a költő lelkének és művészi ösztönének megnyugvást kereső összeolvadásában.

Ha ezt a verset emberi, személyes dokumentumként nézzük, egy kicsit tanácstalanul állunk előtte. Életjelenségből indul ki, konkrét, reális szituációban: a költő monologizál, köznap foglalatossága („bíbelődése”) közepette – nyugodtságát ismételten is kiemeli. Az, amit hallunk, nem több-e egyszeri, alkalmi szemlélődésnél, alkalmi, de nagyon tompított lírai felhangolódásnál? Szabad-e, indokolt-e mélyebb húrok megszólalását figyelni és föltételeznünk, hiszen a költő még a hangját sem emeli meg? Darusót hall, gerlebugást, idilli tavaszi évad jeleit.

Csak hogy ez a szituáció mégsem olyan mindennapi: a szomszédban halott van, temetésre készülődnek, s a költőnek lassan csupa rideg, bántó benyomásokkal kell szembenéznie, akarva-akaratlan tudomásul kell vennie. Feltűnőnek, áruló jelnek talán egyet kell tartanunk: a költő egyáltalán nem törekszik a fájó benyomások enyhítésére, szelídítésére – ha szabad így mondanom: devalválja őket, minden mozzanatot megfoszt emeltebb, affektív tartalmától, rezonanciájától, s csak azt hagyja meg, ami elidegenítő, köznapian bántó. Halál, asszony nélkül maradt férj, a durva cselédnek kiszolgáltatott árva, a rokon, vigasztaló környezet elmaradása, a fájdalom elszigeteltsége – mindez majdnem nyersen előadva az élet kopár mindennapiságának levegőjét árasztja magából.

Igazi közöny volna ez, elzárkózás és részvétlenség – vagy csak közönnnyel elfojtani akart részvét? Amikor a költő közönyösnek mondja magát („eh, nekem ahhoz mi közöm?”) – egyszerre felsajdul őbenne is valami személyes fájdalom:

Kit érdekel a más sebe?
Elég egy szívnek a magáé,
Elég, csak azt köthesse be . . .

Közönről beszél, de talán a részvét, a másokhoz-kapcsolódás kihaltát, a fájdalom elszigeteltségét panasolja: a zsendülő tavaszi tájban egy az igazi élettől idegen, magába zárkózó földi kertész kötözgeti a fák „sebeit” – már nem olt, nem nyeseget, hanem „sebez” és a sebeket kötözgeti: a képet itt is a fonákjára fordítva. Mintha ez a fonák oldalról bemutatás volna a kerti jelenetnek szemléleti törvénye: ne látni, ne érezni vagy ne mutatni meg azt, ami a másik, igazi oldalon van?

S talán ez a lappangó lelki feszültség lendíti a költő fantáziáját előre: az idegenség, a közöny, az igazi bensőség és kommunikáció hiánya az „élet”, az emberi társadalom egyetemes jellegeként lepleződik le: mint „összeszűfolt táncterem”, ki- és beözlő egymáshoz idegen áradata – amelyben élet és halál folytonosságának panorámája is ott bujkál. Nem „magány” ez már, több és fájóbb annál: egy feldőlt hangyaboly szintjére süllyedt, értelmetlen és céltalan őrlődés.

S aztán a nemzedékeknek egymást a halálban felváltó látomása – a szituáció képvilágához idomulva – még kíméletlenebb, még kiábrándítóbb transzformáción megy át: végül már az egész emberi faj a vitális-vegetatív lét csupasz valóságában jelenik meg, az ember már csak „önző, falékony húsdarab”, s mögötte a mitikus-biblikus „vén kertész”, a halál. A végsőre redukálva ennyi az emberiség élete: hernyó-lét a maga egész alacsonyágában, egy nemzedék csak egy hullám, s ez így megy reménytelenül az örökkévalóságig. Vajda János egy kései versében „pillangó-lét”-ről beszél – Arany itt csak hernyó-létet tud látni.

Mire véljük ezt a nagy devalvációt? Nem több-e ez a zárókép a vers szituációjából, a kertészkedésből adódó könnyű költői leleménynél? Elfogadható-e, hogy a vers csak méléző szemlélődés, amelybe majdnem akaratlanul szívárog be mélyebb mondanivaló? Még ha nem akarnánk is a versbe többet belemagyarázni, mint amennyi belőle kiolvasható – még ha csak tűnődnénk azon: nem a fájdalmat vagy a mégiscsak kísértő részvétet álcázza-e a közöny – így vagy úgy, de a verset mégiscsak áthatja valami fanyar-kesernyész hangulatiság, valami rezignált életfilozófia – s ez a vitathatatlan lírai-emberi mondanivalója.

Nézzük a verset mint műalkotást. A cím is jelzi már, hogy van benne egy nem erőltetetten, nem mechanikusan végigvitt keret-szimbólika: a kert és a kertészkedés. Ezzel indul, ezt jelzi aztán egy-egy közbevetett utalás is. A keretet aztán életképszerű, empirikus jelenetek töltik meg, amelyek érzelmi reflexeik révén, noha még a reális szituáción belül maradván, eszmeileg már szélesebb távlatra utalnak. A közlés elvontabb és mégis személyesebb lesz, végül a kezdő, még tapasztalást tükröző szituáció: a kert, arányaiban és érzelmi súlyában megnövekedve, a zárószakaszban képzelem gyanánt visszatér, biztosítva

ezzel a kompozíció tökéletes lezárását. Az induló konkrét helyzetből szimbolikus telítettségű zárókép lesz.

A szemlélődő, epikusnak is mondható magatartás érvényesül abban, hogy itt, az e korbéli Arany-lírához viszonyítva feltűnően kevés a metaforikus-képies elem – inkább a nyílt, konstatáló, megnevező szókimondás uralkodik, alig-alig valami derűs árnyalattal, inkább egy-egy nyersebb nyelvi elemmel (az asztalos, a dajka jelenetében). Ahogy aztán az érzelmileg súlyos motívum (a szív sebe) belép, a vers belefut a két nagy képies-szimbolikus tablóba: az élet mint táncterem, s az emberiség mint herényő-nemzedék.

De a nyelv még itt sincs megemelve: az alig eszményített köznyelv ez, bizonyos puritánsággal válik az elidegenedés, a fanyar, inkább csak álcázott „közöny” kifejezőjévé. Így aztán a lírai én is még elég közel marad az empirikus énhez; a magatartás közvetlen, természetes, csak a két záró szimbólumban sejtet némi felajzottságot.

Ha címkézni akarunk: a vers a lírai realizmus mintapéldánya, amely akár európai távlatba is állítható: Keller, Storm, Droste lírai megnyilatkozásaiával rokonítható.

Enyhülés

Nyomasztó napok, enyhülést hozó percek – feloldódó érzelmi konfliktus, lelki viharra következő mulékony derű – önmagát megnyugtató, békíteni akaró emberi gesztus – nyilvánvalóan hosszabb lelki történet sűrített kifejezése, afféle szerényebb „létértelmezés”. Tudjuk, hogy a költő magáról beszél, de a néhány elsőszemélyes mondat és az utolsó versszak közvetlen, összegező vallomása ellenére is a megnyilatkozásokon uralkodik a távolító, a személyességet álcázó megjelenítés.

A metaforikus líra mintapéldánya. A fő költői ambíció: néhány ez időbeli költeményében szórványosan megjelenő alapmotívumból (tengeri vihar, hajótörés, sivatag) művészi, jól komponált metaforaszöveget olvasztani egybe. A költői erő a képalkotó, képiesítő, szintetizáló fantáziájában van, amely még a saját körén belül sem teremt vadonatúj képkincset, de a megújításba frisséget tud lehelni. Nem közvetlen érzéki tapasztalásból merít, de nem is élezi túl, inkább enyhén eszményesítő-símítja a vonásokat; a szimbolika a kontraszt jegyében van kiszínezve.

Poétikai szempontból kétszámú alkotás: képiesség és életbölcesség, konkrétum és meditáció egymásba olvadó akkordja. Minden kép gondolatot hordoz, és minden meditáció érzéki mezbe öltözik. Ehhez idomul a szókincs is: túltengenek a konkrét, érzékes igék, névszói elemek, de nehezek gyanánt épülnek be elvontabb, főként lelki jelenségeket, lelkiállapotot, értékelést hordozó megjelölések.

A műalkotás-jelleg szembetűnő a vers tagolásában, a szerkezet harmóniájában is. De ha mintapéldány, akkor éreztet valami olyast is, ami az ilyenekhez tapadni szokott: bizonyos hűvösséget.

Visszatekintés

Már Voinovich utal rá, hogy ez a vers a megelőző *Mint egy alélt vándor*-nak „tisztultabb, líraibb alakja” – s utal azokra a motívumokra, amelyek már a korábbi versben megszólalnak, s aztán az utóbbiban új alakot öltve visszatérnek. Az Arany-líra területén ritka esettel van dolgunk: a költő nem ismétli önmagát, hanem mélyebb alkotói ösztönét követve újrakölti az egyszer már befejezett alkotást. Mintha az előző csak nyersanyag, korábbi változat volna, amely egy tökéletesebb megformálás lehetőségét rejt magában: ugyanazt az életérzést újraformálva megszólaltatni, közelebb a tökéletességhez. Az epikus Aranyban ismerhettük meg azt az „átstrukturáló” tendenciát (többnyire a hagyományból merített téma-anyagon), a líra terén ez bizonyos kulcs-motívumok újrafelvételében és továbbfejlesztésében valósítható meg.

A képiességet, a metaforikus jelleget tekintve kínálkozik az összehasonlítás a már előbb jellemzett *Enyhülés* c. verssel. Honnan van az, hogy az utóbbit, amely poétikailag hasonló eszközökkel dolgozik, mégis hidegebbnek, művességében is kevésbé lírainak érezzük?

Mitől lesz a *Visszatekintés* líraibb, érzelmileg telítettebb? Először talán azért, mert már erős affektív gesztussal indul: személyes, panaszos kétely adja meg a „létösszegezés”-hez, az élettel való számvetéshez a hangot, s az „én” mindvégig jelen is marad, átfogva a születés és a már szinte óhajtott halál között feszülő ívet. Aztán: jobban ki tudja használni a nyelvben, a szavakban és a mondatépítésben lappangó energiákat: azt a jelentéstöbbletet, amely a nyelvben benne van vagy belőle kihozható. A

mondatokban erősebb a dinamika, a stófák energiájukat egymásnak adják tovább, vibráló folyamatoságuk atmoszférikus hatással szövídök egybe.

Az az áramlás, amely a két verset egymás rokonává teszi: az időélmény, a költő ráébredése saját életének időbeliségére, és kísérlet arra, hogy ezt az életet az időbeliség perspektívájába állítva megmérje és értelmezze. Múlt, jelen, jövő dinamikájáról, a múltból a jövőbe vagy a jövőből a múltba-élés dilemmájáról filozófusok elmélkedtek már: Arany nem filozófál, de ezt a dinamikát, a külső életvitel mögött áramló belső időt mint lírikusnak időnkint éreznie kellett, a jövő felé való nyitottsága nőtt vagy apadt, ekkoriban a jövő távlatra egyre zsugorodott, a múlt, amelyet a hátán hordott, egyre súlyosabb. A *Mint egy álélt vándor* ... még dantei módon indul: „az emberélet útjának felén” – Arany ekkor 35 éves – „csüggeteg szemmel néz hátra, majd előre” – a múlt és jövő „mindenik előttem, mindenik kopáron” – s ezt a sivár életet viselnie kell tovább: „futni” akarva-akaratlan.

A *Visszatekintés* tömöríti az időt, a lírai tartalom már egy bevégzettnek vélt vagy óhajtott élet-pálya dimenziójából sugárzik elő, a „lenni vagy nem lenni” hangulatát leheli, azt a különös mélabút, amely az egész élet értelmét kétségessé teszi, a múltba való visszatekintésnek mindenkor keserű színezetét adja.

Könnyű észrevenni a (nemcsak e két versben kimondott) közös, fájó motívumot: a „nem élt élet” motívumát (amely majd jóval később, 1878-ban) az *Ez az élet* ... -ben töményen robban ki: „oly sivár volt e tivornyam”. „Én nem mertem élni, mert élni akartam”, s a már jelzett időszemléletet: a holnap mindig elrabolta a márt. „Én, ki a mámort kerültem ...”

Hogy értsük ezt a különös, elég korán föllépő s az élet vége felé újból feljajduló nosztalgiát, s a benne áskálódó önvádat: önként kerültem el az élet örömeit – az ígért, a vágy beteljesésétől mindig visszariadtam. Azt hiszem, céltalan volna itt a költő életrajzában az elmulasztott mámor-lehetőségeket fűrkészni – nem tudom, találhatnánk-e ilyeneket. Egyszerűen csak a költői hivatással, a művészi alkotóösztönrel – ha nem is mindig – velejáró aszketikus hajlamot, az aszkézis önként vállalt nyűgét kell itt felelőssé tennünk: Arany éppen ilyen alkat volt: holtig viselte a kötelesség „ciliciomát”. (Bolond Istók II. 41.) A karakterológus legfőljebb azt kérdezheti: mennyire volt erős az a vitalitás, amelyet ennek az aszkézisnek kordában kellett tartania, mekkora lehetett a spontán életenergia. Az irodalmárt inkább az a virtuozitás érdekelheti, ahogy Arany ezt a nagyokra jellemző konfliktust költészetté varázsolja, képesíti.

Így jutunk a *Visszatekintés* című vershez, mint a konfliktus költői tükröztetésének kiemelkedő példájához. A vers csupa panasz és önvád, az önvád végül élet és halál dilemmájává mélyül – s mielőtt a húr elpattanna, áttör a fordulat, a még mindig komoran aláfestett, de mégis enyhülést hozó megoldás felé. Ami egyedivé és művészié teszi, az a szimbolikában van, de nem a szimbolikában mint ilyenben, hanem abban, hogy vívódásait, csalódásait képekbe tudja öltöztetni, ahogy mélység, élettartalom, probléma a maga mélységét megőrizve érzékletessé varázsolódik, az érzékletesség, a képes megjelenítés áttetszővé válik, sokrétűséget tükröztet, mintegy telítve van ki nem mondott szorongásokkal, lemondásokkal, kudarcokkal.

Az a bizonyos „sajka” (az élet tengere előtt), az örömek soha ki nem ürített pohara, a leszakító kézben széthulló rózsza, az ifjúság örömeitől eltöltő vaskorlát, a hálójába keveredett vad, a „szende fényű szép szövetnek” irodalmi böngészet számára lehetnek „holt képek”, „toposzok” – kellene is a költőnek azért, hogy a fájó bensőt elburkolva álcázza és távolítsa, de Arany kezéből ezek a toposzok megfrissülve kerülnek ki, az ő egyediesítő-érzékies fantáziája századok porát söpri le róluk.

Ha a vers felől profán vállalkozásként az életbeli, sűrítetten átélte háttér felé próbálunk visszanézni: közvetett, áttételes líra ez. Az érzélem személyes érdekét, a fojtottan gyötrő konfliktust jelzik a vers finom paradox elemei: a retorikus kapcsolások és halmozások, s a képekben is itt-ott bujkáló paradox feszültség. Alakított líra is ez: műgonddal, igényesen van szerkesztve, és ösztönösen vagy tudatosan, de bravúrosan tartja az egyensúlyt önvallomás és eszményítés között, a fájdalmas érzelmi polifóniát művészi rímek és hozzáidomuló ritmus hordozzák.

Intermezzo

Az alélt vándor, aki már szívesen pihenne, de a kopár múltból a kopárnak, sivatagnak sejtett jövő felé még futni kell, az elhibázott élet, az élet örömeitől való tartózkodás, a láncait lerázni nem tudás, mert a jövőtől, a sorstól való félelem megbénítja – ezek a motívumok ismétlődnek ebben a néhány

versben, s voltaképpen lemondó, depressziós életérzésről vallanak – amit különben ez időbeli levéldízetekkel is lehet dokumentálni.

És mégsem szabad abba a tévedésbe esnünk, hogy ez a motívumcsoport az egész ekkori Aranyt reprezentálja – noha belőle vitalitásának alapadó, fásult voltára lehetne következtetni. A fásultság, a „való” ridegsége, az aszkézis szorítása sem tudja eltakarni az ez időbeli Arany életérzésének egy másik fokozatát, és lírájának egy másféle megszólalási lehetőségét. Vessünk most egybe három verset: a már említett *A pusztai fűz*-nek első, pozitív ízületét, az *Ősz végént*, s a *Hiú sóvárgást*. Ez utóbbi kettő is depresszív akkorddal zárul, de most ne erre, hanem a megelőző versszakokra figyeljünk.

Könnyű észrevenni, hogy a szimbolika, a képvilág e három versben rokon, egy töről fakad, olykor meg is ismétlődik, és a költő csaknem pazarul ontja a képeket. Ugyanaz a képzetkör, tehát ugyanaz az életérzés is – s ami uralkodik: csupa üdeség, friss zsendülés, élet és virulás, könnyű derű és gyönyörködés. S a természeti lét, a még súlytalan, salaktalan tavaszias–nyári természet mennyi motívumát, híradását olvasztja a költő atmoszférikus egységbe: elemi, enyhe, tiszta lég, harmat a falevélen, zöldellő vetések, szabad, pacsirtaszerű lebegés a „fényes egekben”, a mondott verseket akár egészben kellene idéznem. Mindegy az, hogy a költői fordulat mindezt esetleg emlékek, vágyak, álomnak minősíti.

A pozitív életérzés, a személyes hangoltság enyhe felfokozottsága, szemlélődő és gyönyörködő megragadás és a súlytalanság, az oldottság az, ami a depresszió szüneteiben meglepi a költőt: könnyűség, nyugalom, melegség, talán még optimizmus is.

Persze a költő az *Ősz végén*-ben maga fogad szót a visszajött tavasz hívásának, a *Hiú sóvárgás* is az ő áhító monológja, – az irodalmár-olvasó számára a kifejezés szuggesztivitása, az emlékező fantázia gazdagsága a jelentős esztétikai tény, ha az embert nem is keressük mögöttük. Mégis mindazt, ami ezt az esztétikumot produkálja, nyilvánvalóan az ő vonzódása a szépség naivabb, elemibb változataihoz.

Szerette volna ő ismerni, oh nagy
Természet, alkotó kezéd művét!
Keresve, hol szűzen található vagy,
Erdők virágát és a bérc követ . . .

nem Bolond Istók, hanem a költő maga. Az ember Aranynak egy mély alkati vonása: az erős kötődés az elemi, kultúrától és tudatos beavatkozástól még érintetlen, a spontán tenyésztetben megnyilvánuló természethez és az elemi életformákhoz. Az agg költő még a pesti vásárbán is megérzi a „mezők üde lelkét”, „friss szénaszagot”, a Szalonta felé irányuló nosztalgia az „egyszerű kunyhó” képzetében konkretizálódik, a „csöndes fészek zöld lomb árnyán” ugyanezt a kötődést siratja vissza. Emlékezzünk: így indult a pálya elején (*Télben*) – s noha életformájában majd mindvégig elnyomott „álom” maradt, mégis tudott művészi energiává alakulni.

Magányban

A vers egy válságos történelmi szituációban keletkezett, annyi várakozás és pangás, majd feszültség után végre küszöbön álló nagy történelmi korforduló légkörében. A tét, amelyről szó van, az egész magyarságot érinti, ennek további fennállása, léte vagy nemléte forog kockán, nincs rá szükség, hogy ezt most bővebben kifejtjük.

Ezt a hónapokig húzódó válságot nyilvánvalóan sokan átérezték, a politikusokon, a felelős államférfiakon túl a magyarság legszélesebb rétegei: a várakozás foka különböző lehetett, de rátelepedett az egész országra. Természetes, hogy a nemrégiben Pestre költözött, Deák, Kemény, a Pesti Napló körét látogató Arany sem vonhatta ki magát alóla. A különösség, a vers kulcsa abban van, hogy őbenne ezt a válságot egy prófétai lélek éli át – benne a válság-tudat prófétai szintre emelkedik. Arany prófétaságának itt közvetlenül és kézzelfoghatóan első értelme: a közösség sorsáért érzett elemi erejű aggodás, a közösség féltése valami nagyarányú fenyegetés előérzetében. A próféta hivatása, hogy kimondja ezt az aggodalmat – ha nem is a „kiáltás”, hirdetés formájában, de legalább a kétségbeejtő gyötrődés megszólaltatásával: „jön, jön, egy istenkéz sem tartja vissza.”

Ez a prófétai magatartás aztán egyre mélyebben ássa bele magát a költő lelkébe: a válság élménye egyre elementárisabb rétegeket ér el és mozgat meg benne: érzi, hogy ő is, a nemzet is nagy történelmi

erők játékába van belebonyolódva – működésük kiismerhetetlen, kiszámíthatatlan, irracionális –, megborzong és valósággal megbénul a titok súlya és könyörtelensége előtt, és megdermedve óhajtja a döntés halogatását, amelyben a lét vagy nemlét a nagy tét. Inkább ez a szorongató várakozás . . .

S ahogy aggodalma a történelem erőit, az emberi és nemzeti lét nagy mozgatóit sejtve fürkészi, még egy nagyobb rémlátással kell szembenéznie: a mélyen átélt történelmi válság tovább fokozódik világnézeti válsággá: a kínzó kérdés most már az: mi mozgatja a történelmet, van-e benne értelem, nem vak, gépies folyamat-e, amelynek sodrában a bölcs is csak „eszköz, pusztá báb” – a magyarság sorsa nem azt mutatja-e, hogy a világrend érzéketlen az emberi-nemzeti értékek iránt, jót és rosszat közömbösen tipor el. Van-e vele szemben ereje a nemes emberi szándéknak és küzdelemnek?

Ha modern, szekularizált változatban is, de olyan próféta ez, aki a felsőbb hatalmakkal, a maga „istenével” pörlekedik. S hogy valami nem átlagemberi megszállottság tölti el, azt továbbra is bizonyítja, hogy a prófétai aggodalom és rettegés nagyerejű fordulattal átcsap a pozitív kinyilatkoztatásba, a visszanyert hit biztonsága már ima-hangon diadalmaskodik, a prófécia a jövőbe fordul. A látszólag vak végzet ellenébe a nemzet-tudatból merített eszmei-etikai erőket mozgósítja, amelyek maguk is történelemformáló erőkké, kollektív hatalommá válnak. A „végzet”-tel, amelynek „tengelye harsog tovább”, szembeállhat az emberi eszmélet és öntudat.

A vers tehát mondanivalója felől nézve egyszerre egyéni és kollektív lélektani dokumentum: a kollektív vívódásnak, válság-élménynek egyéni válság-élménnyé való transzponálása, a kettőnek egymástól elválaszthatatlan költői szintézise. A *Magányban* cím még szűkkörű egyedi szituációt sugalmaz, amely mögött azonban már föltárulnak a szélesebb dimenziók, s végül a nagy történelmi folyamat teljes szélességében.

E háttér előtt az érzelmi hullámok a maguk logikája szerint követik egymást: a válság-élmény, a vele való szembeszegülés, a vele való küzdelem fordulatai, majd a felülkerekedés, felemelkedés, a lendületes bizakodás, a kollektív hit szilárd energiája. Azt már talán nem is kell bizonygatni, hogy ezek a dinamikus egymásra torlódó emóciók Arany világnézetének és eszményeinek legmélyebb, már a vallásos gyötrődés, kétely és hit határán járó tartományát mozgatják meg: a vers affektív energiája csak a Széchenyi-ódáéval mérhető össze.

A vers eszmei genezise teljesen világos, költői geneziséről keveset tudunk. Kézirata a kritikai kiadás szerint fönmaradt, a variánsok száma csekély, de egyike-másika figyelemre méltó. A kész mű az optimális művészi megoldás benyomását kelti: a költő teljesen ura eszközeinek. S ezzel kapcsolatban hadd utaljunk még egyszer a Szemere Pálhoz írt epistola vallomására: „Kevés számú lírai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, amelyek dallamát hordtam már, mielőtt kifejtett eszmém lett volna, úgy hogy a dallamból fejlődött mintegy a gondolat.” (A kelet: 1860. ápr. 14., Nagykőrös, a *Magányban* kézirata alatt a keltezés: 1861. április, tehát már Pesten.) Vajon most is kísértett volna a keletkezés folyamában valaminő dallam? Azt hiszem, most a keletkezési folyamatnak másféle változatáról van szó: a nyelv akkor oldódik meg, amikor az „eszme” az érzékes konkretizálás lehetőségét megtalálja, amikor az emócióban ennek az eszközei kiérlelődnek. Ha a szinkront nem gépiesen és szűkreszabottan értjük: itt a szenzuális fantázia, a képiesítés egyszerre, szimbiózisban terem meg a lírai emócióval.

A mozgósító gócpontok szinte maguktól kínálkozhattak. A költőnek érzékeltetnie kell a válság, a döntés, a várakozás és rettegés atmoszféráját, de előbb meg kell teremtenie, érzékes szintre kell hoznia az idő dimenzióját, és ebbe állítani bele a töprengés, a vívódás folyamatát. Mémi azt, ami „megmérhetetlen”: a virrasztó honfigond az órát figyeli, amelynek még lassú percegését is halljuk – amely azonban egyetlen villanással már a sors óraművévé tűnik át, személytelen hatalommá, kerekéi „egybevágnak”, de már csak halljuk, kiismerni nem tudjuk.

Az időélmény vívódását, feszültségét zárja le az utolsó versszak nagy történelmi szimbóluma: „Es vissza nem foly az időnek árja” – a képies transzformáció itt tetten érhető: az idő árja, ez az egyszerre konkrét és tapasztalaton túli motívum adja az indítást, erre a hívószóra ölt testet a „holt víz”, a főszó, a folyamodon dagadó vitorlával előretörő „hajó” képzete. Maga a kép mint költői eszköz ósrégi: gondolhatunk a horatiusi államhajóra (a verset Arany le is fordította) – de Arany hajóját szemünk elé varázsolt magyar folyó hordozza.

A válság, a döntés, a várakozás élményét megint aktuálisan megadott kép indítja el: éjszaka, mécs-világ, „vár tétován a nép, remegve bölcsé, vakon előtte kétség és homály” –

Jön, jön, . . . egy istenkéz sem tartja vissza . . .
Mint mélybe indult sziklagörgeteg
Élet? halál? átok, vagy áldás lesz? Ah,
Ki mondja meg! ki élő mondja meg!

Így bontakozik ki a mécsvilág parányi körén túl a fenyegető jövő perspektívája. S az izgalom oly erős, a pillanat nyomása oly szorító, hogy még egy újabb motívum metaforikus képzetét varázsolja elő: áttételesen „kockarázás” ez, játék, de egy nemzet sorsának eldöntője, a játékkocka „szörnyű csont” lesz, s a remény „gyöngye szalmaszál”.

Az 5. versszak Arany lírai stílusának mintadarabja, sűrített megvalósulása. „Az nem lehet . . .” – nyilvánvaló a Szózat-reminiscencia, s az indíték is ugyanazon pátoz: a nemes emberi és nemzeti öntudat és érdem tiltakozása a történelmi sors értelmetlensége, közönye, vaksága ellen. Ugyanaz a pátoz, és mégis milyen egyedi, új hangszerelésben. Aranynál a tiltakozás szenzuálisabb, materiálisabb, pejoratív töltésű képekben konkretizálódik: az égről „visszamálló” fohász, a szabadság „kovásza”, a kiontott vér, mely nem maradhat „posvány”, a csendes „rög”-ben magát kiforró „mártír-tetem”: ezek az alanti szintre utaló szavak a maguk nyersségével, földközelségével a tiltakozás, a méltó, értelmes sorsig való fölemelkedés energiáját vannak hivatva növelni. A prófétai háborgás, tiltakozás és pörlekedés mozgósítja több irányban is Arany nyelvi fantáziáját. A pozitív pólust: a hit, a bizalom, az érvelés gesztusát a szókincs fentebb rétege hordozza: nemes-affektív töltésű, ihletett és áhítatos szavak: honfigond, „ész, egybeforrt vág, tiszta honfi hűség”, „milliók fohása”, eszmélés és öntudat, a magasabb harmónia.

Ugyanez a prófétai háborgás és buzdítás, a kételyből a jövőt felidéző szuggesztív diktálja a költői magatartás lüktető fordulatait és átváltásait is: az eleven, feszítő viaskodás magával, magunkkal, a sorssal szintaktikai-retorikus erővé alakul át: a költő rettegve kérdez, indulatosan felkiált, felszólít, olykor egy-egy tiltó vagy biztató tömör indulatszóval: „ne még”, „el, el, ne lássam e dúlt arcokat” – s milyen sokatmondó a parányi „ím” szócska az utolsóelőtti sorban. A dinamizálás és az átváltó gesztusok emelik a verset arra a hőfokra, amelyben az izoláltan diszsonánsnak is érezhető képi és nyelvi elemek egységes, polifonikus tónusban olvadnak össze. Prófétai tónus, modern, olykor profán művészi eszközökkel.

Ami ebben az ódai szintű versben lezajlik, az afféle „inkarnáció”, eszme és lelki mozgalom egyszeri testet-öltése, gondolat és zöngelem egyszerre-születése és egymást áthatása. Lehet, hogy minden igazi nagy lírának ez a genezise – de Aranynál a nagy „feszítők” átfogása, a többszintű jelentés-tömörítés, a mélység és a maximális nyelvi plaszticitás szételemezhetetlen akkordja hordja magán az egyedi színezetet.

János Barta

ENCORE UNE FOIS SUR ARANY, POÈTE LYRIQUE (1847–1861)

János Arany se considérait avant tout pour un poète épique, et il a déclaré plusieurs fois que le pays de la lyre, la manifestation lyrique étaient étrangers pour lui. Il y a pourtant des périodes dans sa vie qui ont suscité en lui de riches ondolements d'affection, et pour les exprimer, c'était pourtant la forme lyrique qui se montrait le plus convenable. C'étaient avant tout les années suivant la chute de 1849, dans lesquelles la pression politique, les problèmes de la vie littéraire et ses propres crises intérieures le stimulaient à une production lyrique considérable. Cette poésie lyrique s'adaptait entièrement à sa conformation humaine. La variante élémentaire, romantique du lyrisme: le moulage spontané des sentiments était étranger pour lui; sa poésie lyrique à cette époque est pour la plupart voilée et indirecte. Ses variantes les plus fréquentes sont: la lyrique métaphorique, l'expression symbolique-allégorique du soi-même, qui s'approche parfois du monologue dramatique, le façonnement artistique, la prépondérance de l'esthétique caché dans la forme. Dans ses pièces les plus réussies, c'est un contenu sentimental profond et polyphone qui s'amalgame avec une expression fraîche et sensationnelle de la réalité.

KLASSZICIZÁLÓ TÖREKVÉSEK SZÁZADUNK MAGYAR KÖLTÉSZETÉBEN

Kevés áttekintő munkánk van irodalmunk utolsó évszázadáról. Gyakori, hogy életművek kritikai ismertetésének egymás mellé rendezésével próbáljuk megoldani – vagy talán inkább pótolni – az összefüggések kirajzolásának feladatát. Hogy a politikai szempontú rendszerezés részt vehet az irodalomban, de nem helyettesítheti azt, az eléggé világos – hogy szolgálhat-e annak egyik vezérfonalául: vitatható. Akik a realizmust nem a történeti stílusok egyikének tartják, hanem az irodalmi fejlődés olyan állandó lehetőségét látják benne, melyet az írók műveikben hol kisebb, hol nagyobb mértékben közelítenek, illetve valószínűsítanak meg, azok számára egy ilyen majd részlegesebb, majd teljesebb eredményt adó, kerülőutak és közelítések változatait magába foglaló fejlődési vonalnak (vonalhálózatnak) a kirajzolása kínálkozhat mielőbb elvégzendő feladatul. Akik a különböző korstílusokban és stílusirányokban látnak fontos egységesítő, illetve megkülönböztető sajátosságokat, azok viszont akkor következtetések, ha az ilyen alapokon történő rendszerezésnek ragadják meg a lehetőségeit: ezek egymás mellettiségéről és egymást váltásáról kísérlelnék meg összefüggő rajzolatot adni. Annak érdekében, hogy a jelenleg erősen mozaikszerű képet folyamatszerűbbé lehessen majd ábrázolni.

A következő rövid tanulmány ilyen céllal készülő nagyobb munka részeként íródott. A lehetséges áttekintési módok *egyikét* választva – az eredmények hivatottak később eldönteni, mennyire fontosat.

Arra vonatkozóan viszont, hogy mit kell a „stílus” szón érteni, köztudomásúan nem egységesek a nézetek, itteni használatának egyértelművé tévéséhez ezért szükség van legalábbis valamilyen rövid útbaigazításra. (Ha ennek érvekkel való gondosabb alátámasztása szükségképpen máskorra marad is.) Félig-meddig véletlenszerű sorrendben ragadva ki a fontosabb szempontokat: *irodalomtörténeti* vizsgálatokról lévén szó, nem kizárólag a közvetlen nyelvi anyagnak a megmunkálásában észrevehető közös jegyekre kívánok odafigyelni, hanem egy viszonylag kikristályosodott szemléletnek és a vele kapcsolatos alkotásmódnak az általánosabb, jellegzetesen művészi megnyilvánulásaira is. (A nyelvi elemek kiválasztásán, a nyelvi szerkezetek kialakításán túl az esetleges verstechnika, a szerkesztés, a műfajválasztás, a főbb gondolati elemek, a kifejezett magatartásformák és a témaválasztás jellegzetességeit is megnézve.) A figyelem peremére szoríthatónak érzem viszont ebben az összefüggésben a stílusok történeti vizsgálatának szociológiai vonatkozásait. (Azt, hogy valamilyen meghirdetett művészi programot és esetleg ehhez csatlakozó publikációs fórumot kik – milyen művekkel a tarsolyukban és milyeneknek a megírására készülöben – tartottak valamiért arra alkalmasnak, hogy mögéje felsorakozva biztosítsanak a maguk társadalmi érvényesülése számára kedvező lehetőségeket.) Végül, de nem utolsósorban: az egyes stílusokat elvileg egyenértékűeknek tekintem. (Tehát eleve egyiket sem ítélem a másiknál magasabb rendűnek, teljesen a konkrét vizsgálatokra bízva annak eldöntését, hogy milyen tényleges értékek születtek ezek áramlatában. Annak a tisztázása pedig, hogy vajon véletlen-e az értékarányok ilyen vagy olyan eltolódása az egyik vagy a másik irány javára, megítélésem szerint inkább csak ezt követő lépés lehet.) Ehhez azt kell még hozzátenni, hogy nem csupán elvontabb, tipológiai jellegű általánosságban látom indokoltnak ezt a megközelítési módot, hanem részben történeti vonatkozásokban is. Másszóval azt sem tartom konkrét vizsgálódások nélkül kategorikusan kijelenthetőnek, hogy az egyik vagy a másik stílus egy bizonyos időponttól fogva elavult, „korszerűtlenné vált”. (Úgy gondolván, hogy valamilyen kor legnagyobbbrészt a benne élő emberek, az ő viselkedésük és az általuk létrehozott dolgok együttesében léteznek, tehát nem ez utóbbiak hivatottak valamilyen rajtuk kívül húzódó fejlődésvonalhoz igazodni, arról „le nem maradni”. Ha létezik is korszerűtlenség, mint értékcsökkentő tényező, a kutatóknak igen rugalmasan kell kezelnie a kor fogalmát.)

Ide kapcsolódik még egy megállapítás: az úgynevezett stíluszisztaságot sem tekintem értéktényezőnek. (Egy ilyen álláspont segíthet elkerülni annak veszélyét, hogy erőnek erejével *irányzatokhoz tartozókká* akarjunk deklarálni minden olyan művet, amelyet az általános szakmai véleménnyel egybehangozón *remekműnek* tartunk.) Úgy gondolom, hogy műegység és stílusegység nem korrelatív fogalmak¹, s századunkban már nagymértékben jellemző, hogy legértékesebb műalkotásai többnyire éppen különböző stílustörekvéseknek a metszéspontjában találhatók meg. (Nemcsak a realizmust, hanem a szecessziót vagy a szűrrealizmust sem kell tehát „parttalanná” tenni.) Noha a kor sok művészeiben valóban ott élt a „stílussteremtés”-nek – vagy valamilyen nagy stílusáramlathoz való igazodásnak – a vágya, erőteljesebben és főként eredményesebben hatottak azok a törekvések, melyek a fönnálló életviszonyok kihívásaira kívántak válaszokat – művészi vonatkozásban tehát lehetőleg magasrendű művekké formált válaszokat – adni. Századunknak a korábbiakénál változékonnyabb arculata csak ritkán biztosított lehetőséget ahhoz, hogy néhány remekmű „stílust teremtővé”: más szóval olyan mintává váljék, melynek alapjellegzetességeit epigonizmus nélkül lehet más művekbe átvinni. Irányzathirdető programokban ugyan nem volt hiány, „programhű” remekművekben azonban már sokkal inkább.

A tervezett áttekintés egésze mintegy négy évtized költészetére terjedne ki, egy Ady Endre és Radnóti Miklós neveivel határolható szakaszra. „Kifelé” csak részben zárt, belsőleg ugyanakkor még tovább tagolható fejlődési időszak termésére, melyen belül azonban egymással való gyakori kereszteződésük ellenére is viszonylag nagy szerep jutott az egymástól nagyjából elkülöníthető stílusirányzatoknak.

Hogy ezúttal történetesen kisebb súlyú, amellet a századunkhoz kapcsolódást látszólag éppen tagadó irányzatról esik szó: véletlen eredménye.

*

Közismert tény, hogy Babits első kötetének élén Horatiusra utaló vers áll – ismeretes ugyanakkor az is, hogy a vers részben éppen fiatalos láztól hevített vitáit a megidézett mester meglegedést hirdető tanításai ellen. Nem meglepő, ha akkortájt, mikor Ady „új időknek új dalaival” kíván a Kárpátok kapuin betörni, s verseinek hajóját is „új s új vizekre” űzi, a Horatiust megidéző Babits is azt hirdeti fennszóval, hogy „a dal is légyen örökkön új”, s a régi eszme is „váltson ezer köpenyt”. Mégsem csak az érdemel figyelmet, hogy Babits itt Adytól eltérően nem a magyar történelemnek vitázik valamelyik jelképével – vitapartnereinket sem véletlenszerűen választjuk ki –, s nem is csak a Thana-tosra, Aiolosra és Tiburra történő utalások együttese köt valamiképpen az antikvitáshoz, vagy a – némiképp szabadosan kezelt – klasszikus versforma. A kötetnyitó mű a változásnak, a megújulásnak a jegyében hirdeti ugyan a meglegedni nem tudás ígéit, feltűnően emelkedett hangon, kimért szavakkal szól azonban róluk. Nem véletlen, hogy maga a *megújulás* is *örök* törvényként jelenik meg a beszélő előtt. Mint ahogy a „fürgő fehér habok” is „örök” cseréjükért éreznek – a sorok vallomása szerint – hálát. „Minden a földön, minden a föld fölött folytonfolyású” – halljuk a távoli, de pontos párhuzamot alkotó sorokból kétszer elhangzani az okító szavakat, „Nézz fel az égre, ... nézz szét a vízen” – jelenik meg mindjárt a klasszikus idézetet követően a *tanítás* nyugodt, egyensúlyteremtő gesztusa is. Egyensúly van a leírt mozgások időtlen rendjében is: a régi eszme új arculatot ölt, az új régi formában él tovább. Érzik tehát ugyan, hogy a megszólaló fiatal lírikustól korántsem idegenek a változtatni vágyás élményei, érezhető azonban az is, hogy nem engedné át magát nekik, ha nem talált volna erre a tétlre egyetemes, gondolatokkal megközelíthető törvényekben igazolást. A lét-egészből kiolvasott parancsokhoz igazodó lírikus emeli föl itt a szavát azok ellenében, akik nem merik vállalni a törvényeket. Így nem ér váratlanul, hogy művét zárva időket álló *koszorút* ígér jutalmul a feladatvállalók számára.

Bár itt-ott a szecesszió és a szimbolizmus közelsége is érződik a versen (a „rejtett” erőkre utalásban és abban, hogy a győzelmi koszorú ezúttal „százszínű, kusza” változatban jelenik meg), egészében

¹ L. erről részletesebben: *A stílus néhány kérdése – egy periódus lírájának tükrében*. ItK 1969. 459–464, és *Hozzászólás a szűrrealizmus-vitához*. Hungarológiai Közlemények, 1978. X. évf. 36–37. sz.

vére időtlen rend tisztelete sugárzik a sorokból, és annak meggyőződése, hogy a világ törvényei megismerhetők. Az antikvitáshoz kötődés megannyi formája – rímtelen időmértékes verselés, latin verscímek választása, antik istennők, régi görög domborművek és római helységnevek szerepeltetése, mitologikus témák feldolgozása stb.² – a fiatal Babitsnál sem tekinthető ezért egyszerűen sokirányú műveltsége egyik megnyilatkozásaként. Ha nem is tudományosan pontos az önmagáról adott jellemzés: „Klasszikus álmok az én lelkem . . . álmai” – már csak azért sem, hiszen mindjárt az idézett vers szavai közt is ott van a „bús”, a „fáradt”, a „halvány” és a „lázbeteg” –, mégsem minősíthető egészen megtevesztőnek. Hiszen a többi sorban sem csak a méltósággal álomló leplek, a kerek koszorú, a rezzenéstelen szobrok látványa köti le írójuk tekintetét, hanem az idők változásával dacolás, a nyugalom, az anyagban és a lélekben rejlő nemesség is. (Más kérdés, hogy az idézett versben történetesen már hideggé, szfinkszerűvé is merevül a középpontban trónoló istenség alakja.) Antik kancsók, ünnepi szertartásokban használt urnák ismételt kapnak fontos szerepet Babits hasonlatkészletében (pl. *Sugár, A csengetyűsfű*), az ellentétet a maguk párosságában pedig mintha egyensúlyt is tartanának (*Theosophicus énekek, Csendeletek, Strófák a wartburgi dalmokversenyéről, Két nővér*). S ami ugyan kevésbé szembeszökő, mégis megérdemli a figyelmet: Babits néha más, leginkább keresztény hagyományokban is olyan elemekre talál, melyek közelebbi rokonságban állnak a klasszicizmus emelkedettségével, mint a századfordulós művészi irányok szubjektívizmusával (*Pictor Ignotus*).

Mindez távol marad persze attól, hogy vezérszólamná legyen. Valamilyen jeleket viszont ismételt, csaknem minden időszakban adnak magukról az olyan törekvések, melyek valamiképpen klasszikus művészetek szféráihoz kötődnek. Az *Édes az otthon* – mely kötetében a *Vile Potabis* című után kap helyet – címet adó s egyúttal szakaszáró adoniszí sorának négyseri, ünnepélyessé váló megismétlésével idéz föl valamit az antik nyugalom szelleméből, a „vérvörös csütörtök”-ről hírt adó mű viszont disztichonokra hangszerelt emelkedettségével. Emil Lask halálára írt háborús verse – mely a *Hadjárat a Semmibe* elemeihez is kapcsolódik – a „heidelbergi halmok” szelíd hullámvonalát fölvidéke az „örök Formák” hazájának megközelítésére emlékezik, és azokat a törvényeket keresi, melyek a spontán életfolyamatból egy érvényes létezésbe tudnak emelni: „nem a *seiend*, hanem a *geltend*, ami mindörökké *gilt* / tisztá és időtlen igazság” elérésére törekedve. A heidelbergi dombok ritmusának refrénszerű megidézése mintegy földi keret ad itt a „nagy Törvények időtlen szellemé”-hez, a nyugalom pedig – az azóta elveszett, a háborútól feldúlt nyugalom – Kant és Arisztotelész bölcséletével teremt lényegi összhangot. (Hogy ez a fontos és több szempontból is értékes költemény – az *Egy filozófus halálára* – miért nem igazán jó alkotás, annak kérdéseire még érdemes lehet visszatérni.)

Amikor tehát Babits 1925-ben megírja *Új klasszicizmus felé* című cikkét, nem előzmények nélkül hirdet programot, illetve nem véletlenül használja írásában éppen a „klasszicizmus” megjelölést. Bárdos László jogosan hangsúlyozza ugyan, hogy Babits klasszicizálás-programja távol áll a másfélszáz évvel korábbi francia klasszicizmus művészi eszményeitől,³ ennek a „klasszicizálásnak” a szintézisszerűségét kiemelve viszont némiképp már elmosza azokat a vonásokat, amelyek Babitsot valóban egy jellegzetesen *klasszikus* örökséghez kapcsolják. (Ne felejtjük, hogy Magyarországon Kazinczy és az ő köre által közvetített német klasszika, valamint egyfajta horatiusi örökség határozták meg elsősorban a „klasszikus”, szó jelentését, nem pedig Racine vagy Molière szelleme.) Jellemző, hogy Babits Goethe Iphigeniáját – melyet ő fordított magyarra – európai irodalomtörténetében igen meleg szavakkal dicséri. Szerinte az Winckelmann klasszicizmus-felfogásának a szellemét is magába szívta, s így „görögobb a görögénél”; ő úgy látja, hogy ennek írásakor szerzőjében az antikvítás mellett főként „a felvilágosodás lelke diktál, mely már átélte a kereszténységet”. Ez is arra vall, hogy az ő új klasszicizmus-eszményének is ebben a hármas szellemi örökségben lehet a forrása találni. „... hiszek az ész harcában a vak erők ellen”, „hiszek *igazságban*”, mely túl van politikán, életünk helyi és pillanatnyi szükségletein”, „hiszek az alkotásban . . . S hiszek a békében” – felzaklatott lelkiállapotban fogant, sokféle tényezőből épít-

² Lásd erről részletesebben RÁBA György monográfiájának *Klasszikus álmok* c. fejezetén túl (*Babits Mihály költészete 1903–1920*. 1981, 287–312.) RITOÓK Zsigmond, *Babits és az antikvítás*. It 1984. 3. 586–594; további, részletes bibliográfiával.

³ *A megnevezett irodalomeszmény*. A klasszicizmus és jelentésköre Babits esszéiben. It 1983. 4. 874–895.

kező vallomása, az *Örökké é a felhő fölött* is magán hordja azokat a vonásokat, melyekhez leginkább ezekről a tájakról vehetett mintát. A szóban forgó cikkben sem eldöntött, hogy vajon antik vagy pedig keresztény-e az oltár, melynek oltalmazó és példaadó közelébe a művészetet odaállítaná. (Alcíme hangsúlyozza is ennek meghatározatlanságát: „Mai író töprengése valami oltárnál.”) A lényege az ő számára „az örök”-nek a keresése, az alkotásokba való visszahúzóds, „melyeknek igazsága mélyebb, mint a Kor változó igazsagai”. Komornak és derűsnek teljességigényű – s ezáltal mintegy egyensúlyteremtő – tudomásul vétele: „mi más ez, mint út az új klasszicizmus felé?” – kérdezi. „Klasszicizmus: az inga visszatérése a kilengések után... Klasszicizmus... túl a jónak és a Rossznak a tudásán.”

Szabó Lőrinc kötetéről írt 1923-as bírálatában egy fokkal határozottabban nevezte meg e klasszicizmus forrásainak egy részét, mikor a „példák példája”-ként „az örök, antik példák”-ra hivatkozott: a latin és a görög irodalomra, „melynek nyugodt racionalizmusa s belső formáinak tökéletessége” szellemi hatóerővé lehet saját kora zűrzavarával szemben. Ugyanekkortájt hirdette meg – részben Berzsenyi szellemében – „régí szavak, régí ész, régí oltár” tiszteletére íntó költői programját, *A jobbak elmaradnak* soraiában. (Megintcsak egybemossa a bibliai és az antik istenek tiszteletére állított oltárok képét.) Petőfi meghamisítása ellen szót emelve is egy nemes, hazugságot megvető konzervativizmusnak a méltóságával és haragjával tiltakozott.

Ugyanakkor tény, hogy deklarált programja valóban inkább csak erős közvetítésekkel, illetve mérsékelt változtatban realizálódott életművének későbbi szakaszaiban. (Miközben néha programjával kiáltó ellentétben álló verseket is közreadott – időben nem is föltétlenül nagy távolságra esszéjének megjelenésétől.) Idilljei – a *Szőkevény, renitens idill* és a *Hegyi szeretők idillje* – egyaránt távol áll a pásztortól költészet idilljeitől, *Eklogja* sem mutat sokkal közelebbi rokonságot azokkal, amelyeket Vergilius írt. A *Mini különös hírmondó* évszakok váltásának ünnepélyes ritmusát figyelő „keresztény panteizmusa” érdemel talán inkább említést egy szorosabb értelemben vett klasszicizálással kapcsolatban, és a legkésőbbi természetből az ugyancsak évszakforduláshoz kapcsolódó *Zsendül már a tavasz természetmegjelenítése*.

„Zsendül már a tavasz langy hegyek oldalán” – halljuk a leírás szavainak kiegyensúlyozott ritmikaiját mindjárt az első sorban, a kirajzolódó kép középpontjában pedig belső nyugalomról tanúskodó férfialak áll, aki országok születését és „népek vészeli élet”-ét – csaknem azonosulva a megújuló természet friss harmóniájával – messziről veszi csak tudomásul. Miközben körülötte

„... a fák nőnek, a rügy búvik
a fű sarjad, a fűz sárgul, a mandula
habzik, mint a szökökút...”

Szép ez a rövid vers. Benső rétegeiig kiegyensúlyozott (csak parányit ironizál) – viszont nem a nagyok sorából való. Idill – lehetetlenség megkérdőjelezve, a Nyugat-lírikusok árnyalásaitól enyhén vibráló színekkel – de csak idill. A huszadik század által ritkán kínált alkalmak egyikének megragadása. Érezhető benne valami egy erkölcsi kompromisszumból is (az ironia ennek szől), hiszen azért a „népek vészeli élete” fölötti szemlélődés felületessége, kissé olcsó nyugalma lefokozza a műben leírt, illetve közvetlenül kifejezett emberi tartást. Azok a súlyosabb, mélyebb élmények, melyek írójuk életébe ekkortájt erőteljesen beleszóltak, más művészi formákat követeltek, s részben másfajta művészi hagyományokat hívtak megszólaltatásukhoz segítségül. (Így például egyet-mást – mint ismeretes – az Ótestamentum szemléletéből és jellegzetesebben, illetve egyoldalúbban keresztény hagyományokból.)

Költőtársának, Kosztolányi Dezsőnek a pályaalakulásától eltérően.

Tőle sokáig elég nagy távolságra állt mindenfajta klasszicizálás, az antikvitas sem vonzotta különösebben. „Latinos” arculatának néhány vonása érdemelhet csak figyelmet ebből a szempontból, vagy az, hogy *Nerojában* Seneca, Britannicus és Lycidas alakjával is azonosulni tudott. Egy-két antik időmértékben megírt korábbi verse (pl. *A bal lator*) is említést kívánhat, és az antik Róma színterén játszódó néhány későbbi novellája. Ezek azonban már át is kötnék ahhoz a két verséhez, melyek az érett lírikus java terméséhez tartoznak: a húszas évek végén írt *Marcus Aureliushoz* és az öt évvel későbbi *Februári ódához*.

Az előbbiben múltjának egyik arculatával számol le, s a nála nagyobb költőtárs mítoszával akarna leszámolni, a másik arra hivatott, hogy fölébe emelje betegsége nyűgeinek és kínjainak. Közös mind a kettőben, hogy teljes komolysággal számot vet bennük a közeledő halállal.

Az előbbi a klasszikus világhoz kötne a benne megszólított császár alakja is, fokozza azonban ezt még az az áttétel, hogy Kosztolányi nem a néhai imperátor képzeletbe idézett *élő* személyéhez intézi szavait, hanem közvetlenül csak a mozdulatlanul felmagasodó *szoborhoz*. Nagyság és fönség jellemzik a megszólítottat. A hatalomnak és az írás művészetének egyaránt a birtokában van, szív és értelem egysege, igazmondás szigorúsága nemesítik arcélét, fény és koszorú emelik föl a szépség szférájába – két folyammal keretezett domboldal harmóniája jelenik meg a vers zárásában is, valamivel halványabb díszletként, a beszélő álláspontjának kirajzolásához. A sorok rendjét antik időmérték fegyelmező erején túl értelmi, illetve nyelvi törvények tagolása segíti megvalósuláshoz: „Császári / felség”, „emberi / nagyság, / roppant / pogányság” stb., illetve: „,ez van’, ,ez nincs’, / ,ez itt az igazság’, ,ez itt a hamisság’”, „a bar-na Dunának, a szöke Tiszának partjai közt”.

Persze, a legutóbb említett sajátságok a szó legszorosabb értelmében nem mind jellegzetesen klasszicisták. Pontosan hozzáillenek azonban annak szemléleti lényegéhez – nem föltétlenül kevésbé illeszkedve közben egy modernül konstruktív versépités alaptörvényeihez sem.⁴ Az „ez van, ez nincsen” szűkszavúság tárgyias igazmondása viszont a huszadik századi neue Sachlichkeit szikár tényszerűségének is rokona, legalább annyira, mint amennyire az Igaz kultuszát hirdető klasszikus eszmerendszereknek. A versritmus néhol azáltal tér el a régi szabályok nyomán megszokottól, hogy az adonisi kólonhoz egy lassító hatású szótag csatlakozik, még gyakrabban azáltal, hogy ez egy-egy soron belül megket-tőződik, s így „vonul végig” a költemény egészén. Kötetlen sorszámu versszakokban – ilyen tekintetben mondhatni modernül. Megint más oldalról közelítve: „a görcsös, a szörnyű / Medusa-valóság kö-iszonyatja” sem csak az antikvitás mitológiájából vett képet állít elénk, hiszen a kép vonásain a semmi-vel szembesülő modern ember szemléletének is fölismerhetők bizonyos jellegzetességei. A „Jaj, / hadd emelem föl mégegyszer a szívem . . .” záró fohászkodása sem csak a fölmagasodás nemes tartásának adja tovább az igényét, hanem egy szikrányt az életvágy végső föllobbanásának abból a fájdalmas gyö-nyöréből is föléleszt, mely majd a *Szeptemberi áhitat* kezdősoraiból lesz számunkra ismerőssé.

A *Jobbak elmaradnak* írója az ellenforradalomban megnyilvánuló terrortól fenyegetve, annak jel-szavaitól visszarettenve kereste volna „régipap, régipaltár” védelmező, erkölcsi rendalapjára épült vilá-gát, a Marcus Aureliushoz szóló lírikus részint irracionális eszmeködkök, részint az irracionálisnak érzett halál fenyegetettségében keresi a magánosság kínját enyhítő, támaszul hívható társat. Nem egyszerű műveltségélmény, nem is csöndes gyönyörködni vágyás, hanem drámai léthelyzet teremti itt is újjá – egyedi ötvözetben – a klasszikus művészetének értékeit.

Lényegében ugyanezt mondhatjuk a *Februári ódáról* is. Versformája egyértelműbben köt az antik-vitáshoz, témája viszont inkább egyfajta kisrealizmus területeihez kapcsolja: a „szakszerű, tárgyias” szavak egyszerűsége ehhez is illik.

Az „egyszerű” az „igaz” oldalán azonban a „jó”-val, a hűség, a fény és a magasság motívumaival alkot összefüggő értékserkezetet. A kórházi szoba mindennapi valósága csillagűri távolságok része-ként, az egy-emberrnyi lét pedig a végzet szorításában jelenik meg – a hétköznapi kisvilágának elemei-ben az időtlennek érzett emberi nagyság vonásai lesznek láthatókká. Hogy a vers közepén ugyancsak „nagy”-nak mondott *halál* képze az élethez kötő *emberi* nagyság megnevezésétől nyerjen olyan el-lenpontot, mely a tragikus léthelyzetben is viszonylagos nyugalomnak lehet a tényezőjévé.

A jellegzetesen klasszikus vonások tehát itt is lényeges részét adják a műnek, ugyanakkor itt sem „tisztá” formában jelennek meg. (A hangsúlyosan időn felül emelkedő így nem veszíti el kapcsolatát jelenével.)

A Nyugat első nagyjait követő nemzedék lírikusait is megérintették egyfajta klasszicizálásnak a hul-lámjai, viszont csak keveseknél bizonyult ez a hatás maradandónak. A fiatal Szabó Lőrinc klasszicizá-

⁴ A festészeti konstruktivizmus egy látvány elemeinek *téma* szerinti összeillesztésének helyébe a *vonalak* rendje szerint állította. Ezáltal témájuk szerint véletlenszerűen helyezte egymás mellé külön-böző tárgyak látványát. A szemlélők – köztük a költők – egy része számára ez a *véletlenszerűség*, ez a szürealizmus felé mutató képfözlazulás mutatkozott lényegesnek, s ennek alapján minősítettek valamilyen művet „konstruktivistá”-nak. Az ilyenfajta szóhasználat tudomásulvételén túl indokolt lehet azonban egy másik mellett *VOKSOLNI*: amellet, amelyik valóban a *konstrukciós alaptörvények* kidomborítását nevezte konstruktívnak.

lása aligha független a Babitsétól, semmiképpen nem epigonszerű azonban. Részben ugyan mesterének Szekszárd-vidéki, római műveltségnyomokat őrző harmonikus tájai sugározhattak valamennyit rá is abból a panteisztikus, derűs nyugalomból, mely az ő számára nagyobb erőket látszik magában rejtteni, érezhető azonban, hogy az ihletésben Szabó Lőrinc legsajátabb élményeinek is közvetlen részük van. Nyersebb – s mint tudjuk: élete végéig megmaradó – természetélménye is feltör bennük, saját korának az ént a kozmosz részévé olvasztó expresszionisztikus hevülete is ott izzik a sorokban. A páratlan reggel nyugalomban tiszta vonalakkal elénk rajzolódó dombok megsűrűsödő életörömnének övezik a színteret (*Reggel*). A görög–római mitológiai alakokat életre hívó *Pannón ős* talán a pályakezdő Babitstól veszi át változás és időtlenség egységben szemlélését, idősebb barátja viszont talán éppen az ő ünneplő kiáltásainak adja majd visszhangját a már említett *Mint különös hírmondó*...-ban. (Szabó Lőrincnél: „Ős van! Szép ős! ... Ős minden változás: szent dolog az ős! ...”, Babits későbbi soraiban: „... én csak az őszre / nézek, az őszet érzem, ... óh szent Ritmus, örök szerelem nagy ritmusa, évek / ritmusa ...”) Látható: két egymással rokon, néhány ponton egymásra találó, egymásra hatni tudó lélek köszönti szavaival a természet rendjének derűs fönségét. Az esetlegességeken felülemelkedő rend tiszteletét a társadalmon kívül maradás igényével kapcsolva össze. Valós értékeket magasítva föl, részben klasszikus, részben egymástól eltérő újabb szemléleti és versalkotási tényezők segítségével – viszonylag keveset téve ugyanakkor hozzá a „vissza a természethez” gondolat-élmény-egység évszázadokkal korábban kialakult alapformáihoz.

Melyeket újra és újra föl lehet és föl is kell fedezni, melyek újraátélése önmagában azonban már inkább rövid időre tudja csak mélyebben megtermékenyíteni a művészetet.

Szabó Lőrinc felfűtött, ellentétektől áthatott egyénisége nem sokáig tudott kapcsolatot találni a klasszicizmussal. (Késői „klasszicizálódása”: százhusz szonettből álló ciklusának megalkotása csak igen távoli kapcsolódásnak minősíthető, közvetlenebbül más szemléleti elemek jutnak itt is vezérszerephez.) Illyés Gyulánál is átmeneti időszak maradt a klasszicizálásé. Enyhén bukolikus tájain átvonuló vándora csak erős áttételekkel kötődik a szorosabb értelemben vett klasszicitáshoz. Inkább csak a *Látod, hogy gözölög*... hozza létre ennek új mondandóval kialakított ötvözetét:

„Látod, hogy gözölög vén Mecsekünk már! Sűrű
Habokban csapódik lábához az őszi
Köd árja! Gúnyos szél rázza fáink jajongó
Ágait, leveri utolsó gyümölcsünket is.

S antik gondokkal koszorúzza ifjú fejünket!”

Berzsenyi – és Füst Milán – líráján átszűrött horatiusi versemlékek találkoznak itt össze olyan keserűségek friss élményeivel, melyek egy mélybe szorított többmillió népréteggel való együttérzésből fakadnak. A „százados bánat” testtelen fájdalma „nehéz barmok” „vas-színű sárban” cuppanó patáinak érzéki benyomásai révén kapcsolódik össze az anyagi lét szféráival, az évszakok egymást váltásának ritmusa pedig a társadalom átfarmálódásának hordozza magában az ígéretét. Elveszett aranykorok újjá születését ígérve azok számára, akik erre várnak:

„Rakj addig a tűzre

S fonván sötét karod nyakam köré, dalolj
Madarak elhangzott versenyéről, ágaskodó göndör
Bárányokról, egy fel nem osztott tájról,
Melyről mint gyermekét viszi kalászáat a barna arató.”

A csöndes, rezignáltságot és bizakodást egymásba oldó, a változást mintegy „az időre” hagyó szemlélődés hamar és szükségszerűen átadta helyét Illyésnél a változást követelő – másokat is annak kikényszerítésére mozgósító – kiáltásnak. (Utóbb egészen másfajta élmények kifejezésének is.) Az idézett vers mégsem pusztán kurióza az életműnek. Mikor később tizenkilenc őszi menekülésének és pillanatnyi otthonra találásának az emlékeit örökítette versbe (az *Ifjúságban*), akkor is idilli színek fölfénylése ellentétezi a csalódások és üldöztetések komor tónusait. Egy történelmi forduló lehetőségeiből

csillant föl valamennyit az itteni harmónia. Egyéni realizmus társít többhelyütt markánsabb színeket az idill szelíd csillogásához, máskor ironia töri meg finoman ennek fényeit. A műhöz azonban nemcsak ezek a tényezők tartoznak hozzá. A zöld ágak koszorújában fején vékát tartva élénk lépő lányalak – vagy ennek fiatalasszony-változata, amint a kapuban munkából hazatérő emberét köszönti –, még a klasszikus idillek vonalait ehgedi alakján átrajzolódni. Hasonló sajátosságai a nem sokkal későbben írt *Hősökről beszélnek* is vannak. Ha a későbbi életműben csak egészen elvétve lehet is ezekhez közlelő hasonló műveket találni, igényként sokáig ott él belőlük valamennyi.

Ahhoz hasonlóan, ahogy minden bizonnyal rejtetten élő igények, megőrzésre méltónak ítélt alkotási törekvések jutottak egy-egy percre fölszínre József Attila esetében is, mikor a boldogságot ígérő Flóra-szerelem *Hexaméterek* című versét írta. Vagy másoknál nemzedéktársai közül. Például Sárközi György istennő alakját maga elé idéző *Fölfeléjének* soraiban, melynél természetélményét, szerelmi érzését és bölcselést kapcsolnak egymásba. Vagy például *Húsvét utánjában*, *Nyári kertjében*. Legteljesebben talán *Egy isteni torzóhoz* írt, antik szoboralak dicséretét hirdető költői művében:

„... ahol te állsz, fájdalmas nyugalommal, dőbbsenve akad meg
Útjában, s amíg elnéz, hittel érzi szívét terhesnek a látogató,
Mert nemcsak egészben voltál isteni, minden ráncra ruhádnak
S szép kebeled legkisebb árka vagy dombja is az, ami teljes, ép alakod,
S ha elomolsz ezer szilánkra, benne lesz az egészen mind az ezerben:
Izzó ősnap a tested, melyben a csillagok szertegomolygó ősnépe lakott.”

Ha tehát széjjelnézünk, azt látjuk, hogy Radnóti klasszikus ízeket őrző eklogáit más magyar lírikusok versei veszik körül – bár ha csak laza gyűrűben is. (A korabeli Kassák-líra néhány alkotása is ott van ennek külső peremén.)

Itt is érdemes odafigyelni a fejlődés ellentéteken átvivő menetére.

Tudjuk, hogy már a fiatal költő is az antikvitáshoz fordult, „pogány köszöntő”-t mondott, „új-módi pásztorok éneké”-t kívánta hallatni. Témában és verselésben egyaránt megjelent tehát nála az antikvítás, ez azonban még inkább csak díszletül szolgált a természetretalálás-élmény – talán kissé elképzelt-megjárt szellemi öröm megszóltatásához. „Ringó csipőkkel” ereszkednek itt alá valamilyen hegynek a magaslatairól a „naptestű szűzek, pásztorok és nyájak”; bárányok szőrének fehére, kazlak napban aranylása és virágok kicsattanó pirosa legtöbbször szerelmespárok vágybeteljesülésének díszíti a színterét. Az élettel való alaposabb megismerkedés nyomán szükség-szerűvé lett távolodása ettől a bukolikussá festett (expresszionisztikus harsánysággal bukolikussá festett) világtól. Az új tárgyiaság pontos tényszerűsége éppúgy ott van az átalakulás fázisai közt, mint az expresszionizmus zaklatott látomassága. Később azonban – évekkel Babits cikkének megjelenése, Kosztolányi itt kiemelt verseinek megírása után – megjelent lírájában a klasszicizmusnak egy igen fontos, de külsőlegességektől mentes tényezője: a „példaképpen” írás etikájának fölismerése. „Ő, véled gondolok most, tollas jobbkezemmel / egyre jobban értelek, Kazinczy, régi mester” – vallotta váratlanul az *Írás közben* soraiban.

Késői (fiatalon késői!) életművének egyik legfőbb tényezőjére talált itt rá. Ismeretes, hogy már eklogáinak első darabjában is a Költő az egyik beszélő, s a megnevezett távolabbi szereplők is közülük valók: „Federicó” és „a drága Attila”. A pásztor is azt kérdezi aggódva: „Hova futhat a költő?” Később, jól ismerve már a veszélyeket („más mit is tehettek, költő voltál, – megöltek őt”; a költő „Olyan, kit végül is megölnek, / mert maga sosem ölt” s „mert az igazra tanú” – *Federico Garcia Lorca, A Meredek út egyik példányára*), ő maga úgy látta: nem kereshet menekvést, mert lényegéből adódó rendeltetése van. A költő „míg csak él, / amíg csak élhet, formában beszél / s arról, mi van, – ítélni így tanít”. (Ő, régi börtönök – Erdemes itt is a magyar klasszicizmus vezéralakjára gondolni, aki börtönében, amint tehette, azonnal papírt-írószert kért.) „A költő ír, a macska miákol és az eb vonít, s a kis halacska / ikrát úrít kacéran”, „mert bátorság ez is”. Ír, „hogya él”, és „ha lesz még majd kinek”. Ezt teszi akkor is, mikor tudomásul kell vennie, hogy „Az írótláblak elrepedtek”, és csak „Vaksin, hernyóként araszolgatván a papíron” adatik erre lehetősége (*Negyedik és Hetedik ekloga*). A „Mérték”-et keresi s „a Mű”-ben leli azt meg (*Csak csont és bőr és fájdalom* – mint ha távolról a halott mester írására is visszhangot adna ezáltal. („Klasszicizmus: az inga visszatérése a kilengések után.”) Többi eklogájában is költő – többnyire „Költő”, nagy betűvel írva – az egyik beszélő: az írásnak,

emelkedett, rendezett szellemi szférának a képviselője, aki legtöbbször valamilyen másik, hasonlóképpen allegorikus alakkal szembesül. A lényegét illetően mindegy, hogy pásztor, próféta vagy pedig repülő az a társ, hiszen a pásztori költészet megszokottabb szereplője éppúgy csak allegorikus figura itt, mint amennyire az a pilóta is, aki nemzeti vagy társadalmi hovatartozás nélkül testesíti meg általában a modern gépi pusztítás erőt. (A *Második ecloga* és a *Nem tudhatom* repülője közt nem látszik érdemleges különbség, noha világos, hogy az előbbihez elsősorban német, az utóbbihoz főként angol-amerikai modelljei lehettek.) A hősi, szép halált – de seholsem pusztító harcot! – kereső költő számára „karcsú Ész”, „édes Ertelem” és antik pogányság éppúgy összetartozó értékegyüttesként jelenik meg (*Talán* . . .), akár „nemesívű, szép görög urna” és költői alkotás (*Harmadik ecloga*), vagy a haza és a hexameterek lüktetésének-lejtésének értéke (*Hetedik ecloga*).

A negyvenes évek Radnóti-jánál lényegében összefüggő rendszerré értek a klasszicizálás eszmei, műfaji és versteknikai tényezői. Az antikvitás derűje is nála ragyog talán a legteljesebb fénnel – a *Szűllő a tavasz* és az *Októbertvégi hexameterek* első részében – nem hiányoznak azonban mellőlük a haláltól érintettség súlyos, klasszikus mértéktől fegyelmezett szavai sem (*Mint a halál*). Szervesen illenek ide azok a versek is, melyek a mindennapokban szembesülnek a kor és az egyetemes emberi létezés kérdéseivel: a *Hetedik ecloga* és az *À la recherche* . . . sorai. Ahol is a hexameterek rendezettsége éppúgy lényegi „fedezetet” kap az éber ész, a hazugságot nem ismerő igazmondás és a nemes emberi kapcsolat-örzés szellemiségében, mint egyensúlyteremtő szemléletének megnyilatkozásaiban. („Aki jobbra nyöszörg, aki balra hever”, „a bolhák ostroma meg-megújul, de a légyesereg elnyugodott már”, „egy nappal rövidebb . . . újra a fogság / és egy nappal az élet is”, „nem tudok én meghalni se, élni se nélkülöd.”) Vagy például a szerkezet keretszerű elemeinek szabályosságában, az értelmező, illetve állandó jelzős nyelvi szerkezetekben („az álom, az enyhítendő”, „az álom, a szép szabadító”, illetve „hangos olasz”, „szakadár szerb”, „méla zsidó”).⁵ Abban a szemléletben, mely a szétaraboltságban is meg tudja látni a lényegi, összetartó emberi egységet. (Ebben a tekintetben is vissza lehet utalni az említett nemzetek fölötti szemléletre, más művekben is. Gondoljunk például a *Nyolcadik ecloga* „falhoz verdesik itt is, amott is a pötty csecsemőket” sorára, vagy a *Nem tudhatom* . . . „bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép” megfogalmazására.) Ahol mindennapokban fölfénylő derű, szép formák együttese, a művészet szellemének emelkedett légköre és nemes értékre valló koszorúk elmúlást-legyőzése idéződik föl az emlékezők megnevesítő tükrén. Lepecsételt marhakocsik, mocskos éjszakák, töredék-létig jutó verssorok és félbetörő életművek barbár korszakának ellentétéként. Enyhén abszurd, Chagall ecsetjéhez illő látomások (lámpák fénykörében úszó színes verssorokról, horkolva, kopaszon hazarepülő fogolytáborról, nők mosolyában megbújó, barátaik poharába beleívó halottakról): az erőteljesen klasszicizáló műtényezőzők ezúttal realiztikusak és szűrrealisztikusak társaságában lesznek remekművek alkotóelemeivé.

Az *À la recherche* . . . alaphelyzete, illetve alapsémája s egy-két részlete távolról egybevág a csaknem három évtizeddel korábban Emil Lask halálára írt Babits-versével. A „kis vendéglő heidelbergai kis hegyen, ahol oly jó volt csevegni este, mikor lement a nap, / Kantról és Aristotelesről” mindenképpen rokon a „hársak alatt” meghűződő, „Költőkkel s fiatal feleségével koszorúzott” későbbi kocmaasztallal, ahol az este sötétjében „szürkebarátot / ittak a fürge barátok a szépszemű karcsú pohárból”, miközben „verssorok úsztak a lámpák fénye körül”. A háborúba hurcolt, „mocskos éj fedezéke alatt” álomba zuhanó katonák sorsa, akiknek eközben „a szobájuk járt az eszükben, mely sziget és barlang volt nekik e társadalomban”, hasonló a korábban katonasorba kényszerült filozófusával, akinek lelkivilágában „marsok örök monotonája és a poros . . . földek unalma, . . . sárkapolyák rothasztó vizén túl” talán tisztán él még „nyugodt tanárszobá”-jának régebbiről őrzött képe. Rokon maga az emlékidézés is, rokon a kontraszt: szellemi kultúra környezetétől szolgáló mindennapos tárgyi- és tájélemek szembesülése a szellem értékeit elpusztító háborúval. Az emlékidézés és hasztalan emlékkeresés mozzanata is ott van mind a két műben. („Ó, de hol van a vánkosod már, tépett Ész, a Nyugalom? Heidelberg nyugalma hol van?” – illetve: „Hol van az éj, az a kocma, a hársak alatt az az asztal? . . . Hol van az éj?” – A Radnóti Miklósnál elhangzó kérdés talán Sárközi György kérdését is visszahangozza, mely az *Éjszakák* versszakainak elején fogalmazódott meg, hasonlóan fájdalmas nosztal-

⁵ Lásd erről és néhány további sajtáságról valamivel részletesebben: *Huszonegy századi stílusproblémákról – a Radnóti-életmű kapcsán*. It 1972. 3. 620–634.

giával.) Míg azonban a nagyobb építményű Babits-vers erősen eltérő magatartásformákhoz kötődő elemei – a töprengő, hosszú gondolatmenetre vállalkozó filozófusé, a védettségében felnőtt, a „durva” valóság láttán eleve borzongó polgári fiatalemberé, a szavak alakításában gyönyörködő művészé s a látott tragédián ténylegesen megrendült emberé – némiképp egymáshoz erőszakolva kerülnek egyazon művészi keretszerkezetbe, s így nem lesznek igazán megoldott műalkotás tényezőivé, Radnóti helyzetében – az *Erőltetett menet* vershelyezetéhez hasonlóan – természetesen módon „csúszik” egymásba vágytól megszépült emlékezés és kínzó realitástudat, a szertefoszló múlt keresése és látomások enyhe borzongatása. Egy fokkal kisebb igényű, de hibátlan alkotást segítve világra.

Fülep Lajos Derkovits-esszéjében adott megkülönböztetésére is érdemes lehet itt gondolni: ami Babits számára közvetítések által kiváltott *élmény* volt, az Radnóti – és társai – számára maga volt az *élet*, „az egyetlen, amit élniök adatott”.⁶

Az évszázados-évezredes szellemi értékek felújítását – akár a részletekbe menően is – a jelennel való szembesülés alapállása hozta létre, erőteljes hagyományörzés és új törekvések átvételére való nyitottság együtt van jelen: mindez, mint tudjuk, magasszintű alkotások létrejöttéhez vezetett. Azt mégsem mondhatjuk, hogy „teljes értékűként bejegyzett”, ilyen minőségben számontartott stílusirány született volna ezáltal. Ez azonban aligha múlt azon, hogy a művekből vagy írójukból hiányzott a „stílussteremtő erő”. Indokoltabb, hogy rajtuk kívüli tényezőkben keressük a magyarázatot. Mindenekelőtt a történelem alakulásában. Ezeknek a verseknek a zöme már csak akkor jutott megjelenéshez, amikor megváltozott körülöttük az élet, szerzőjük pedig már nem volt életben, nem juthatott tovább a megkezdett úton. Kosztolányi, Babits ekkor már évek óta halott, s a fasiszmus másokat is elpusztított: nem élt már Sárközi György sem. (És hogy vajon ő nem írta – a Radnóti Miklóshoz hasonló körülmények között – részben hasonló, de főn nem maradt műveket, azt nem tudhatjuk.) A megváltozott magyarországi viszonyok inkább más irányú készítéseket adtak a háború után: nem volt tehát idő ennek a látás- és alkotásmódnak valamilyen általánosabb kibontakozására.

Érdemes itt – a lehetőségeket mérlegelve – tágabb körök rokonjelenségeire is kitekinteni. Legalább futólag.

Tudjuk, hogy a képzőművészetekben számon tartják az új klasszicizmust, mint modern konstruktív törekvésekkel is érintkező, ugyanakkor hangsúlyosan klasszikus hagyományokhoz kapcsolódó irányzatot, mely teljesen zárt egységet ugyan nem alkot, világnézeti tartalmában is meglehetősen ambivalens, (a fasiszta Olaszországban reprezentatív iránnyá lett, de Picasso életművének is van ide sorolható korszaka), mégis mindenképpen figyelmet érdemlő tényezője századunknak. Egyfajta újklasszicizmusról a zenetörténet is szól. Az irodalomtörténetírás is számot vet újklasszicista iránnyal, részben azonban viszonylag tágan értelmezi ennek kategóriáját – például akkor, mikor ezt a Valéry költészetére alkalmazza –, részben pedig előfordul, hogy erős fenntartásokkal kezeli azokat a műveket, melyek a szűkebb klasszicizmus-fogalomba is beillenek. Mint a német irodalomtörténetírás – és nem is alapvetően. A húszas években kibontakozó német újklasszikus lírai vonulat nem adott igazi nagyokat, arculatának világnézeti megítélése is ellentmondásos. A részben ide tartozó R. A. Schröder például – aki egyaránt fordította Homéroszt és Horatiust, Vergilius eklogáinak és Georgikonjának kétnyelvű kiadását pedig az újklasszicizmus egyik legnagyobb szobrászának, A. Maillonnak az illusztrációival díszítve jelentette meg – Horatius ihletésére „német ódák” gyűjteményét tette közzé az első világháború előtt. Az antik versformákkal együtt a klasszicitás erkölcsi tartását is átvéve, hogy azt saját korával szembesítse. Egy némiképp lapos konzervativizmus jegyében alakított így ki egy meglehetősen közepszerű lírát. Érdemes azonban arra is gondolni, hogy – visszatekintve a magyar költészet fejlődés-vonalára –, a klasszikus művek iránt fogékony Babits számára sem ebben a korban lettek a Horatius-ihletésű Berzsenyi-ódák részbeni mintaképekké. Majd csak a világháborút és a későbbi éveket átélt költő: A *Jobbak elmaradnak* írója vett részben ötöle példát. Schröder erőltet klasszicista konzervativizmusa is részben a világháború végén, részben az uralomra jutott fasiszmus korszakában talált rá az időszerűbbé válás lehetőségére, ugyancsak antik és a keresztény humanista hagyományok egyesítése útján.⁷ (Radnótinál különösen a *Nyolcadik eclogában* mutatkozik meg ezek összetalálkozása.) Más

⁶ FÜLEP Lajos, *Művészet és világnézet*. 1976. 570.

⁷ L. erről részletesebben SOERGEL–HOHOFF, *Dichtung und Dichter der Zeit*. Düsseldorf, 1963. 565–575; K. A. HORST, *Kritischer Führer durch die deutsche Literatur der Gegenwart*. München, 1962. 228.

oldalról a harsány expresszionista hanggal színre lépő, a fasizmus korszakában viszont „újklasszicista” szonettjeinek ciklusát alkotó J. R. Becher szocialista lírája mutat rokon fejlődésirányt. Még inkább érdemes a lengyel T. Borowskira odafigyelni, aki szintén hazája fasiszta megszállásának idején hozott létre olyan lírát, melyben – a kortárs lengyel ellenállási irodalom tendenciáitól eltérően – antik hatásoké lett a vezérszólam. Vergilius példájára valló eklogák, hexameterek és disztichonok teremtek benne szilárd keretszerkezetet, harcra buzdítás helyett pedig bölcséleti kérdések műbe emelése jellemzi ezt a költészetet – és a fegyelmezett szembenézés a mindennapos rettenet látványával.⁸ Sok-százéves szellemi értékek őrzése, a bennük rejlő erkölcsi parancs továbbadása:

„Bárhol is álom a föld, mert föl nem éledett még,
hinni kell alakját, szeretni álomi képét,
szélre építeni ködöt, meg nem szakasztva az álmot.
Bárhol is álom a föld, végigálmodni muszáj.”

(Spiró György tolmácsolása)

Mitől lesz valaki klasszikus? – kérdezte a század egyik elismert nagy lírikusa, T. S. Eliot, annak a beszédnek a címében, melyet a londoni Vergilius-társaság előtt tartott. A választ keresve többek között arról szólt, hogy a klasszikus a káosz ellenében mindig a szabadságot védi. Vállalja a múltat – a jövő hitével, hiszen enélkül a múlt sem lehet az *ővé*, csak egy kihalt kultúráé. A valódi klasszikus soha nem a részhez, a provinciához kötődik, hanem mindig a nagy Egészhez, Európához. Kifejezési nyelvűl az egyetemes, az egymáshoz kapcsolót választja – egyúttal a rend, az állandóság, az egyensúlyteremtés, a harmónia – egy talán lehetséges világharmónia nyelvén. Átveszi hagyományteremtésre képes formák örökségét – tudván, hogy más korok mindig más változatait kívánják meg az egykori mintáknak. Vállalja a társadalmat megfinomító, általános érvényű erkölcsiséget, fölismeri általánosabb elrendelések betöltésének szükségét.⁹

Bizonyos, hogy nem hallott Radnóti Miklósról. Radnóti tudott róla – lírája Babits számára sem volt ismeretlen –, ez a beszéd azonban már nem juthatott el hozzá. Ezerkilencszáznegyvennégy október tizenhatodikán hangzott el, néhány órányira attól az időponttól, mikor Radnóti hazájában Szálasi Ferenc hadparancsát harsogták fülekbe a rádiók. Annak a történelmi fordulatnak a bekövetkezésétől, mely a legutolsó reményekre vetett sötét árnyékot. A második és a harmadik *Razglednica* megírása közt: azokban a napokban, melyek egy pásztorlány tóra lépésének és a „förtelmes halál” fúvásának megörökítését választották el egymástól.

Térben fél kontinensnyi távolsággal elkülönítve, politikai és nemzeti határokkal többszörösen is elválasztva vallottak: egyikük közös mesterségüknek a törvényei szerint verset írva, másikuk gondolkodóként hirdetve programot az értelem emberei számára. De azonos eszmék alapján, egymásával rokon látásmód törvényei szerint.

Valóságos írói-művészi stílusiránynak tapintva a lehetőségeit, ennek érezve magukban – el nem hallgathatóan – a szükségét.

⁸ Részletesebben lásd: SPIRÓ György, 119–198. Kortárs, 1984. 1. 122–144.

⁹ L. *Káosz a renében*. 1981.

DES TENDANCES CLASSICISANTES DANS LA POÉSIE HONGROISE DE NOTRE SIÈCLE

La présente étude constitue une partie d'un ouvrage d'histoire de style en train de préparation, qui désire de donner une vue d'ensemble sur quatre décennies de la poésie hongroise du XXe siècle. En examinant le produit d'une telle période dans laquelle les différentes tendances de style existent le plus souvent en influençant les unes les autres, mais elles peuvent être encore distinguées.

Dans la poésie de l'un des premiers poètes lyriques de notre siècle, de Mihály Babits, outre les tendances symboliste, sécessioniste et d'autres, les tendances classicisantes se font valoir dans une mesure considérable qui renouvellent les traditions de l'antiquité romaine et du classicisme allemand. Outre son intérêt général aux traditions artistiques, ce phénomène est en connexion surtout avec l'exigence de conserver les valeurs spirituelles – morales et philosophiques – caractéristiques durables, de se soulever audessus de la personnalité et de créer une harmonie. C'est surtout la guerre, puis la période suivant la révolution et la contre-révolution qui associe à cela le renouvellement de certains idéaux chrétiens-humanistes. Son compagnon de génération, Dezső Kosztolányi emploie, pour réduire son propre moi à des pôles opposés, les éléments classiques de la forme et de l'attitude, en confrontant ces derniers avec la facilité vagabonde de son moi d'artiste joueur et ivre. Chez les poètes de la génération suivante, l'influence de la classicisation est plus passagère, mais on peut supposer qu'elle n'est pourtant pas tout-à-fait fortuite. (Dans la poésie lyriques des années vingt et trente de Lőrinc Szabó et de Gyula Illyés, et dans une mesure plus réduite, dans celle de Lajos Kassák et d'Attila József.) La classicisation est plus durable dans l'oeuvre de György Sárközi qui est de moindre importance qu'eux; l'importance éminente du classicisme se montre chez Miklós Radnóti qui est en partie son parent. Après la disparition de l'influence précoce et superficielle, après quoi Radnóti est entré en relation avec l'avant-garde et avec la nouvelle objectivité, la classicisation prévalait de nouveau au seuil et durant les années de la deuxième guerre mondiale, et dans une mesure plus concentrée. En assimilant des particularités de style expressionnistes, surréalistes, elle aidait la formation d'une poésie de haut niveau, en trouvant la contre-partie du barbarisme dans les facteurs communs de l'idéalité de l'antiquité romaine, du classicisme éclairé, de l'humanisme socialiste et chrétien.

Elle ne devient pas indépendante des aspirations générales de l'art européen et au dedans de celui-là, de celles de la poésie.

Pascua Romanorum

A „rómaiak legelője”-ről, ahová az őshazát elhagyó magyarok betelepedtek

Első őshazakutatónk, Julianus domonkosrendi barát és szerzetesársai 750 évvel ezelőtt – az 1235. évben – indultak el a messzi keletre a mai budai Hilton-Szálló helyéről, hogy az őshazában visszamaradt magyarok töredékeit megkeressék és a keresztény hitre térítsék. A Julianus rokon kereső útjának leírását tartalmazó JELENTÉS¹ (Relatio) történeti bevezetésében szereplő *pascua Romanorum* – sokat vitatott kifejezés – értelmezési kísérletével szeretnék adózni első őshazakutatóink emlékének. Értesülésüket rendtársuktól, Ottótól nyerték, aki már előttük megkísérelte az őshaza felkutatását, távoli útjáról visszatérve azonban nyolc napon belül „in Christum migravit”, így nélküle, de tanácsai, elbeszélése alapján indulhattak el a távoli rokonok felkeresésére.

Julianusékat II. Endre király és IV. Béla ifjabb király támogatta útjukon. A pogány magyarok szívesen fogadták a szerzeteseket, vélhetően azonos nyelvet beszélve meg is értették egymást. Az útnak a tatárok Nyugat elleni készülődése vetett véget. Julianus hazasietett, hogy hírüladja, milyen támadás veszélyezteti az egykori és az új haza népeit. E híradás alapján Richardus frater számolt be IX. Gergely pápának Julianus élményeiről, tapasztalatairól.

A Jelentésben szereplő kritikus kifejezés (*pascua Romanorum* = a rómaiak legelője) meglehetősen nehezen értelmezhető. Fel-, ill. megoldására sok kísérlet történt az elmúlt évszázadban, de – véleményünk szerint – egyikkel sem lehet mindenben egyetérteni. E javasolt megoldásokra még visszatérünk. Ha az értelmezéshez valamivel közelebb tudnánk jutni, talán közelebb kerülnénk a honfoglalás mostanában sokat tárgyalt és vitatott előzményeinek kérdéséhez is.

Elsősorban a kifejezés „*Romanorum*” tagját kíséreljük meg magyarázni. Ehhez elkerülhetetlen a szövegkörnyezet vizsgálata és a jelzőhöz szorosan kapcsolódó főnevek értelmezése.

Hol lehetett a *pascua Romanorum*, ahová az őshazát elhagyó magyarok betelepedtek? Miért nevezték *legelőnek* (*pascua*)? Richardus frater *Jelentésében* a következőket olvashatjuk:

„Qui (sc. Hungari) cum multa regna pertransissent et destruxissent, tandem venerunt in terram, quae nunc Ungaria dicitur, tunc vero dicebatur *pascua Romanorum*, quam habitandum prae terris ceteris elegerunt subiectis sibi populis, qui tunc habitabant ibidem, ubi tandem per Sanctum Stephanum . . . ad fidem catholicam sunt reversi . . .”

„Miután sok országon áthaladtak (a magyarok), és azokat elpusztították, végül elérkeztek arra a földre, melyet most Magyarországnak neveznek, akkor pedig a *rómaiak legelőjének* mondtak. Ezt választották maguknak lakóhelyül a többi földek előtt, meghódítván a népeket, amelyek akkor itt laktak. Ahol is végül Szent István . . . a keresztény hitre térítette őket . . .”²

Az értelmezési kísérlethez segítségül kínálkozik Anonymus két helye, ahol a *pascua Romanorum*-ról van szó, bár az idézett helyek szintén értelmezésre szorulnak. A feltételezett megoldás a három szöveg hely közötti hasonlóság és kapcsolat alapján adódhatik. Mindkét Anonymus-helyen (9. és 11.

¹ *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Ed. E. SZENTPÉTERY. Vol. II. Bp. 1938. 535–36.

² Magyar fordításban: *Napkelet felfedezése*. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelenése. Közre-adta GYÖRFFY Gy. Bp. 1965. 40.

fej.)³ Álmos vezért beszélük rá a vonulási útjukba eső népek (rutének és galíciaiak) arra, hogy hagyják el az ő területeiket és vonuljanak a „rómaiak legelőjé”-re. Ezt Álmos vezér meg is teszi, de csak Árpád ér ide népével, Álmos már nem.

„... rogaverunt Almus ducem, ut ... in terram Pannoniae descenderent, quae primo Athilae regis terra fuisset ... , quam terram habitarent Sclavi, Bulgari et Blachi ac Pastores Romanorum. Quia post mortem Athilae regis terram Pannoniae Romani dicebant pascua esse eo, quod greges eorum in terra Pannoniae pascebantur, et iure terra Pannoniae pascua Romanorum esse dicebatur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungariae”.

„... kérték Álmos vezért, hogy ... Pannónia földjére vonuljanak, mely előbb Attila király földje volt ... Azt a földet – mondták – szlovének, bolgárok, blachok és a rómaiak pásztora lakják. Ugyanis Attila király halála után a rómaiak Pannónia földjét legelőnek hívták azért, mivel a nyájaik Pannónia földjén legeltek. És joggal mondhatták Pannónia földjéről, hogy az a rómaiak legelője, hiszen éppen most is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból”.

(9. fej.)

„... quae etiam primo fuisset terra Athilae regis, et mortuo illo praeoccupassent Romani principes terram Pannoniae usque ad Danubium, ubi collocavissent pastores suos”.

(mondták) „ez a föld előbb Attila király földje volt; az ő halála után a római fejedelmek foglalták el Pannónia földjét egészen a Dunáig, és ott telepítették le a pásztoraikat”.

(11. fej.)⁴

A latin szövegek ismeretében nézzünk meg néhány értelmezési kísérletet. Láthatjuk, hogy a *pascua* szó mellett jelentős helyet kap a *pastores Romanorum* és a *Romani principes* jelzős összetétel. Mindezek az anonymusi *Gesta* egymáshoz közeli két fejezetében találhatók. Közöttük föltétlen összefüggést kell keresnünk. E kifejezéseket a vonatkozó szakirodalomban egymástól eléggé elszigetelten vizsgálják.

Hóman Bálint (1925)⁵ szerint Anonymus „saját kora állapotainak visszavetítésével magyaráz régmúlt eseményeket”. Hóman „költői elbeszélésnek” tartja Anonymus e helyét. A frank fennhatóság alatt élő dunántúli pásztorkat, a pannóniai vlachokat azokkal a vlach pásztorkokkal azonosítja, akik az ország egészen más (déleleti) részén szivárogtak be a Kárpát-medencébe, és jóval később, mint a honfoglalás. Tamás Lajos⁶ (1935) azt írja, hogy „Anonymust a honfoglaláskori erdélyi oláhág mellett bizonyítékként idézni tudománytalan vakmerőség”. Az oláhok betelepedéséről állást foglalni nem feladatunk, Tamás Lajos megállapításával mégis egyet kell értenünk abban, hogy az Anonymusnál emlegetett *pastores* nem azonos a vlachokkal, ill. oláhokkal. Az egyébként a szövegből is nehezen lenne kiolvasható, hisz a népek felsorolásához a *pastores Romanorum*-ot ac kötőszó kapcsolja. Váczy Péter⁷ (1974) a *Gesta* kormeghatározásának kapcsán elmélkedik a vlachokról: „Nem a könyvek lapjairól keltek életre, mint a római fejedelem pásztora, hanem a korabeli történelemből léptek P. magister elé.” Horváth János évekkel előbb (P. mesterről szóló fontos munkájában, 1966)⁸ minél több bizánci vonatkozást igyekezett kimutatni a *Gesta*-ban, így a *Romani* jelzőt is Bizáncra vonatkoztatta,

³ P. MAGISTER, *Gesta Hungarorum*. Ed. L. JUHÁSZ. Bp. 1932. (A 9., 10., 11., 46., 48. fejezetekből.)

⁴ Az Anonymus-részleteket Pais Dezső fordításában közlöm, l.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. *Kortársak és krónikások híradásai*. Sajtó alá rendezte: GYÖRFFY Gy. Bp. 1975.

⁵ HÓMAN Bálint, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és a XII–XIII. századi leszármazói*. Bp. 1925. 45–46.

⁶ TAMÁS Lajos, *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában*. Bp. 1935. 211.

⁷ VÁCZY Péter, *Anonymus és kora*. Bp. 1974. 34. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. HORVÁTH J. és SZÉKELY Gy. Bp. 1974.

⁸ HORVÁTH János, *P. mester és műve*. ItK 1966. 17.

mivel a *bizánciak* mindvégig *rómaiaknak* nevezték magukat. A *pascua Romanorum* kifejezés antik forrásban nem található. Borzsák István⁹ arról írt, hogy Pannónia az ókorban barátságtalan, bort, olajat, kultúrnövényeket nem termő vidék hírében állott, tehát a Földközi-tenger vidékéhez viszonyítva zord éghajlatú, terméketlen vidéknek számított. Horváth János szerint nem lehet szó Anonymus e helyén antik forrás használatáról. A Horváth Jánostól feltételezett bizánci eredetnek ellenmond az, hogy a bizánciak hiába nevezték magukat rómaiaknak, mert soha nem jutottak el a Dráván túlra (a mai Dunántúlra), hogy ott településeket hozzanak létre, vagy e területet gazdaságilag használják.

Horváth a *pascua Romanorum* kifejezéshez párhuzamként Odo de Deogilo Saint-Denis-i apátnak¹⁰ (†1162) egyik írását említi, amelyben ezt olvashatjuk: „Terra haec in tantum *pabulosa* est, ut dicantur in ea *pabula Iulii Caesaris* extitisse.” E megállapítás – szerinte – Esztergomra vonatkozik. A *pascua Romanorum* és a *pabula I. Caesaris* (C. legelői) Horváth szerint csak tartalmilag mutat hasonlóságot, mégis a bizánci eredetet bizonyítaná, mivel Anonymus is, Odo is bizánci műveltségű író volt. Ezt az állítást majdnem tíz évvel később Horváth János egy VII.–VIII. századi frank költőtől idézett verssel¹¹ erősítette, melyben Odo kifejezésének egyik forrását látta:

*Pannonia, a Penninis nomen que conglomerat,
cispitem uberem ferens iumentisque pabula . . .*

Állítást azonban a bizánci eredetre vonatkozóan ezzel sem tette meggyőzőbbé. Ha Odo frank költő verséből vette hasonlatát, amelyet Magyarországra alkalmazott, akkor miért keresnénk bizánci eredetet továbbra is? Sokkal valószínűbb lenne a nyugati eredet. A 9. fej. fentebb idézett magyar fordításához fűzött magyarázó jegyzetek között is Bizáncre vonatkozó utalást találunk: „*Sclavi, Bulgari et Blachi ac pastores Romanorum*: A IX. sz.-ban Magyarországon különféle szláv népelemek laktak, az Alföldre a bolgárok terjesztették ki uralmukat, a Dunántúl pedig frank (szláv néven vlach) uralom alatt állt. A dalmát „rómaiak” legelőjének tekintették Pannónia déli részét.”¹² (Mellesleg, itt az előbb emlegetett *vlach*-*oláhok*-ból már *frankok* lettek!) Itt a „dalmát legelő” értelmezés elfogadhatatlan, mert ha a „*Romani*” azonos volna a bizánciakkal, akkor az Anonymus-helyen szereplő *pascua* semmiképpen nem tartozhat hozzájuk, ui. a bizánciak sohasem jutottak el „*usque ad Danubium*” (11. fej.); dalmát legelő csakis a Dráva–Száva közén lehetett volna, a szöveg pedig nem Pannónia déli részéről beszél, hanem Pannóniáról a *Dundig*. Itt pedig a bizánciak sohasem legeltettek.

Feltevésünket a *pascua Romanorum*-ra vonatkozóan a Julianus-szöveghez visszakanyarodva terjesztjük elő. Itt mindössze ennyi olvasható: „*terra . . . pascua Romanorum dicebatur*”, Pannónia földjét „a rómaiak legelőjének nevezték”. Ez pedig szó szerint egyezik Anonymus Gesta-beli helyével, nemcsak hasonló, mint Odo szövege, meg az Anonymusé. Érdekes az, hogy Julianus csak megnevezi e vidéket, Anonymus viszont magyarázza is a kifejezést, mind a *pascua*-ra, mind pedig a *Romani*-ra vonatkozóan.

Hol terülhettek el ezek a legelők? Miért „pascua”?

„*Terram Pannoniae Romani dicebant pascua esse eo, quod greges eorum in terra Pannonie pascebantur*”, és ez a föld „*usque ad Danubium*” terjed. Az, hogy kik is az emlegetett *rómaiak*, a szövegből nehezebben olvasható ki, de logikai úton megkísérélhetjük a választást. Voltak a pásztorkhoz tartozó rómaiak, és voltak a római „*principes*”, akik előbb foglalták el (*praeoccupaverunt*) Attila egykori földjét, és akik „*most is*” („*et modo*”) Magyarország javaiból táplálkoznak.

Pleidell Ambrus¹³ évtizedekkel ezelőtt Anonymus „*rómait*” a honfoglalás idején itt talált és a *római kor* óta itt lakó, magát *Romanus*-nak nevező népelemnek értelmezte. Anonymus azért nevezte volna őket így, mert az illető nép így nevezte magát, tehát a XII.–XIII. sz.-ban is lettek volna Pannóniában honfoglalás előtti és nem később bevándorolt római lakosok. Tamás Lajos cáfolja, mégis elfo-

⁹ BORZSÁK István, *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken*. (Diss. Pannonicae I. 6.) Bp. 1936.

¹⁰ I. h. (L. 8. jegyz.) 16–17.

¹¹ HORVÁTH János, *Anonymus és a Kassai Kódex*. 93. (L. 7. jegyz.)

¹² I. h. I. 4. jegyz. 287.

¹³ I. h. I. 6. jegyz. 82–83.

gadja ezt az ötletet:¹⁴ „... Ez a magyarázat akkor is a legelfogadhatóbb és legkézenfekvőbb maradhat, ha a romanizált honfoglaláskori lakosság meglétét Anonymus koráig *nem okvetlenül tartjuk bizonyítottnak*.”

Meggyőződésünk, hogy a *Romani-római* jelzőre vonatkozó fejtegetések azért futottak eddig vakvágányra, mert hallatukra mindig csak az *ókor*i rómaiak idéződtek fel. Fentebb már volt szó a *pásztorok*-ról: a rómaiak pásztoraik voltak, de milyen rómaiaké? A császárkori római lakosság e területen való fennmaradásának ténye ui. semmiképpen nem bizonyítható. Idejöttek tehát Attila *után* (Anonymus nem mondja meg, hogy *mikor*, mindenesetre a híres-hírhedt, félelmetes Attila *utáni* századokban vagyunk) a *principes Romani*, akik *előbb foglalták el (praeoccupassent)* Pannónia földjét. Az új hódító, akinek hatalma idáig terjedt, nem lehet más, mint a frank uralkodó, Nagy Károly (800 karácsonytól *római császár*), a *principes* pedig az ő vezető emberei. Anonymus talányos módon nem írja le az avarok nevét, nem említi, hogy itt avarok lettek volna, voltak azonban *pásztorok*. Pedig köztudomású tény, hogy *avar maradványok* még a honfoglaláskor is voltak az egész Kárpát-medence területén. (Móra Ferenc¹⁵ Szent István- és Szent László-kori sírokban talált olyan ötvösművészeti remekeket, amelyeknek határozottan *avar* jellegük van. Hozzáfűzi még Móra: „egyelőre csak jelenthetek, de nem magyarázhatók”.)

E kitérő után tegyünk még egy kitérőt gondolatmenetünk erősítésére, nézzük meg – eddig fel nem használt párhuzamként –, mit ír a 890-es évekről az ún. század annalista:¹⁶ „*Arnulfus in auxilium vocavit gentem scelestissimam Ungarorum ... a Scythia ... tunc egressam. Inde Hungarorum gens a finitimis sibi Pecenacis expulsa, valedicentes patriae, primo per Pannoniorum et Avarum solitudines venatu ac spatione (?)*¹⁷ *victum querebant.*” (Arnulfus segítségül hívta a magyarok elvetemült nemzetiségét, akik akkor jöttek ki Szkithiából. Innen a szomszédos besenyőktől kiűzetván a magyarok népe, búcsút mondván hazájának, először a *pannonok* és *avarok* (= pannóniai avarok) *pusztaságain* vadászattál és *legeltetéssel* szerezte élelmét ...) Az itt talált *pásztorok*on minden jel szerint az Attila halála után két hullámban is ideteleptülő avarokat kell értenünk. E nép erős államot hozott létre a Kárpát-medencében és egész Pannónia területén is; a *pastores*, azaz a pásztrok, olyan félnomád, vagy nomád nép lehettek, akiknek szükségük volt a *pascua*-ra, vagyis legelőre (Anonymus és a század évkönyvíró adatai egybevágnak feltevésünkkel), márpedig ez a vidék legeltetésre föltöbb alkalmas volt. E nép önállóságát csak Nagy Károlynak, a „*római*” császárnak sikerült megtörnie. De Nagy Károly sem semmisítette meg őket, foglalkozásuk is megmaradt, pásztorkodtak tovább. Szerintünk csak ők lehettek a *pastores Romanorum*, vagyis a római birodalom meghódított alattvalói. Az avar birodalomra nagy csapást mért a frankok második hadjárata 796-ban.¹⁸ A függő viszony 803-tól bizonyítható, amikor az avarok Zotan nevű vezetője meghódolt Nagy Károlynak Regensburgban (Einhardus: Ann. 191.). 805-ben az avarok védelmet kértek a császártól a szlávok zaklatásai ellen; Nagy Károly ekkor külön területet jelölt ki számukra Carnuntum és Sabaria között (Einhardus: Ann. 192.). A *rómaiak pásztoraik* tehát

¹⁴ I. h. l. 6. jegyz. 213.

¹⁵ MÓRA Ferenc, *Utazás a földalatti Magyarországon*. Bp. 1982. 401. (Szent Királyok pogány magyarjai.)

¹⁶ *Monumenta Germ. Hist.* SS. VI. p. 592; GOMBOS, *Catal.* I. 216–17.

¹⁷ A kérdéses és ilyen alakban lehetetlen „*spatione*” szó magyarázatául mi is a „*pastione*” konjek-túrát ajánljuk, fordításunk is eszerint értelmezte a szöveget; l. még DU CANGE, *Gloss. mediae et inf. Latinitatis*. VI. p. 202 s. v.: *Pastio*, Pastionaticum: census vel tributum pro glandatione et iure pascendi porcos in silva domini ... Dicitur etiam ... Pastio ipse glandarius herbarius porcorum pastus ... , Ugyanígy s. v. *Pastinacum*, *Pastinaticum*, *Pasnaticum*, *Pasnagium* vel *Pannagium*, *Panagium*, *Parnagium*, *Pasnachium*, *Pasnagium*, *Pascalium Spatio* VII. p. 545 *Vagatio*, si tamen sana est lectio, apud Rhegin. lib. 11. Chron.: *venatu ac spatione victum quotidianum quaeritant* ... Forte: *piscatione*, ut apud Rhegin. ad ann. 889. A magyar honfoglalás kútfői (PAULER Gy.–SZILÁGYI S. Bp. 1900.) az idézett Rheginus-mondathoz a köv. jegyzetet írja: 322/1. „A kéziratban *spacione*. Talán *pastione* helyett.”

¹⁸ SZŐKE Béla, *Fejezetek Győr középkori történetéből*. Arrabona I. Győr 1959. 85. és 87.; *Einhardi Annales* Mon. Germ. Hist. SS. I. 191 sk. 1.

a meghódított avarok lehettek. Arra egyelőre nehéz volna választ adni, miért nem nevezi őket Anonymus a nevükön, mikor történeti létük, nagyhatású kultúrájuk nem kétséges. Nem szabad mellőznünk Horváth János érdekes megfigyelését¹⁹ ezzel kapcsolatban, aki persze nem gondol arra, hogy a „pásztorok” esetleg az avarokkal azonosak lehettek, de azt megjegyzendőnek tartja, hogy Anonymusnál összesen egyszer fordul elő a *pastores*, mégpedig ezen a helyen. Anonymus szemében a „rómaiak pásztora” csakis az avarok lehettek, mert a Nagy Károlytól kijelölt területen ők éltek.

Ha a *római* jelzőre vonatkozó fejtegetésünk helytálló, akkor ahhoz sem fér kétség, hogy a *Romani principes* ugyancsak e birodalom „előkelőire” vonatkozik. Ehhez azonban röviden a latin *princeps* szó jelentésfejlődését is át kell tekintenünk. Mint fentebb írtuk, a *Romani* megtevesztő jelző: olvastán az *ókori* rómaiak idéződnék fel. Még Horváth János²⁰ is ezt írta a *Romani principes*-ről: „Azt kellene mondanunk, hogy mivel Pannóniát csakugyan a császárság (*principatus*) alatt foglalták el a rómaiak, a *Romani principes* a fenti helyen „római császárokat” jelent. Ám a középkor folyamán sem az antik, sem az ún. német-római császárokat nem a *princeps* szóval jelölték, hanem az *imperator* terminusszal, melyet „császár” értelemben P. mester (Anonymus) is gyakran használt.” Anonymus szerintünk sem gondolt *császárra*, nem gondolt római császárokra sem, hisz azokat feltehetőleg *imperator*-nak nevezte volna, de gondolhatott a császár közvetlen környezetéhez tartozó főemberekre (örgrófok?), akik fontos szerepet játszottak Nagy Károly hódító hadjárataiban, hisz nem a császár hódoltatott egyedül népeket, hanem vezető embereivel együtt, akiket Anonymusnak meg kellett neveznie. Anonymus pedig a frank főemberek megnevezésére átvitte a Magyarországon az ő korában használt *principes*-t. Tehát ők lehettek a *Romani principes*. (Einhardusnál:²¹ *primores, comes, nobilitas, proceres* etc.)

További párhuzamként Anonymus *ismert* szókapcsolatát hozzuk fel, az *septem principales personae*-t, vagyis a „hét vezért”, akik Árpád vezér közvetlen környezetéhez tartoztak és vezető szerepet játszottak a magyarok 896-i bejövetelekor. Hogy a 9. sz.-i főrangú emberek elnevezése mi volt, nem tudjuk, de azt igen, hogy Anonymus korában a király közvetlen környezetéhez tartozó személyeket így nevezték (*principes, principales personae*). A *Romani principes* kifejezést e helyek megfelelőjének tartjuk; a *római* uralkodó (Nagy Károly) hódító hadjáratában ők voltak a „*principales personae*”. Tehát:

(11. fejezet)

Romani principes
(Nagy Károly előkelői)

Pannóniába jöttek 800 körül és *praeoccupaverunt terram Pannoniae usque ad Danubium*

(9. fejezet)

greges in terra Pannoniae pascebantur, et iure pascua Romanorum esse dicebatur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungariae

(11. fejezet)

principales personae
(Árpád előkelői)

Pannóniába jöttek 896 körül és itt találtak népeket:

(9. fejezet)

Sclavi, Bulgarii et Blachii ac *pastores Romanorum*

¹⁹ I. h. I. 8. jegyz. 18. l.: „Jellemző, hogy a *pastores* szót sem használja P. mester a fenti összefüggésen kívül. Helyette a *subulci* és *bululci* szavakat használja az 1. fejezetben.”

²⁰ L. 8. jegyz. 15.

²¹ *Einhardi Vita Karoli Imperatoris*. Ed. A. HOLDER. Freiburg u. Tübingen, 1882.

6. cap.: *quidam e primoribus* Francorum, cum quibus consultare solebat (sc. Kar. Magnus) . . .

7. cap.: aut ipse (sc. Kar. Magnus) per se ducto aut per comites suos misso exercitu perfidiam ulcisceretur et dignam eis poenam exigeret;

8. cap.: Plures tamen e bello tam ex nobilitate Francorum, quam Saxonum et functi summis honoribus viri consumpti sunt;

13. cap.: (az avarokkal viselt háborúról): duo tantum ex proceribus Francorum eo bello perierunt.

Újabb gondok adódnak a 11. fejezet zárómondatában. A szöveg Pais-féle fordításához csatlakozó jegyzetben²² ezt olvashatjuk: „Sokféle nézet van arra, kiket ért Anonymus azokon a rómaiakon, akik az ő idejében Magyarország javaiból legelnek. Leginkább a király környezetét alkotó nyugati lovagokra lehet gondolni, akik 1220 körül igen nagy birtokokat kaptak.” A gondok egyike, amiről Anonymus szemmeláthatóan ír, az, hogy Pannóniában Attila halála után is *voltak*, *rómaiak*” és vannak *„most is”*, ráadásul Magyarország javaiból „legelnek”. A „*voltak*” és „*vannak most is*” annak a kérdésnek a felvetésére késztet, mikor *volt* a „most” előtti idő és mikor értendő jelen időben. Éltek-e magyar töredékek a honfoglalás előtt Magyarországon, vagy nem? A „*Verecke híres útján*...”²³ c., az őshazát és a magyar nép őstörténetét vizsgáló műben erre vonatkozóan ezt olvashatjuk (239. l.) „... Egyetlen egykorú írott forrás sem szól arról, hogy hazánkban 895 előtt magyarok laktak volna, s a korábbi helynevekben sem tűnik fel a „magyar” népnév.” Ha egykorú hiteles forrásról nincs is tudomásunk, amelyből következtethetnénk arra, hogy ez az állítás helyes-e, vagy sejtethők magyar töredékek 896 előtt is hazánkban, mégis megpróbálunk Anonymus szövegében eligazodni. A 11. fej. zárómondatának magyarázó mellékmondatából („ugyanis *éppen most is* a rómaiak legelnek Magyarországon javaiból”) a következőket olvashatjuk ki:

1. Ha Anonymus *saját korára* gondol azzal, hogy *most is* a németek (*Romani*) élvezik Magyarországon javaikat, akkor ebből
2. következik, hogy Anonymus szerint a magyarok bejövetelkor (896 táján) *is már* németek éltek Magyarországon javaikat, tehát
3. Pannóniában már akkor is kellett lenniük magyar töredékeknél, különben ui. a németek nem tudták volna fogyasztani a magyarok javaikat.

Biztos, hogy Anonymus saját korát is beleszötte Gestájába, de hogy a németek iránti ellenszenvét ennyire nyílt formában tette volna az *et modo*-val, szinte elképzelhetetlen még akkor is, ha Gestáját nem a királynak és környezetének, csakis N. nevű barátjának szánta, de ennek bővebb fejtegetése nem célunk. Elképzelhetőbb viszont az, hogy a kérdéses (11.) fejezetben, ahol Álmóséknak Pannóniába jöveteléről van szó, az Attila után idejövő „rómaiakra” történő utalásban (*praeoccupant terram Pannoniae Romani principes*) az *et modo* esetleg a 896-os bejövetelre vonatkozik. Így még elgondolkodtatóbb az a feltevésünk, hogy Pannónia földjére már a honfoglalás előtt is telepedtek a népvándorlás hullámainál sodrott magyarok. A „*Romani*” (vagyis a *németek*) csak akkor táplálkozhattak a magyarok javaiból, ha már régóta itt laktak. Anonymus talán természetesnek vette, hogy csak utal erre az esetleges tényre, hiszen az ő célkitűzése csupán az volt, hogy a saját korában élő előkelőknek Árpádék-tól való származását bizonyítsa. Ezek szerint a magyarok neve, ha nincs is leírva, mégis kiolvasható volna a szöveg összefüggéséből. Ha elgondoljuk, hogy olyan tekintélyes néptömeg nevét, mint amilyen az avaroké volt, Anonymus egyszer sem írta le – ki tudja miért? –, pedig létezésük történelmi tény, akkor a feltételezett csekély számú magyarságról miért írta külön? Ennyi visszautalást is elegendőnek tarthatott, vagy Anonymus korában egyértelmű lett volna még, hogy a *pastores* elnevezés milyen népet, népet jelöl? Ezt a feltevést azért merjük megkockáztatni, mert annyi forrásból olvastak már ki az elmúlt másfél század során olyant, ami még utalás formájában sem rejtőzött benne (pl. Jordanes-nél Attila *nincs* vízbe temetve, Anonymusnál a P. kezdőbetűiben *nem* láthatók a domonkosrendi szimbólumok stb., Thonuzoba besenyő fejedelmet *nem* temette el Szent István élve), ami pedig olvasható²⁴ volt, azt mellőzték vagy nem vették észre.

Mi a *pascua Romanorum* jelzőjének értelmezéséből indultunk ki. E jelzőt – tudomásunk szerint – nem vonatkoztatták a római császárságra, azaz Nagy Károlyra és népére a *pascua Romanorum* vizsgálatában, hisz az ókori római császárok, meg romvárosok emlegetése, meg az oláhok tőlük való eredeztetése tetszetősebbnek (ha nem is hihetőbbnek) látszott.

²² I. h. l. 4. jegyz. 287.

²³ FODOR István, *Verecke híres útján*... (A magyar nép őstörténete és a honfoglalás) Bp. 1975. 239.

²⁴ RIMÓCZINÉ HAMAR Márta, *Attila temetéséről Jordanes és Móra Ferenc nyomán*. It, 1986. – s. a. – HORVÁTH János, *Anonymus és a Kassai Kódex*. 1. 7. jegyz. 83. – BOLLÓK János, *A Thonuzoba-legenda történelmi hitele*. Századok 1979/1. 97–107.

De ha eddigi érvelésünk nem volna meggyőző, győzzön meg bennünket maga Anonymus: Árpádék bejövetelekor Pannóniából „római katonák” menekülnek magyar üldözőik elől. „Reliqui vero Romanorum videntes audaciam Hungarorum dimisso castro Bezprem fuga lapsi sunt et pro remedio vitae in terram Theotonicorum properaverunt...”, vagy később: „... Tunc Usubu et Eusee ordinato exercitu contra Romanos milites, qui castra Bezprem custodiebant, pugnare acriter ceperunt” (48. fej.). Vagy amint már előbb (a 46. fej.-ben) olvassuk: „... Ennek hallatára (ti. Árpádék pannóniai letáborozásának hírére) a Pannonia földjén lakó összes rómaiak futással biztosították életüket.” (Et hoc audito omnes Romani per terram Pannoniae habitantes vitam fuga servaverunt.²⁵) Kik lehettek ezek a rómaiak? Nem kétséges, hogy csakis azoknak a rómaiaknak az utódai menekülhettek, akik annak idején itt telepedtek le Pannóniában. De hogyan is írta Anonymus a 9. fej.-ben? „Azt a földet (ti. Pannóniát) a rómaiak pásztoraik lakják” (pastores Romanorum habitarent). A „rómaiak” pedig azonosak azokkal a németekkel, akiknek úgy kell most menekülniük, ahogyan a „rómaiak” elől a meghódított ittlakó népek menekültek. Akkor ők voltak a hódítók, most a honfoglaló magyaroké ez a szerep. A körforgás pedig ismétlődik: Anonymus a saját korára vonatkoztatva újra emlegetheti a Magyarország javaiból elősködő németeket („Romani”).

Mindezek talán valószínűnek mutatják azt, hogy hazánk területén léteztek magyarok, ill. magyarnyelvű néptöredékek is mind a Dunántúl, mind pedig a Kárpát-medence egyéb részein. Régészeti leletek vagy lappangó frott források ezt a feltevést talán egyszer bizonyosabbá teszik.

Rimócziné Hamar Márta–Rimóczi Gábor

Rákóczi alkotói módszere

A diktálási hipotézis*

Az utókor szemében az irodalmi művek hitelességének záloga a szerző kézírása. Nem mindig vagyunk azonban olyan szerencsések, hogy a szerző sajátkezű fogalmazványa – tisztázata, esetleg egy kézjeggyel ellátott másolat – őrizte volna meg számunkra a műveket, és a sajátkezű fogalmazvány nem is az egyedüli, kizárólagos módja a művek keletkezésének. Ifjabb Plinius jegyzi fel nagybátyja, idősebb Plinius munkamódszeréről, amikor hallatlan munkabírását és soha nem szűnő szorgalmát dicséri, hogy étkezés alatt is könyvet olvastatott fel magának, és jegyzeteket készíttetett, vidéki pihenése alatt pedig csak a fürdés idejére függesztette fel a diktálást és felolvasást: „Utazás közben, mintha egyéb gondja nem volna, egyedül írói munkájával törődött: mellette könyvvél és viasztáblákkal felszerelt írnok, akinek kezét télen kesztyű védte, hogy még a zord idő se rövidíthesse meg a kutatásokra szánt időt; Rómában szintén ezért vitette magát hordszéken”.¹

²⁵ A magyar honfoglalás kútfőiben. Bp. 1900. a 446/3. sz. jegyz.-ben Paulertől említett „Pannónia lakói” („a Nagy Károly által feltámasztott nyugot római császárság alattvalói”) nem azonosak a *pastores Romanorum*mal, hanem csakis a *principes Romanorum*mal, azaz – érvelésünk szerint – az itt pásztorkodó avar lakosság fékentangására rendelt német grófokkal (vezetőréteggel).

*A Rákóczi-szövegeket mindig a kritikai kiadásból idézem, ha az már megjelent, tehát a *Mémoires – Emlékiratok* esetében az Archívum Rákócziánium III. Osztályának I. kötetét: II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig, fordította Vas István, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla, a szöveget gondozta Kovács Ilona, Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó (kétnyelvű, magyar–francia kiadvány), a *Testament politique et moral du Prince François II Rákóczi – II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete* összefoglaló címen megjelent *Réflexions – Gondolatok és Tractatus – Traité – Értekezés* esetében ugyane sorozat III. kötetét: fordította Szávai Nándor és Kovács Ilona, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla, a latin szöveget gondozta Borzsák István, a francia szövegeket gondozta Kovács Ilona, Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó. A még kiadásra váró kéziratok legjobb leírása Zolnai Béla: *A janzenista Rákóczi c. tanulmányában található* (Széphalom, 1927, 177–181, 266–268. l.), a lelőhelyek adatainak ismertetésével és a kéziratok részletes jellemzésével. A *Végrendelet* különböző kéziratait és az elveszett latin nyelvű szövegre vonatkozó hipotézist tárgyaló rész az *Archívum Rákócziánium* III./3. kötetében: 288–289. l. és 521–523. l.

¹ Ifj. PLINIUS, *Levelek*. Bp. 1981. 76.

II. Rákóczi Ferenc kiterjedt írói munkásságáról szólva ez a dilemma élesen vetődik fel, hiszen egyetlen teljes sajátkezű kézírata sem maradt fenn, csak néhány parafált másolat van a birtokunkban. Rákóczi kézjegyével ellátott kéziratból ismerjük a *Réflexions sur les principes de la vie civile et de la politesse d'un chrétien* – Gondolatok a keresztény ember polgári életének és udvariasságának alapelveiről szövegét, a továbbiakban: *Réflexions*, ill. *Gondolatok* címmel utalok rá. Ebben a műben a Bevezetés után még sajátkezű aláírás is olvasható a 914. folián: „Francois Prince”. Parafált továbbá az *Aspirationes Principis christiani* – *Aspirations d'un Prince chrétien* – Egy keresztény fejedelem fohászzkodásai (röv.: *Aspirationes* – *Aspirations* – *Fohászzkodások*) párhuzamosan egymás mellé másolt latin–francia kéziratának (Párizs, Bibliothèque Nationale) első 44 levele. Rákóczi kezétől azonban mindössze néhány sor származik az irodalmi életmű jelenleg ismert összes forrásaiban! Ezek: pár sornyi korrekció a *Mémoires du Prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin* – II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig (röv.: *Mémoires* – *Emlékiratok*) újabban, a kritikai kiadás megjelenése óta előkerült bécsi kéziratában, elsősorban a neveltségessé torzult hely- és személynevek kiigazítása:

(de la Torca) → de Latorca
(Savane) → Sava né d'une famille ...
(Matraqui) → Matra, qui

Ezen kívül egy háromsoros átírás a 230a folián. A *Confessio peccatoris*, latin kéziratában kizárólag a cím (mintegy 4 és fél sor) Rákóczi kezeírása. A többi mű másolatai nem őrizték meg szerzőjük kezennyomatát, sem a *Tractatus de potestate* – *Traité de la puissance* – *Értekezés a hatalomról* (röv.: *Tractatus* – *Traité* – *Értekezés*), sem a *Meditationes in forma soliloquiorum super Scripturam Sacram* – *Méditations en forme de soliloques sur l'Écriture Sainte* – *Elmélkedések magányos beszélgetések formájában a Szentírásról* (kiadatlan, kézírata Troyes-ban, rev.: *Meditationes* – *Méditations* – *Elmélkedések*), sem a *Testament* (*Végrendelet*) és a hozzá kapcsolódó levelek.

Ugyanakkor talányos, és még ma is magyarázatra szorul, miért maradt fenn Rákóczi több műve kettős alakban – latin és francia változatban egyaránt –, tekintve, hogy a jelenlegi szakirodalomban még az is eldöntetlen, hogy melyik szöveg a fordítás, ki készítette, ha fordításról van szó, jogos-e egyáltalán a másodlagos változatokat az önálló művek között szerepeltetni stb. Ilyen a *Tractatus* – *Traité* – *Értekezés*, az *Aspirationes* – *Aspirations* – *Fohászzkodások*, a *Meditationes* – *Méditations* – *Elmélkedések*, valamint a *Testament*, bár a latin nyelvű végrendelet létezéséről csak közvetve tudunk, a francia végrendelet-szövegek egy utalásából és César de Saussure emlékeiből. (Ezt a kérdést az *Archivum Rákóczi* III./3. kötetében, a szöveg kritikai kiadásában tárgyalom bővebben, de az a valószínű, hogy itt nem párhuzamos, hanem kiegészítő változatok lehettek, mivel a latin testamentum a törökországi javakra vonatkozott, a francia pedig az Európában maradt vagyonról rendelkezik.) Külön említést érdemel a *Végrendelet*hez kapcsolódó levelek közül a nagyvezérnek szóló, amely három nyelven (latinul az *Histoire des Révolutions de Hongrie*, 1739, Hága, franciául a *Testament politique et moral*, 1751, Hága c. kiadványokban, magyarul Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben* szerepel,² és semmi nem bizonyítja, hogy idegen kéztől származó fordításokkal lenne dolgunk!

Áttekintve ezt a hatalmas terjedelmű írói életművet, megdöbbentő, hogy a szerző kézírásában fennmaradt sorok száma még egy oldalt sem tesz ki! Hiába tudjuk, hogy sok irat elkallódott Rákóczi viszontagságos élete folyamán, hogy több másolat és kézirat lappang, melyeknek léte filológiailag bizonyítható, az ismert források számához képest (az *Emlékiratok*nak pl. jelenleg négy kézíratos másolatát tartjuk számon) így is kevés ez a pár sor. Az autográfok hiánya ugyanakkor összevág azzal a megfigyeléssel, amelyet a meglevő kéziratok szövegromlásainak elemzése közben tettem, és amely arra a feltevésre vezetett, hogy Rákóczi levelezése és irodalmi művei egy részét nem a maga kezével írta, hanem

² A Nagyvezérhez szóló levél forrásai: latinul: *Histoire des Révolutions de Hongrie*. I–II, à la Haye, 1739, chez Jean Néaulme, t. II, p. 153–155; franciául: *Testament politique et moral du Prince François II Rákóczi*, t. I–II, à la Haye. chez Scheurleer, 1751, p. magyarul MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Krit. kiadás. Sajtó alá rend.: HOPP Lajos. Bp. 1966. 208–209.

titkárainak diktálta. Az elkészült iratokat azután kézjeggyével látta el, és apróbb javításokat végzett rajtuk. Más esetekben talán sajátkezű fogalmazványát tisztáztatta le titkáiraival. Végül kombinálhatta is e módszereket, mikor – feltehetőleg éppen a több nyelven megszóvegezett alkotásoknál – a szeme előtt fekvő példányt szóban vagy írásban más nyelvre fordította (amennyiben ő maga volt a fordítás szerzője). Ma már lehetetlen eldönteni, milyen mértékben folyamodott a diktálás technikájához, mert egyfelől minden fogalmazás és másolás óhatatlanul belső diktálással jár együtt, amely hasonló eredményekhez vezet, mint az igazi, fennhangon történő tollbamondás, másfelől a külső hang az írott szövegek további élete folyamán belevész a másolás közben elkövetett vizuális és auditív jellegű hibák tömkelegébe, s egy bizonyos fejlődési fázison túl már csak kivételes szerencsével különíthető el, melyik fonetikai jellegű szövegváltozatot hozta létre belső, melyiket külső diktálás. Ilyen kivétel, ahol szinte biztosan tetten érhető a külső hang hibás fonetikai átírása, több is akad a Rákóczi-életműben. Mielőtt azonban ezeket idézném, szükséges elméleti kitérőt tenni az auditív típusú hibákról.

A kérdésnek különböző idegen nyelveken, az illető nyelvből (pl. görög, latin, francia) vett példák-
kal van szakirodalma, magyarul azonban csak futólag foglalkoztak vele. Az idegen nyelvű példák-
ból világosan kiderül, hogy minden fogalmazás, szerkesztés, másolás, ill. sokszorosítás – akár kézzel, akár
géppel történik, vagyis az írógépen készült másolatok ugyanúgy idetartoznak, mint a nyomdai szedés
– belső diktálással keveredik. Ezért a legkorábbi kéziratoktól a legmodernebb technikával készült
nyomtatványokig mindenütt találunk olyan toll-, ill. sajtóhibákat, amelyek forrása egy hangsornak
(szintagmának) az eredeti elképzeléستől vagy szövegtől eltérő átírása. Magyar nyelvre vonatkozó szak-
irodalom híján a magyar irodalom különböző korszakaiból gyűjtöttem példákat erre a jelenségre, ame-
lyet részletesen Rákóczi francia szövegein szeretnék bemutatni és értelmezni.

A Régi Magyar Költők Tára XVII. századi folyamában a szerkesztő a másolók által elkövetett
szándéktalan változtatások között megkülönböztet egy olyan csoportot, amely lélektani okokra
vezethető vissza, és ahol az átértelmezés vagy félreértés úgy történik, hogy apró hangtani átjátszással
(félrehallással) új értelmet, néha értelmi illúziót nyer egy-egy ritkán előforduló szó vagy szókapcsolat,
első hallásra szokatlan szerkezet, netán egy egész mondat.³

I–V: A kín és a halál lesik

VI: Akin ez a halál esik

I: Hol ingyen sem félnek, ott vesznek kell

II–VI: Hol ingyen sem félnek, ott vesznek el.

A XIX. századra a Jókai Kritikai Kiadás egyik kötetéből, a *Hétköznepok* c. regényből vettem
néhány példát:⁴

9. o./32. sor: minők egy leforrázott kuvasznak is becsületére válnának
kamasznak (!)

40/25.: virágok, bokrok
virágos bokrok

52/8.: szilárd kőépületeket
középületeket

81/5.: hogy egy üres vízmérés műtétel (..) alkalmazása által
műtettel (a. m. operáció)

112/33.: szégyentelen arccal
szégyenteljes arccal

182/6.: padozatból
padlózatból

236/8.: ákászfáról
ákácfáról

³ Vö.: STOLL Béla, *Régi Magyar Költők Tára*. IV. köt. Bp. 1967. 588.

⁴ JÓKAI Mór, *Hétköznepok* (1846). Bp. 1962.

Végül a modern irodalomból József Attila verseinek néhány eltorzult variánsát idézem a legújabb kritikai kiadásból:⁵

- I. kötet 257. o.: mesekályhába
 mesekályhákba
I/241.: hodályát
 homályát
II/279.: szétfeccsen
 szétfreccsen
II/268/9.: Aktákba írják
 Aktába írják

Már ebből a néhány példából is látható, hogy a változás mindig a banálisabb megoldások felé halad, éppen úgy, ahogy a vizuális hibák is mindig banalizációval járnak együtt. Ez a hasonlóság tovább nehezíti a kétféle jelenség elkülönítését. A francia példákra áttérve⁶ tucatnyit lehet idézni olyan átírási hibákból-ingadozásokból, amelyek a fonémák vagy morféma szintjére korlátozódnak:

- la (névelő) // l'a (szem. névmás és a segédige)
regardoit // regardoient
famille // familles
qu'elle // quelle

Az ilyen apróságnak látszó módosítások is képesek értelmetlenné tenni egy mondatot vagy átaltatni a jelentését, de az ingadozás magasabb szinteken is megtalálható:

- a cru (croire) // accru (accroître)
à faire // affaire (fn., ebben az esetben etimológiai kapcsolat is van a két kifejezés között!)

Hely- és személynevek torzulása:

- Latorca // la Torca (!)
Aranyos, la rivière d'Aragnos // Daragnos (!)
Ugocza, le comitat d'Ugocsa // Dugocza (!)
Urban Celder // Urbanselder

Valamennyi esetben valószínűsíthető, hogy nem vizuális tévedésről, félreolvasásról van szó, hanem auditív hibával, félrehallással és hibás átírással van dolgunk, bár teljes biztonsággal nem lehet megállapítani, külső vagy belső hang mondta-e a szöveget. Leginkább a központozási tévedések azok, ahol elméletileg a külső diktálás az egyetlen kielégítő magyarázat, mert több mondatra terjedő egységnél másolás közben könnyű visszatérni az előzményre, ki lehet igazítani a rossz értelmezést, amire tollbamondás alatt nincs lehetőség. (Feltesszük természetesen, hogy ebben a korban a diktálók még nem jelezték a központosítást, amely a francia nyelv esetében még ma sincs szigorúan szabályozva.) Ilyen teljes mondatra vagy hosszabb szövegrészre kiterjedő szövegromlás, ahol csak a mondat átértelmezése, esetleg a szövegrész újratagolása segít értelmet adni a gondolatmenetnek, több is akad a *Réflexions* szövegében. Súlyosbítja a helyzetet, hogy ez a mű egyetlen, francia nyelvű redakcióban létezik jelenleg, melyet a Rákóczi által parafált, Párizsban őrzött kéziratból ismerünk, tekintve, hogy az 1751-es hágai kiadvány megkurtított, ártt szöveget hoz, amely épp a homályos vagy elhomályosultnak látszó helyeken nemhogy javítana, de gyakran tovább ront a bajon. Így csak belső filológiai érvekre támaszkodva lehet

⁵József Attila *Összes Versei* (kritikai kiadás). Szerk.: STOLL Béla, Bp. 1984.

⁶A példák mind az *Emlékiratok – Mémoires* kritikai kiadásából valók, *Archivum Rákócziánium*, Series III, t. I., Bp. 1978. 460, 11–200.

itt javítani a zavarossá vált szövegrészeket. Ebből a műből idézek két helyet, amely feltevésem szerint javítható, ha egy olyan hangsorból indulunk ki, mely a valóságban is elhangozhatott előszóval, és amelyet rosszul, tévesen központoszva írtak át. (A hágai szöveg az első példában azonos a kézírral, tehát érdektelen, a második esetben tovább rontja a már amúgyis romlott szöveget.)

1. *Réflexions* f. 977:

Une telle épouse, une vieille riche en espérance de ne vivre avec elle que peu d'années; ...

A mondatból, ebben a formájában, hiányzik az állítmány, és csak sejtethető az értelme. Ha azonban kitöröljük az első vesszőt és az 'épouse' szót nem főnévnek, hanem az 'épouser' ige egyik alakjának fogjuk fel, az 'une telle' helyett pedig 'un tel' alakot teszünk fel, akkor a szöveg-összefüggésbe jól illeszkedő értelmet nyer a mondat:

Un tel épouse une vieille riche, en espérance de ne vivre avec elle que peu d'années; ...

Van, aki gazdag vénasszonyt vesz feleségül, abban a reményben, hogy csak néhány évig kell együttélnie vele; ...

2. *Réflexions*, f. 1054:

Combien de reflexion ne pourroit on pas faire sur cette matiere, et parmi les amusemens meme des enfans combien ne pourroit en trouver par les quels on pourroit insensiblement elever leur esprit à Dieu pour la faire craindre et aimer! Si on étudioit cette matiere avec cette attention, et si on emploioit toute la vigilance necessaire dans l'education des enfans depuis le berceau: cependant les peres veritablement chretiens mettent communement difference entre l'education ...

Az egész szövegrész értelme világosabb lesz, ha eltöröljük a kérdőjelet az első mondat végéről, és a mondatot a következő kettőspont helyén zárjuk le ponttal, vagyis a 'cependant' kezdi a következő mondatot:

Mennyit lehetne elmélkedni erről a tárgyról, és a gyermekek időtöltései közt is mennyi olyat lehetne találni, melyekkel észrevétlenül Istenhez emelhetnénk a lelküket, hogy féljék és szeressék őt, ha kellő figyelmet szentelnénk neki és a kellő éberséggel ügyelnénk a gyermekek nevelésére bölcsőjüktől kezdve. Ennek ellenére, még az igazán keresztény apák is közönségesen különbséget tesznek ...

A hágai nyomtatványból kiderül, hogy kiadója érzékelte a problémát, de rossz irányban kereste a megoldást, mert nemcsak hogy megtartotta a kérdőjelet, de a téves pont után az új mondatot új bekezdéssé is emelte, holott az valójában a mondat közepe! ⁷

Ez a néhány példa talán valószínűsíti azt a feltevést, hogy a kéziratok tanúsága szerint Rákóczi folyamodhatott, és időnként bizonyára folyamodott is a diktálás adta lehetőségekhez. Ebből kiindulva külső bizonyítékokat is kerestem Rákóczi saját levelezésében, valamint a közvetlen környezetéhez tartozó titkárok, belső emberei feljegyzéseiben, naplóiban arra nézve, vajon említik-e a fejedelemnek ezt a szokását. Ez a fajta kutakodás is számos nehézségbe ütközik, mert hiszen részletkérdésről lévén szó, miért terjedne ki ilyesmire a szemtanúk figyelme? Vagy talán azért siklanak el fölötte, mert túlságosan természetes, hogy egy nagy kancelláriával, több titkárral rendelkező fejedelem diktálni szokott. Végül a korabeli levelekben, naplókban, feljegyzésekben előforduló kifejezések sokszor hozzávetőleg jelzik csak, milyen tevékenységről van szó, tehát pl. az 'írás', 'írtam', 'visszavonult íróházába' típusú kijelentések nem feltétlenül saját kézzel való írásra utalnak. E sok nehézség ellenére, az Archivum Rákóczi-

⁷ Vö.: II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete, *Testament politique et moral de François II Rákóczi*, in *Archivum Rákócianum*. Series III, t. III, Bp. 1984. 67., 2. lapalji jegyzet.

num I. Osztályában (Had- és belügy) Thaly által közölt hatalmas levéltanyagban elvéve ugyan, de felbukkannak ilyen értelmű célzások, sőt félreérthetetlen kijelentések is.

További megszorítás, hogy az adatok túlnyomó többsége Rákóczi politikai tevékenységének fénykorából, vagyis a szabadságharc éveiből való, és az irodalmi művekről konkrétan sehol sem esik szó, hiszen ezeket nagyrészt emigrációban írta, és a szemtanúk olyan árnyalatokra, hogy mit írt vagy diktált a fejedelem, már igazán csak a legritkább esetben ügyeltek. Mindezt összevéve azonban, ha már azt bizonyítani lehet – amint lehet – a különböző feljegyzésekből, hogy Rákóczinak szokása, sőt állandó szokása volt a diktálás, az már szilárdan alátámasztja a pusztán filológiai érveket. Előbb Rákóczi leveleiből idézek:

1. Károlyihoz: „Hogyha oly szaporán vehetné Kegyelmed leveleimet, ahogy én irattatom, nem lehetne panasza...” (AR I/1/531. o.)
2. Vay Ádámhoz: 1708. február 28-án, mikor a nádornak, Eszterházy Pálnak adott válaszát küldi meg neki, e szavakkal kéri ki véleményét és javaslatait:
„... jutott ugyan még dictálásomban eszemben, hogy imádságnak fogja tartani Kegyelmed az Isten ítélszéki eleiben való hívásokat...” (AR I/2/171. o.)
3. Ugyancsak Károlyinak szóló levélben: „... nincs is miért kövessen engemet az hosszú írásról, mert minden tehetségemet hazám szolgálatjáért elszánván: se az olvasástúl, se a dictálástúl nem irtó-zom”. (AR I/2/233. o.)
4. A titkok gyors kitudódásáról panaszkodik Bercsényinek, mondván, hogy „s valamit az kancelláriák tudnak: akárholott is nem igen titok szokott lenni; melyre nézve eleitül fogvást magam előtt szoktam iratni és magam dictálom az actualiter commandóban levő Generálisok levelét...” (AR I/2/461. o.)

Csak egyértelmű példákat hoztam föl, mert sok nehezen értelmezhető akad, ahol a titkárok hibáiról beszél, rájuk hárítja a megfogalmazás téves vagy homályos voltából eredő félreértéseket, stb., de ha az összes, diktálásra értelmezhető-magyarázható említést összegyűjteném is (az Archivum Rákócziánium I. Osztályában közölt Rákóczi-Leveleskönyvekben ezt a gyűjtőmunkát elvégeztem), bizonyos, hogy ezek száma nem fogható az 'írtam, megírtam'-típusú kifejezésekéhez. Teljességre törekedni azonban itt azért nem érdemes, mert meggyőződésem szerint az 'írás' szó jelentése esetenként változó, és konkrét tartalmát ma már lehetetlen kibontani minden egyes előfordulásakor. Elvéve fordulnak csak elő olyan egyértelmű utalások, amelyek közül az egyik végletre, a diktálásra, idéztem néhányat, a másik végletre, a sajátkező fogalmazásra – levélírássra sem tudok a fenti anyagból három-négy példánál többet fölhozni:

Károlyihoz: „Jóllehet, reméllem, eddig vehette Kegyelmed, tegnapi napon kezemmel írott (...) levelemet...” (AR I/1/642. o.)

Szentiványihoz: „... de valóban csudálom, hogy minapi, magam kezével írott levelem után...” (AR I/3/652. o.)⁸

E két véglet között helyezkedik el a semleges adatok tömege, amelyek alapján a diktálás, ill. sajátkező fogalmazás arányát nem lehet pontosan megbecsülni. Hasonlóképpen – erős kritikával élve – használhatóak csak a Rákóczi közvetlen környezetében forgó, benső szolgálatában állott titkárok, alkalmazottak feljegyzései. Ezek között is ritka a konkrét részletekre utaló napló vagy emlékező, ezért aranybánya Beniczky Gáspár diáriuma az 1707–1710-es évekre. Ő ugyanis – Mikes Kelemtől eltérően – irodalmi ambíciók nélkül rögzíti a mindennapi élet apró-cseprő történéseit, nem törődve a gépies egyhangúsággal. Az ő kifejezéseit is le kell azonban fordítani a mai nyelvhasználat számára, különben félrevezető azok a folyton visszatérő fordulatok, amelyekkel jelzi, hogyan töltötte idejét

⁸A példák mind az *Archivum Rákócziánium, II. Rákóczi Ferenc levéltára, I. Osztály: Had- és belügy*. Szerk.: THALY Kálmán, Pesten, 1873. első 3 kötetéből valók. Vö. még: *Bercsényihez*, uo. 3. kötet, 99–100.

Rákóczi a nagy nyilvánosságtól visszavonulva. Leggyakoribb formulái négy fő csoportba sorolhatók, azzal a megjegyzéssel, hogy az egyfajta formulák mintegy „bokorban” jelennek meg, hol ezt, hol azt a megfogalmazást részesíti előnyben, de valószínűleg itt is változó valóság rejtőzik az azonos formulák mögött. A négyféle megfogalmazás leegyszerűsítve így hangzik:

1. magánosan való írások
2. magánosan való foglalatosságok
3. a Secretáriusok propositióinak resolválása
4. szüntelen való diktálás, ill. Levelek diktálása

Mindegyikre számos példát lehet felhozni, az első két formula főleg az 1707-es évben tér sűrűn vissza:

„... azután magánosan való írások körül foglalatoskodván eő Felsége ...”⁹

„Magánosan való foglalatosságokban occupálódván ... eő Felsége ...”¹⁰

Ritkábban, de elszórtan mindhárom év folyamán fel-felbukkan egy olyan bejegyzés, amely szerint Rákóczi gyakran konzultált a titkáraival, aláírta az általuk beterjesztett iratokat, instrukciókat adott nekik és időnként diktált:

„Posta nap lévén, a’ Secretáriusok propositióit eő Felsége meghallgatván, azokat resolválta is ...”¹¹

„A’ Francia Secretáriusnak eő Felsége dictálván, a’ maga Levelei rendbenvitele és Registratiója körül Privátus Secretáriussának parancsolt ...”¹²

Az 1707-es évben még csak elvétve bukkan fel, de 1708-tól egyre gyakoribbá válik a diktálásokról említése, s végül szinte vezérmotívummá válik:

„Viratta előtt eő Felsége felkelvén és szüntelen való dictálásban foglalatoskodván ...”¹³

„Reggeltől fogvást egész délig Francia Levelek dictálásában eő Felsége occupálódván, ...”¹⁴

„Magánosan való írásokban és dictálásokban eő Felsége foglalatoskodván ...”¹⁵

Már a fenti példákban is kitűnik, hogy a „magánosan” Beniczky tolla alatt korántsem azt jelenti, hogy „egymagában, egyedül”, hanem egyfelől a ’privatum’, magánügy megjelölésére szolgál a „publicus”, országos ügyekkel szemben, másfelől feltételezi az udvar távollétét, de ez a visszavonultság nem azonos az egyedülléttel. Párizs Pápai szótára is hasonló értelmű meghatározást ad a ’res privata’ kifejezésre: ’Magános dolog, Tulajdon maga dolga’. Beniczky naplójának más helyein szintén világos, hogy Rákóczi birtokügyeinek, bizalmas diplomáciai tárgyalásainak, magánlevelezésének intézésére gondolt:

„Alteratiót szenvedvén a’ Felséges Fejedelem, publicumra ki nem jött, hanem magánosan való dolgai körül foglalatoskodott.”¹⁶

A szó valamennyi előfordulását elemezve az is kétségtelen, hogy Rákóczi nem egyedül intézte ezeket az ügyeit, más személyek jelenlétéről, sőt fontos szerepéről sok bejegyzés tanúskodik. Pl. a Károlyival, Bercsényivel folytatott megbeszélések ilyen természetűek voltak, Bercsényiről szólva ezt olvassuk:

⁹ Beniczky Gáspár naplója (1707–1710), in *Rákóczi-tár*. I. 4–232. Szerk. THALY Kálmán, Pest, Lauffer, 1866. Vö. még: 11, 18, 21, 22, 23, 24, 26, 27. és kk. oldalon.

¹⁰ L. még uo. 23, 32, 35, 36, 37. stb.

¹¹ Uo. 36. o. L. még: 32, 39, 40, 51, 53, 76–77. 78. stb.

¹² Uo. 143.

¹³ Uo. 107.

¹⁴ Uo. 111.

¹⁵ Uo. 117.

¹⁶ Uo. 165., vö. még: 178.

„... a Felséges Fejedelem ... magánosan Méltóságos Fő-Generális Úrral a követek által proponált dolgokról conferálván ...”¹⁷ hasonlóan referál a külföldi követek fogadásáról, ha az nem hivatalosan, ünnepélyesen, az egész udvartartás előtt történik, pl. a „Mosqua követ” bizalmas audientiája.¹⁸ A titkárok jelenléte is magától értetődő Beniczky számára a „magánosan való írások és foglalatosságok”¹⁹ kapcsán, itt-ott név szerint is említi őket ilyen szöveg-összefüggésben, pl. Aszalay Ferencet,²⁰ Krucsay Istvánt,²¹ Ráday Pált,²² önmagát, mint „Privatus Secretariusst” (egyész szám harmadik személyben!),²³ a diktálásnál is többször megjegyzi, ha franciául, a Francia Secretáriusnak mondott tollba a fejedelem.²⁴

Azt már valamivel nehezebb bizonyítani, hogy maga az „írás” mint megjelölés, akárcsak a levelekben, itt sem azonosítható a sajátkezű fogalmazással. Gondosan mérlegre téve a különböző kontextusokat, könnyű azonban belátni, hogy ez gyűjtőfogalom, amely aláírást, írást és diktálást egyaránt magában foglal. Néhány sokatmondó fogalom-kapcsolást tetten lehet érni a következő példákban:

„Mihelen virradni kezdett: Felséges Urunk felkölt, és magánosan való írásokban, úgy némely Levelek diktálásában is foglalatoskodván ...”²⁵

„... és magánosan való írásai körül occupálódott egész tizenkét óráig, némely Instrukciókat és Edictumokat is dictálván Privatus Secretáriussának.”²⁶

„... magánosan való írásokban és dictálásában eő Felsége foglalatoskodván ...”²⁷

A két kifejezés – írás és diktálás – összekapcsolása, ami szintén gyakran előfordul, lehet véletlen, pongyolaság, de utalhat akaratlanul a kétféle tevékenység kombinálására is. Francia nyelvű diplomáciai leveleiből fennmaradt sajátkezű, alaposan átjavított-átírt fogalmazványai²⁸ arra mutatnak, hogy ez nem kizárt: vagy tisztázásra adta át a piszkozatot francia titkárnak, vagy lediktálta a végleges változatot. Nagy hátránya vagy inkább hiányossága az eddig ismertett adatoknak, hogy mind a szabadságharc éveire vonatkozik, és – kimondva vagy hallgatólagosan – leginkább a levelezést érinti. Tudjuk, hogy az irodalmi művek szinte kizárólag a száműzetésben íródtak, bár bizonyosra vehető, hogy az *Emlékiratok* és a *Vallomás* megírásához felhasznált korábbi feljegyzéseket. A bűdosás idejére azonban még kevesebb konkrét adattal rendelkezünk, és egyetlen visszaemlékező sem szentel figyelmet annak, ha Rákóczi írásairól ejt szót, vajon elmélkedő, irodalmi művön dolgozott-e, vagy leveleket fogalmazott, ill. diktált. Ezért a bűdosásból ránk maradt emlékezőket, feljegyzéseket mind átnézve sem lehet véglegesen fényt deríteni a kérdés technikai oldalára, mert e téren nem tudjuk konkrétumokkal gazdagítani azt az általános képet, amelyet Szekfű Gyula a rodostói hétköznapiakat leíró forrásokat összegezve így fest elénk: „(A nyolcórai, második mise után) a fejedelem visszavonult termeibe, ahol tizenkét óráig egyedül foglalatoskodott politikai levelezése bonyolításával vagy egyéb írásmunkával. Legföllebb francia vagy magyar íródeákját tartotta magánál.”²⁹

Konkrétumok, önmagukért beszélő adatok híján nem szabad lebecsülni a filológia érveit, és nem lehet lemondani a levelezésből, naplókából leszűrt tanulságok óvatos általánosításáról sem. Ezek alapján biztosra vehető, hogy – ma már meg nem állapítható mértékben, de valószínűleg nem ritkán – Rákóczi élt a diktálás adta lehetőségekkel, és titkárait nem csupán a hivatalos ügyintézésbe vonta be, hanem irodalmi tevékenységében is volt szerepük. Művei hitelességének megállapításakor tehát az eddiginél

¹⁷ Uo. 30.

¹⁸ L. uo. 30, 31.

¹⁹ L. még uo. 36.

²⁰ Uo. 39. (Aszalay Ferenc említése)

²¹ Uo. 53. (Krucsay István említése)

²² Uo. 61. (Ráday Pál említése)

²³ Uo. 90, 143. stb.

²⁴ Vö. pl.: 118, 121, 125, 143. stb.

²⁵ Uo. 40.

²⁶ Uo. 90.

²⁷ Uo. 117.

²⁸ Vö.: OL Rákóczi-Aspremont gyűjtemény. G 15, caps. A₁ fasc. 2, ff. 86–91, uo. caps. E, fasc. 102, f. 165 (recto-verso).

²⁹ SZEKFÜ Gyula, *A száműzött Rákóczi*. Bp. Ma. Tud. Akad. 1913, 222–223.

kiseb jelentőséget kell tulajdonítani annak, autográf-e a kézirat vagy sem. Különösen a parafált kéziratok (*Gondolatok, Foházkodások*) és a párhuzamos, többnyelvű változatban létező művek (*Értekezés, Elmélkedések, Foházkodások*) kapcsán jogos feltenni a kérdést, nem diktálás útján született-e egyik-másik változat? Külön nyelvi elemzéssel bizonyítható, hogy a latin nyelvű redakciók keletkeztek előbb, s a francia szöveg a későbbi, de mivel ez külön dolgozat témája lenne, itt csak röviden ismertetem az elemzés tanulságait. Az *Értekezés* latin és francia szövege közti mintegy 80 számba vehető eltérés (melyet a kritikai kiadás lábjegyzetei külön regisztrálnak) vizsgálata azt mutatja, hogy alig van valódi hiány (az is abból adódik, hogy a francia szöveg viszonylag hibás, másolási tévedésekkel súlyosbított kéziratban maradt fenn), a többi hiányok-többletek kölcsönösek, nemcsak a franciából hiányzik kb. 20 szövegrészlet (többnyire jelző), de viszont a latinban sincs meg kb. 10 olyan apró rész, ami a franciában szerepel. Már a jelzők szuverén kezelése (elhagyása-betoldása) is inkább szerzőre, mint fordítóra vall, de a többi 40 eltérés is önálló (átírás-szerű vagy következetesen végigvitt: a latinban meglévő hosszú bibliai idézetek rövidítve vannak a franciában, a latin „pactum” megfelelője a franciában az „alliance” stb.) A múlt század végén kiadott, de kritikai kiadásban még nem közölt *Aspirations-Aspirations-Foházkodások* párhuzamosan másolt párizsi latin-francia kéziratának elemzése tökéletesen egybevág az *Értekezés* kettős szövegéről mondottakkal. Azt, hogy mégis mindkettőnél a latin redakciók a korábbiak, főleg az mutatja, hogy a francia szöveg szókincse és szerkezetei alapvetően latinosak: a francia szavak tövében jól kivehető a latinban előforduló kifejezés, olyankor is, mikor kézenfekvő lenne más francia szinonima használata, sőt előfordulnak a franciában latinből képzett, de a franciában nem létező szavak, pl. a 'peccamineux' jelző: 'vétkes' (lat. 'peccatum': 'vétek, vétség'). Ez a latinhoz való túl szoros kötődés a latint teszi meg kiindulópontnak, ugyanakkor cáfolja francia anyanyelvű titkár közreműködését a francia változat megszüvegezésében. A *Foházkodások* forrásai között van egy kiadatlan, rendkívül érdekes, töredékben maradt kézirat (Troyes-ban őrzik). Ennek szerzője, feltehetőleg egy kamalduli atya, de mindenesetre olyan valaki, aki tökéletesen kezelte a francia nyelvet, nemcsak a párhuzamos kéziratból ismert francia szöveg apró nyelvi hibáit (rosszul használt igevonzatok, összehasonlító szerkezetben álló *comme que* helyett stb.) javította ki, de a stílusát is átírta. Megváltoztatta a szórendet, eltávolodott a latinos szó- és mondat-szerkezetektől, szótövektől, szép példáját nyújtva így annak, milyen lett volna egy igazi fordítás. Egy harmadik, részben kettős, latin-francia megszüvegezésben fennmaradt mű, a mindmáig kiadatlan *Meditationes-Méditations-Elmélkedések* (Mózes 5 könyvéről, ill. a franciában csak 4 könyvről) két változata is hasonló összefüggéseket mutat, bár azt még csak felületesen vettem össze. A nyelvi és stílári elemzés tehát meggyőzően alátámasztja az *Értekezés* francia másolatának címlapján olvasható megjegyzést: „Traduit du latin” (latinból fordítva), illetve az *Elmélkedések* francia címlapján látható bejegyzést: „Traduction française de la premiere partie du numéro précédent, faite par l'auteur lui-même, qui la commença a Rodosto le 14 mars 1721.” („Az előbbi mű első részének francia fordítása, amelyet maga a szerző készített, aki Rodostóban kezdett hozzá, 1721. március 14-én.” a 'numéro précédent' utalás a katalógusszámra, amely folyamatos, a latin Mss. lat. 2146, a fr. uo. 2147.)

A diktálási hipotézist tehát szükséges, de véleményem szerint jogos is, bevonni a szövegek hitelességének vizsgálatába. Így új megvilágításba helyezhető az idegen kéz lejegyzésében fennmaradt, ill. másodlagos, fordított szövegek problémája, és megalapozottan gazdagítható Rákóczi irodalmi munkássága. Az itt vázolt feltevés értelmében iktattam be Rákóczi életművébe a végrendeletéhez kapcsolódó, Nagyvezérnek címzett levél magyar szövegét, amelyet Mikes Kelemen hagyott az utókorra a Törökországi levelekben (117. levél): „a. vezérnek írott búcsúzó levelét ununknak. most jut eszemben, hogy eddig el kellett volna kednek küldenem . . .”³⁰

A korábbi szakirodalom ezt a levelet Mikes fordításának tekintette, jóllehet erre Mikes maga célzást sem tesz. A levél három nyelven van megszüvegezve, latinul, franciául és magyarul,³¹ és a három változat viszonya hasonló a párhuzamos kéziratokéhoz. Nincs hát rá okunk, hogy kirekesszük a Rákóczi-művek közül, csak azért, mert – akárcsak a szerző többi irodalmi alkotását – idegen kéz írása őrizte meg a számunkra.

Kovács Ilona

³⁰ L. MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és . . .*, id. kiadás, 208–209.

³¹ Vö.: II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete, id. kiadás, 522. 20. lábjegyzet.

Az 1830-as évek elején, a Magyar Tudós Társaság tényleges tevékenységének megindulásával remény mutatkozott arra, hogy az eladdig különváltan fejlődött irodalom és kritika, valamint a színházi gyakorlat a korigények szintjén találkozzon. A kassai színtársulat prózai részlegének Budára érkezése 1833-ban, majd rendszeres játéka a Várszínházban már gyakorlati következménye e lehetőségeknek, amelyek sorában feltétlenül említenünk kell az akadémiai „alaprajz”-zal és a „rendszabások” 5. pontjával egybehangozón életre hívott „játékszíni választottság”-ot, a kapcsolat felvételét a Kassán működő legerősebb vándortársulattal (1831), az ottani igazgató, br. Berzeviczky Vince tudós társasági taggá választását, Pest vármegye felkérését Széchenyi számára, az ő színházi tanulmányának (*Magyar Játékszínről*) elkészültét és megjelentét (1832), a nyomában megélénkülő vitákat.

A drámaköltő Vörösmarty számára az új konstelláció az 1826-ban megfogalmazott paradoxon felállítását tette lehetővé. Továbbra is vallhatta az akkor, a *Salamon király* előfizetési felhívásában leírt romantikus alapelvet, a dráma műfaji elsőbbségéről,¹ de immár nemcsak megjelentetésre, hanem színpadi előadásra is gondolhatott. Hogy az eredeti dráma műsornak a német érzékenyjátékok, vitézi játékok és tündérboházatok túltengő divatjával szemben kellett érvényre jutnia, azt az Aurora nemzedéke egyöntetűen vallotta. Vörösmartyt erről a pesti német színházi esték éppúgy meggyőzhették, mint 1833 nyaratól a várszínházi magyar előadások. A kassaiak egyébként jó színészi erőket egyesítő társulat július 7-én – „nemzeti drámaként” – Kotzebue *Ubaldojának Bocskay Istvánná* magyarított előadásával kezdte meg játékeit.

Ehhez a feladathoz azonban az eddig irodalmi konvenciórendszerben gondolkodó és alkotó Vörösmarty-nak is változnia kellett. A pályacsúcs, a *Csongor és Tünde* sokkal közelebb áll a drámai költeményhez, mint az akkor dívó színjáték típusok bármelyikéhez. Még csaknem másfél évtized múltán, 1844-ben sem akadt a Nemzeti Színházban senki, aki a névtelenül benyújtott művön észrevette volna költőnk keze munkáját, vagy egyszerűen felismerte, használhatónak tartotta volna a darabot.² Természetes és várható tehát, hogy Vörösmarty – nem lévén elsődlegesen drámaíró tehetség – a kor színjáték típusainak ismeretében, olykor pedig azok ellenében alkotta meg 1832 és 1840 között színpadra szánt, műsorgyarapításra írott drámáit. Munkahipotézisül előre bocsátva, több indíték meglétét látjuk az alkotói műhelyben: egy adott és népszerű dráma ellenpontjának megírása (*Kincskereső, Marót bán*), egy sajátos dráma modell kialakítása (*Vérnász, Marót bán, Az áldozat*), világirodalmi, de nálunk nem művelt színjáték típus meghonosítása (*A fátyol titkai*).

A *Kincskereső* c. szomorújátéknak (1832) még nem jelent meg kritikai kiadása, ezért az általunk fontosnak érzett szövegváltozás kérdésével kell elemzésünket kezdenünk.³ Az Aurorában megjelent első szövegezés nyomában készült a budai és a debreceni színházi előadás sugókönyve, és ez jelentősen eltér az 1840-ben nyomtatásban újra megjelent változattól.⁴

Az első szövegben a dráma íve egyenletes, emelkedése az V. felvonás zárójelenetéig tart: Vári kincsnének megszerzése nemcsak a fiatalok, Szilágy és Jolán boldogságának feltétele, de az öreg kincskereső, Zágony célja is – a rablók sziklabarlangjában egyszerre pillantja meg a vágyott aranyhalmot és halott lányát. Az átdolgozás viszont a *Csongor és Tünde*-ben felvetett életcél- és boldogság-motívum irányába mozdítja el a konfliktust; valóban – Horváth János pontos megfigyelései szerint – filozófiai költeménybe illő gondolatok sorjázna Zágony szövegében, legkivált a II. felvonás első képében, a kincs helyett talált koponya fölött elmondott monológjában.⁵ Ehhez szükség van a kincs hiábavaló keresésére, majd megtalálására és elvitelére a kifosztott parasztok által, vagyis a kincskereső cselekménymozzanatának megkettőzésére. Ez viszont kettévágja a drámát: Zágony és a fiatalok törekvései immáron teljesen külön is válnak.

¹ Vörösmarty Mihály összes művei. (Kritikai kiadás), 7. köt. Bp. 1971. 331–332.

² Vö. PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, *A Nemzeti Színház százéves története*, Bp. 1938–40. (1. köt. 325.)

³ A Fehér Géza készítette és szerkesztés alatt álló kézirat használatáért Lukácsy Sándornak tartozunk köszönettel.

⁴ 1833. 181–261.; Vörösmarty Mihály *Újabb munkái*, Pest 1840. 3. köt. 177–270.

⁵ HORVÁTH János, *Vörösmarty drámái*, Bp. 1969. 99. (It Füzetek)

Minderről a színpadra szánt, korábbi változatban szó sincs. Zágony ott nem lel kincset, a II. felvonás csak a későbbi harmadik színhellyel, a rablóbarlanggal indul és nem szerepelnek a parasztok sem. Röviden szólva, ugyanannak a drámatárgynak két konvenciórendszerben való megfogalmazásával találkozunk. A két változat stíláriis egybevetése is ezt támasztja alá. Az I. felvonás utolsó jelenetében Zágony belenézeg a titkos rablóvezér, Vári rábízott erszényébe és közben annak rejtélyes gazdájáról, reménybeli vejéről gondolkodik. A színpadra szánt szöveg határozottabban központozott, egyértelműbb megfogalmazású és könnyebben mondható:

Csodálatos. Nem tudni angyal-e
vagy ördög? Inkább: embernek gyanús;
Félek kezébe jutni s jaj nékem,
Ha balszerencsém kényszerítini fog.

A nyomtatott szövegben ugyanez a részlet így hangzik (1840):

Mi ember az, ki nem tanulhatom,
Angyal vagy ördög? Titkos borzadásom
Jelenti ördögömmnek, aki rám
Mohón kinyújtja kárhozó kezét.

Másodjára magáról a drámatárgyról. Gyulai Pál, a korszak színpadi élményeinek és drámaolvasmányainak még részese, vetette föl elsőként Raupach *Molnár és gyermeke* c. ötfelvonásos szomorújátékának hatását: „Zágony és Jolán mintha nemesített kiadásai volnának Raupach Molnár és gyermekéből az atyának és leánynak.”⁶ A pesti Német Színház a sikerdarabot már az ősbemutató esztendejében, 1830-ban műsorára tűzte, és a következő években is játszotta. Szerdahelyi József fordítását és annak előadását a Pesti Magyar Színházban Vörösmarty az Athenaeum 1837. november 12-i számában bírálta, de említette az *Elméleti töredékek*ben is. Véleménye mindkét helyen megegyezett. Elítélte az ártatlan női főszereplő szenvedését, de elismeréssel adózott annak, hogy „a színdarab szerkezete jó; felvonásai meglepő fordulatokon végződnek; a kidolgozás rövid és tartalmas, s jól adva hatása van”.⁷ A kapcsolatot Raupach darabjával szervesnek látjuk. Vörösmartynak, a gyakorlatlan színpadi szerzőnek éppen a fenti erényekben nyújthatott segítséget, ugyanakkor eredeti és a szentimentális vonásokat kiszűrő drámára adott közvetett indítást. Vörösmarty valóban törekedett arra, hogy Jolán szenvedését, házasságra kényszerítését Zágony kiszolgáltatottságával motiválja, ez azonban – Vári alakjának elnagyoltsága miatt – nem sikerülhetett teljesen. A Raupachnál meglevő babonát (halottlítás karácsony éjszakáján a temető-templomnál) oly motívummal helyettesítette, ami a magyar felvilágosodás és romantika irodalmában Kármán Józseftől FáyAndráson át Kölcsey Ferencig meglehetősen közkeletű volt, s fölöttébb alkalmas a fősvénység és vagyoni gőg, a babonáság értelmi-érzelmi bírálata: a kincs-ásással. A téma a színpadon sem számított újnak: Méhul *Kincsásó* c. opera comique-ja Kolozsvárott már 1803 előtt ismert, Pesten 1809 és 1813 között hét előadáson játszották. A kincskeresés motívuma utóbb sem apadt el a színpadon. 1826-ban Budán az *Aranykirály* c. Hopp-tündérbohózatban került színre, a Pesti Magyar Színházban pedig majd nagyot bukik 1839-ben Hazucha Ferenc német mintához igazodó bohózata, a *Visegrúdi kincskeresők*. Vörösmarty a kincsását regetárgyként ragadta meg a Béla király kincséhez fűződő hagyományban, de mellékmotívumnak meghagyta a kísértet-hiedelmet is: Vári hangja a barlangban így ijeszti el és készletti visszatérésre Szilágyot.

A színpadi hagyományokat Vörösmarty a vitézi játék megnevelésében igyekezett összegezni és túlhaladni. Horváth János – irodalmi szempotból – lovagdrámai-rémdrámai hagyatékáról ír. Ezek a műfajok nálunk – a hazai történeti témákkal egyesülve – egyetlen típusba, a vitézi játékba torkollottak a színpadon, azonos scenikai körülmények és színészi játéktílus rokonították őket. A

⁶GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Bp. 1905. (hatodik, javított kiadás), 162. (Az első kiadásból a konkrét drámára utalás még hiányzik.)

⁷VÖM 14. köt. Bp. 1969. 50, 104–105., illetve 327, 450–452.

főszereplő (lett legyen lovag, haramia vagy magyar történeti hős) néhány vonással ábrázolható alakját dagályos színpadi beszéd jelenítette meg. A rabló-témák a hazai környezetben betyártémává módosultak, színpadra vive haramia-életképet éppúgy, mint a kifosztott parasztok alakját.⁸ Vörösmarty a megőrizve meghaladás szándékával mindezt felhasználta a *Kincskeresők*-ben: Vári alakja, a rablóbarlangban játszódo jelenetek, Vig Bandi beszélgetése és Arany Laci nótája utalnak erre. Bár a drámaköltő nyelvi egyénítése pompás (a haramiák vers helyett ízes prózában beszélnek), sőt kimondottan színpadi ötletekre is törekedett (Szilágy bezuhanása sziklástól a barlangba); izgalmas drámai jellemeket és egységes konfliktust mégsem sikerült alkotnia. A színpadi tradíciók feltárása a részletekben is folytatható. A XVII., majd a XVIII. században játszott cselekmény utalhat Raupachra (*a Molnár és gyermeke* 1710-ben történik), de a francia melodramák divatjára is; a Horváth Jánostól „shakespeare-i nyom”-nak nevezett haramia-életkép hasonlóképpen számos forrásból, többszöri áttétellel érkezhett a vitézi játékok révén az íróhoz. A *Kincskeresők* nem volt sikeres színházi vállalkozás: Budán még csak nem is bérletszünetben mutatták be 1834. szeptember 16-án, s Debrecenben is csak egy-ízben, 1835. október 31-én játszották.

A következő drámahármasban (*Vérnász, Marót bán, Az áldozat*) Vörösmarty más irányban kísérletezett ugyan, de a cél, a színház számára írott eredeti és nemzeti szomorújáték megalkotása változatlan. Kétségtelen, hogy a hatások és a megírás indítékai bonyolultabbá váltak. Csak a *Marót bán* esetében mutatható ki megint az „ellendráma” igénye, ugyanakkor Vörösmarty számára dramaturgiai feladat lett egy tökéletesen összeállított drámai konfliktus kifejtése, elsősorban a francia nagyromantika, Victor Hugo és Dumas pere hatására. Ennek háttéréül mindhárom esetben a magyar történelem szolgált anélkül, hogy a korrajznak motiváló ereje lett volna. Jó példa erre a *Marót bán* címszereplőjének kétszeri átkeresztelése (Korog → Erdődi → Marót); ugyanígy szervesen a *Vérnász*-ban Bethlen Gábor korának ábrázolása.

A magyar történelem dramatizálásában ez a harmadik jelentősebb ízléshullám. Dugonics András fikatív ősmagyar környezete a játékszínben is hatott, műveit pontosabb körülírással áltörténeti érzékenyjátékoknak nevezhetjük, akár a *Toldi Miklósr*a, az *Etelka* dramatizálására és folytatására (*Etelka Karjelben*), akár a *Kun Lászlóra* vagy *Az arany perecek*re és a *Bátori Máriára* gondolunk. Valamennyi esetben az idegenből átláptált érzékenyjáték magyarításon ment át, azaz hazai környezetbe került, személy- és helynevei ismerőre változtak, részben a szövegutalások is – ennél több azonban nem történt. Az 1830-as évekre Dugonics hatása és módszere nem tűnt el nyom nélkül. A budai Várszínházban a *Bátori Mária* és *Az arany perecek* (utóbbi *Macskási Julianna* címváltozattal) még műsoron volt, s töbedmagukkal éltek a vándorszínészet műsorán, bázisát alkotva annak a „nyavalygás”-nak, amelyet Vörösmarty a német romantikában is kifogásolt. 1838. március 11-én az Athenaeumban bírálta a Pesti Magyar Színház *Bátori Mária*-előadását, és – adózva Dugonics egykori közönségteremtő hatásának – azt „vízözön előtti maradvány”-nak titulálta.⁹

A vitézi játék mint a magyar történelem második, lovagdrámai megragadása és ábrázolása (s nemcsak hazai szerző tollán) sokkal elevenebb ellenfélnek bizonyult, mint a jószerével hatásokban mutakozó színpadi szentimentalizmus. Beszédese a színházavatások kiválasztott, ünnepi műsordarabjai: a pesti Német Színház 1812-ben August Kotzebue *István királyával*, a kolozsvári magyar színház 1821-ben Theodor Körner *Zrinyijével* nyitott és – mint említettük – a budai Várszínházban is hasonló Kotzebue-magyarítással kezdődött az előadások sora 1833-ban. Sőt: Pest vármegye választmánya a Pesti Magyar Színházat is eredetileg Körner drámájával óhajtotta megnyitni 1837 augusztusában. A magyar szerzők írta vitézi játékok sora (talán Kisfaludy Károly fiataalkori drámáit véve ki) nem bizonyult versenyképesnek a rutinosabb, hatásosabb német művekkel szemben.

Ákár a *Bátori Máriáról*, akár a *Zrinyiről* vagy Charlotte Birch-Pfeiffer *Szapáry Péteréről* ír majd Vörösmarty kritikát az Athenaeumban, egyértelműen leszögezi: „A tárgy nemzetisége szépszámú nézőt gyűjtött a színházba s óhajtható, hogy ezt költőink intésül vegyék s az idegen művet egy jobb eredetivel váltsák fel.” A történeti téma iránti igény jelentkezését a Pesti Magyar Színház nézőteréről

⁸E közhely-motívumok kialakulására l. SOLT Andor, *Drámairodalmunk német kapcsolatai 1792–1837-ig*, ItK 1933. 30–58, 230–42.

⁹VÖM 14. köt. 138.

számszerűen is ki tudjuk mutatni. A színház pénzszedői naplójának adatait¹⁰ az 1838–39-es évad néhány vitézi játékának előadásáról idézzük (zárójelben a helyfajták maximális befogadóképességét adjuk meg):

	1838. X. 17. <i>Szapáry</i> (4. ea.)	1839. V. 17. <i>Zrínyi</i> (3. ea.)	1839. V. 27. <i>Szapáry</i> (5. ea.)	1839. VI. 17. <i>Bátori M.</i> (3. ea.)	1839. XI. 18. <i>Zrínyi</i> (4. ea.)
Földszint (900)	98	74	146	61	134
II. emelet (250)	43	19	19	12	50
Karzat (700)	285	260	263	206	299
Katonai (20)	10	19	5	8	7
Földszinti zártszék (190)	12	11	12	14	20
II. emeleti zártszék (76)	1	0	1	4	11
Páholy (48)	0	1	8	1	0
Összes jegyeladás	449	384	454	306	521

Valamennyi előadás bérletes lévén, abszolút számot csupán a nem bérletezett karzaton kapunk, másutt figyelembe kellene vennünk a színház ismeretlen számú bérleteseit. (Az arányok érzékeltetésére: az 1839. május 17-i *Zrínyi*-előadásról véletlenül tudjuk, hogy a földszinten körülbelül 180-an voltak, bérletesek és napi jegyváltók együtt.) A pénzszedői napló viszonyított adatainak biztonsága szerint valamennyi említett este a látogatottabbak közül való.

A magyar történelemben vetített szomorújátéki konfliktusokat Vörösmarty az *Elméleti töredékekkel* egybehangzóan építette fel: „Legjobb, ha a drámában bonyolódás és kifejlés, a személyek caractereiből ered, azaz, ha tévedés, vagy büntét a dráma hősenek characterében fekszenek, ha maga a kifejlés, a bűnhődés és bal vég ezen characternek egyéb drámai characterekkel összeütközéséből foly.”¹¹ A szereplőket ezért Vörösmarty zárt kört alkotó és több szállal egymáshoz kapcsolódó életsorsokban mozgatja, ahol az előzmény igen fontos, a megértéshez nélkülözhetetlen történetet hordoz. A két nemzedékbeli vagy kétszeri konfliktusból azonban a színpadon csupán az egyik maradhat meg jelenidejűnek, a másik előzménnyé válva, elbeszélésbe szorul. A gyakorlott színpadi szerzők (nálunk például a francia melodrámán nevelkedett Szigligeti) lépésről lépésre haladó cselekmény-motívummá építik közlendőiket – Vörösmartynál ilyen esetekben szinte kisépikái elbeszélés jelenik meg, monológ formában, ami lehetőséget ad ugyan a drámaköltő elbeszélői és nyelvművészetének megcsillantására, de nem kárpótolja a nézőt a feszültség hirtelen eséséért, a statikus percekért. A moz-

¹⁰ Pest megye Levéltára, Színészeti választmányi iratok, 2. doboz.

¹¹ VÖM 14. k. 50. Ugyanez, a „characterek változatossága s nagyobbbrészt hű kifejtése” volt az akadémiai bírálók szerint a 100 arannyal jutalmazott *Vérnász* legfőbb erénye is.

gató szenvedély mindig magánéleti és házasságot, családot dúl fel; nagyobb közösségre vonatkoztatható, káros hatása alig van vagy annyira áttételes, hogy ezt csupán a többszöri visszalapozás lehetőségével rendelkező olvasó vehette észre, de a direkt belehallásokat megszokott, színházi közönségre nemigen hathatott. A török elleni harc felemlétese (*Vérnász, Marót bán*) és a honfoglalás előtti nemzettetszakadás (*Az áldozat*) nem ad lehetőséget a közösségi cél és az egyéni szenvedély ütköztetésére. A szereplők – az epizódokat kivéve – mindig egy család vagy egy érzelmi kapcsolat részesei. A *Vérnászban* Telegdi, Lenke és Kolta alkotja a tragikusan egymás ellen forduló családot, míg az első nemzedékben Tanár, a másodikban Banó alakja kapcsolódik hozzájuk. A *Marót bánban* Marót, Ida és Bod adja a széthulló családot és Haszán a kapcsolódó szereplő; *Az áldozat* lapjain pedig Szabolcs, Csilár és Zenő együttesébe kétszeresen lép be a csábító Zaránd. Az „érdekes és egymásba szőtt characterek” öt felvonáson át történő mozgatásához, a jó jelenetformáláshoz azonban más kell, mint az epikán szerzett kompozíciós készség. (A *Marót bánhoz* a *Széplak* és az 1830-as évek elejének kisepikája, *Az áldozathoz* pedig a *Hábador* és a *Magyarvár* szolgált előzményül.)¹²

A *Vérnász*, a *Marót bán* és *Az áldozat* jelleme és helyzetei között szerves kapcsolat azért alig van, és mint Horváth János írja, „helyzetttragikumok” sorozata lesz a drámák cselekménye. Így a késleltető szerepű véletlenek alkalmazásának, illetve a végzet-motívumnak tág tere nyílik. Ahhoz, hogy Telegdi saját lányát vegye feleségül és fiát öltesse meg – hallgatnia, késnie kell a régi vetélytársnak, Tanár remetének. Ugyanígy véletlenek sorozata Bod életútja a *Marót bánban* gyermekkori elrablásától martalóci ténykedésén át testvérével való találkozásáig. *Az áldozat* felépítése ebből a szempontból a legszélsőségesebb. Szabolcs az új hazába lépve rögtön második nap hűgával találkozik. Zenő, az elcsábított feleség a szenvedés valamennyi fázisán keresztülesik: rabszolgaként kerülne Zaránd új asszonyának szolgálatába, Hadúr oltárán áldozat lenne s végül (még érzékenyjátéki örökségként) beleőrül csalódásába. Szabolcs és Zaránd a vitézség romlatlan és torzult formájának ellentéte, akiket jószerével csak Vörösmarty nyelvezete emelt ki a vitézi játéki ábrázolásból, míg Barang, a tébláboló jós semmiféle dramaturgiai szerepet nem kapott.¹³ (Ez még a szerepet játszó rutinos színészt, Szentpétery Zsigmondot is tétovává tette az 1841-es bemutatón.) A *Marót bán* esetében ismét „ellendrámá” írását tapasztaljuk. Már a kritikai kiadás jegyzetírója, Fehér Géza felvetette az említett, *Szapáry Péter* c. vitézi játék túlhaladását célzó drámaköltői törekvést. A vitézi játék és a szomorújáték alaphelyzete hasonló: Szapáry és Marót egyaránt török fogoly, s mindkettejük szabadulása magánéleti motivációval történik. Innen azonban a két dráma más-más útra tér. Birch-Pfeiffer a vitézi játék az érzékenyjáték és a melodráma hatáselemeit ötvözte. Szapáryt meghatározza, hogy „magyar főnemes és keresztény”. Az előbbiből következik, hogy méltósággal viseli rabságát; szabadságáért pedig sem barátját nem csálja lépre, sem a török rabtartó lányának szerelmét nem fogadja el. Szerető jobbágyságot viszont koldulnak váltságdíjáért, barátai és felesége pedig egymással versengve vállalnának kezességet érte. Keresztényi mivolta a végkifejletben érvényesül, mikor kicserélése és Buda elfoglalása után megbocsát Hamzsa-bégnek. Ilka, Szapáry neje, a heroina szokványos aktivitásával kezekedik férjéért, megátkozza a zsarnokot, megszökik a háreből, ahová vetették, haditanácsot ad a magyaroknak és vitézkedik az ostromban. Szapáry alakja statikus, ezért első konfliktusa csak a törököknek van. Zulima, Hamzsa bég leánya beleszeret, kikeresztelkedik érte és az ármányos, kegyetlen bég is hitével meghasonulva hal meg sebében, miután Szapáry nem állt rajta bosszút. „Üres, felületes characterek” – írja róluk joggal a kritikus Vörösmarty. Szapáry szabadulása nem saját erejéből vagy rabtartója jobb belátásából, azaz jellemfejlődésből következik, hanem a kegyetlenség és a méltósággal viselt szenvedés természetén egyensúlyi helyzetében a véletlen, egy nagyvezéri parancs a fogolycserére, adja vissza Szapáryt a cselekvésnek. „Pityergő és ordító nép” – jellemzi Vörösmarty a szereplők sorát, rámutatva az érzékenyjátéki hatásokra, a baráti, a hitvesi, a szerelmi és a jobbági érzelmek rendszerében. Birch-Pfeiffer azonban nemcsak Körner epigonja, hanem Guilbert de Pixérécourt-é is. Ha előképekben gondolkodunk, a *Zrínyi* mellé odakívánczozik a francia melodráma színpadának nagysikerű, magyar történeti témájú darabja, a Munkács ostromáról

¹² A kritikai kiadás jegyzetapparátusa ezekből kettőt elemez részletesen, a kisepikai és a *Magyarvár*-hatást: VÖM 10. köt. Bp. 1971. 605–607, 711–713.

¹³ A jellemekekre részletesebben I. HORVÁTH Károly, *A romantikus lélek- és jellemábrázolás Vörösmarty epikájában és drámai műveiben*, It 1975. 855–858.

szóló *Tékeli*.¹⁴ A melodramától kölcsönzi Ilka megszöktetésének izgalmát, erdei bolyongását, s mindezeket díszletváltozással is végigkíséri: török szoba, földalatti üreg és erdő váltja egymást. Átveszi továbbá a cselekményfordulatokat aláfestő zenekíséret is. A nézői izgalom feloldására szolgálnak az állóképes és tablós beállítások: ilyen az I. és a II. felvonás vége, a fogolycsere jelenete, Buda ostromának tablója és a magyarok diadalát jelképező görögtüzes záró-apoteózis.

Marót török fogsága és a váltságdíj gyűjtésére történő szabadonbocsátása viszont csak dramaturgiai ürügy Vörösmarty számára a *Vérnászra* emlékeztető magánéleti konfliktus kibontakoztatásához. Olyannyira az, hogy Marót meg is feledkezik a fizetési hatánap betartásáról, ami vitézi játékban elképzelhetetlen lett volna. Alakja csak egy lesz a dráma hősei közül, Vörösmartyt tulajdonképpen a martalóc Bod és Ida, a hűtlen feleség témalehetősége vonzotta. A romantika közvetett erkölcsi hatáskeltésének elve érvényesült, amikor a bűnös asszony a közönség előtt (és elrejtőzött férje füle hallatára) vallja meg szenvedélyét Bod iránt, sőt annak kérésére férje vélt ravatalán meg is esküszik szerelmére. Marót sebezhetősége lélektani motiváltságú. Előbb a két bűnös halálát kívánja, utóbb felesége bűnbánatát látva átengedi őt ugyan – elmaradt váltságdíja fejében – Haszánnak, de azonnal harcot kezd kiszabadításáért. Végül a csábító Bodban elröbölt öccsét ismerve fel, a katarzisként szereplő csata után neki is megbocsát. Tragédiája az életbenmaradás, miután felesége öccse kezétől hal meg, hogy ne maradjon Haszán birtokában, Bodot pedig a bég döfi le orvul. A vitézi játék logikájától teljesen eltérő a bosszú, Haszán felakasztatása. Marót csak ezután lesz, életösztöne maradékával, a vitézség megszállottja, azzal a monomániával, amely Körner, Birch-Pfeiffer és mások hősködő figuráit már a dráma indításakor és egyáltalán jellemzi.

A továbbiakban a színház nézőpontjából, tehát színészjátéktípusként vizsgáljuk Vörösmarty eddig érintett négy drámájának sorsát. Forrásanyagunk viszonylag teljes, az OSzK Színház történeti Tára őrzi valamennyi szomorújáték sűgőkönyvét, azaz a cenzúra módosította és ténylegesen eljátszott színpadi változatot. A *Kincskeresők* szövegéből jelentősen töröltek (503 sor terjedelemben), sőt stiláris javítást is találunk. A Vörösmartytól „rossz fiú”-nak nevezett Szilágy például (akinek neve a budai bemutató színlapján Szilágyira módosult) az erőteljesebb „gaz fattyú” kitéltet kapta. 1840 után egy ízben gondolhattak a dráma felújítására, ekkor betétlapokon pótolták ugyanis a nyomtatott változat újdonságait.¹⁵ A *Vérnász* esetében a cenzor tolla is dolgozott. Az amúgy is halvány történeti háttérből a Bethlen Gábor „pártütésére” vonatkozó kitételeket kihúzta, törölte Banó megjegyzéseit a papi pályáról, továbbá az istenre tett fogadkozásokat és a Lenkét kolostorba vivő apáca-fejedelemasszony egész jelenetét. (A vidéki színpadok tanulmányozása igazolja, amit az országosan összehangolatlan cenzori gyakorlatról tudunk: Budán kívül mindenütt megmaradt a fejedelemasszony figurája és jelenete.)¹⁶ A színházi gyakorlat nemcsak a jelenetezést alakította ki, de a feszültséget fokozandó törölte az előzmények elhagyható sorait és ugyanezzel a szándékkal a dráma nyitójelenetét is, összesen 557 sor terjedelemben. A *Marót bán* és *Az áldozat* színpadi szövegváltozatának kérdéseivel a kritikai kiadás jegyzetapparátusa részletesen foglalkozott¹⁷ – mindkettőben hasonlóképp a törlések dominálnak. *Az áldozat* esetében a színház (Vörösmarty kezével hatásfokozó dramaturgiai változtatást is végrehajtott: az V. felvonásban négy verssor kibontásával új jelenet található, Zaránd gyilkosának keresése, amely nagyban fokozta a feszültséget a végső kimagarázkodás előtt.

A budai színtársulat, majd a Pesti Magyar Színház együttese Vörösmarty szomorújátékait szereposztási és scenikai szempontból saját lehetőségeihez hasonlította, azaz a hozzájuk legközelebb álló játszott színjátéktípusokhoz közelítette. A *Kincskeresők* budai bemutatóján Zágonyt Megyeri Károly játszotta, ugyanő alakította egy évvel korábban a *Molnár és gyermeke* férfi főszerepét is. A Honművész recenziensétől tudjuk, hogy jó játéklehetőségei főleg az I. felvonásban voltak, tehát ott, ahol a Raupach-darabhoz hasonlóan inkább a zord atya vonásai az erősebbek. Várit és a *Vérnász* Telegdíjét megszerezte a vitézi játékok hősszínészei vitték színpadra (Bartha János, Pergő Celesztin stb.), akik-

¹⁴ Magyar fordítása: OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 2086. vö. HEVESI András, *A magyar vonatkozású francia színdarabok bibliográfiája*, MKsz 1929. 10–1.

¹⁵ Vö. DÉNES Tibor, *Vörösmarty drámái a színpadon*, It 1950. 4. sz. 92. Szerző Szigligeti nevéhez köti a felújítás gondolatát.

¹⁶ BAYER József, *A Vérnász első előadásai a vidéken*, Itk 1904. 257–65. és Dénes i. m. 93.

¹⁷ VÖM 10. köt. 578–581, 703–705.

nél a jó megjelenés, az erőteljes orgánus volt az elsőrendű követelmény. A népies szereplőket (Víg Bandit a *Kincskereső*ben, a *Vérnász* Kuvikját) mindenütt komikussal játszották.

Gondot okozott a vándorszínezet erőinek, hogy verset kellett mondaniok; a szövegen tett változtatásuk és törléseik mindenütt bontották is a jambikus lejtést. A kötött beszéd megakadályozta a „stilizálást” (a saját szavakkal történő felmondást) és a sűrű utáni játékot, a kevés próbával fellépő színészek két szükségmegoldását. Vörösmarty szövegei nyelvi-előadói szempontból is vízvázalattól szolgáltak a régi vitézi játéki iskola (a Bajza Józseftől síró-éneklőnek nevezett modor) és az új, romantikus deklamáció között. Verseikkel és sorozatos áthajlásaikkal elősegítették – már a francia színpadi nagyromantika hazai sikerei előtt – a romantikus szavalás érvényre jutását: a *Kincskereső* megelőzte mind Victor Hugo (*Hernani*, 1835. január), mind Dumas père (*A neslei torony*, 1835. november) első hazai bemutatóját.

A *Marót bán* előadásáról egyértelműen bizonyítható, hogy a színpadi kiállításban maradt alul a Szapáryval szemben. Birch-Pfeiffer darabjában a magyar és a török öltözetek fényessége, Szapáry ruhájának megindító szegényessége („durva rabköntösben, mely térdig ér, testszín trico, bocskor”) éppúgy a siker forrása volt, mint az utolsó felvonás két tablója, amelyekben a teljes statisztéria felvonulhatott, a melodramai szövegkísérő feladattal komponált zenét pedig egy Kisfaludy Károly-dallal (*Rákosi szántó a török alatt*), a Rákóczi-indulóval és egy Kisfaludy Sándor-kórossal egészítették ki: *A nemzetnek teste a nép* ... Az Athenaeum 1838. október 6-i kritikájából megtudjuk, hogy a *Marót bánnál* is a vitézi játéki gyakorlatot erőltették, amikor sok katonát és népet vezényeltek színpadra, hogy belőlük hatásos csoportokat formáljanak, ugyanakkor a szöveg utalásaiban megkívánt díszlet-elemekre nem fordítottak gondot: a krypta kopáran kongott, a palotateremből hiányoztak a képek. *Az áldozaton* Thern Károly kísérőzenéjével és Egressy Béni betétként odaillesztett „kancsódalával” igyekeztek lendíteni; ez utóbbi valóban – a Honművész tudósítása szerint – „kedvesen fogadtatott”, tehát javára vált az előadásnak.¹⁸

A négy szomorújáték színpadi közönség hatására térve, megállapítható, hogy Bayer József és Dénes Tibor – hivatkozott cikkeikben – a valós adatok feltárásával egy időben szebbre rajzolták az összképet. A *Kincskereső* budai bérletben történt bemutatója 1834. szeptember 16-án 29 forint 19 krajcáros bevételével a gyengébbek közé számított. A *Vérnász* viszont valóban több évtizede az első olyan mű volt, amelynek színrevitelére az irodalom adott ösztönzést, de a színtársulatok érdeklődését felkelte: Bayer hat hivatásos és egy műkedvelő előadásáról tudott. A két dráma egyike sem jutott el a Pesti Magyar Színház színpadára. A *Marót bán* részletes közönségadatait a pénzszedői napló megőrizte. A kritikai kiadásban Fehér Géza Vörösmarty szerzői jogdíja kapcsán foglalkozott a publikum számával¹⁹ – most pótlólag közöljük a nála nem említett harmadik-ötödik előadás részletes nézőtéri helyzetképét:

	1838. IX. 10. (3. ea.)	1838. X. 1. (4. ea.)	1839. IX. 12. (5. ea.)
Földszint (900)	159	72	96
II. emelet (250)	27	18	28
Karzat (700)	175	271	114
Katonai (20)	1	6	3
Földszinti zártszék (190)	32	11	15
II. emeleti zártszék (76)	10	0	3
Páholy (48)	1	0	1
Összesen:	405	378	260

¹⁸ Téves adat a kritikai kiadásban (VÖM 10. köt. 721.), hogy a kancsódal június 7-én hangzott el először. A Honművész a május 5-i második előadásról tudósított.

¹⁹ VÖM 10. köt. 625.

Bérletes előadásokról lévén szó, számaink – a nem bérletezhető karzat kivételével – a kiegészítő napi jegyeladást mutatják, így – visszalapozva – egybevetethetők a magyar témájú vitézi játékok hasonló adataival: azoknál nem jobbak, sőt a túlhaladni kívánt Szapáryénál kedvezőtlenebbek. Dénes Tibor Budán, a *Vérnász* második előadásán (1836. augusztus 23.) 264 jegy eladásáról tudott, ez közepes látogatottságnak számított. Igaz tehát a korabeli sajtó ismételt tudósítása a „nem számos, de miveltebb közönség” jelenlétéről. Bártfay László hasonlóképpen fogalmazott naplójában *Az áldozat* bemutatójáról: „A darab nem tett hatást, s úgy látszott nem igen tetszett; írva szépen van.”²⁰

A *fátyol titkai* (1834) forrásainak elemzése kedvelt témája a Vörösmarty-filológiának.²¹ Ha a budai színtársulat 1833–34-es vígjátéki bemutatóit összevetjük a mintaként számon tartott drámák sorával, három érintkezési pontot találunk. Nemcsak a későbbi *Elméleti töredékek* és a kritikák, de a bemutató időpontja is igazolja Moreto *Közönyt közönnyel* (= *Donna Diana*) c. vígjátékának hatását: 1833. július 30. A darabnak nem sokkal korábban a Német Színházban is volt egy nevezetes előadása, 1832. március 2-án, Charlotte Hagn vendégfellépésével. Azt is tudjuk, hogy az 1833 novemberében, a Tudós Társaság játékszíni kiküldöttsége által Vörösmartyra nyelvi javítások céljából kiosztott sügökönyvek között ott szerepelt az *Egymást bosszantók*, Shakespeare *Sok hűhó semmiért* c. darabjának 1797-es, Becktől származó német átdolgozása, s e javító-stilizáló munkáját 1833 végén vagy 1834 elején végezhetette el a költő.²² Az a névtelen grófi recenzió azonban, amely a Wiener Zeitschriftben Vörösmarty vígjátékának jellemeit és helyzeteit a német játékszínből kölcsönözteknek mondta, 1835 elején²³ – további vizsgálódásra készítet a német műsorrend darabjainak sorában. A budai Várszínházban 1833. október 23-án vitték először színre Töpfer vígjátékát, Komlóssy Ferenc fordításában: *A világ divatja vagy a pesti kórhely pajtások*. (A németek 1829 óta játszották, 1833. szeptember 26-i előadásáról is tudunk.) Magyarított szövegében először emlegették a Városligetet kedvelt társasági sétahelyként és figyelemre méltó a három „kórhely pajtás” (Varsándi, Malomszegi, Palotai) alakja is. A négyfelvonásos darab cselekménye az említett Shakespeare-átdolgozás hatása alatt készült: egy férfileckéztetés története, amelynek során az ifjú özvegy, Széppataki Paulina megneveli a nagyváros örömeibe túlonúl belefeledkező sógorát és egyszersmind leszoktatja saját mátkáját is a féltékenységről. Feltűnő, hogy Vörösmarty későbbi kritikáiban 1837–38-ban két ízben is visszatért a vígjáték előadásának elemzésére.

Bonyolultabb kérdés, amelyet a Vörösmarty-dramatörténet eddig nem vett eléggé figyelembe, a magyar vígjátékirodalom és *A fátyol titkai* viszonya, kapcsolata. Kisfaludy Károly életének utolsó éveiben két esztendő leforgása alatt négyszer fordult a leányérvő témához: *A leányérvő* (1827), *Szeget szeggel* (1827), *Áltudósok* (1828), *Három egyszerre* (1829). Közülük az első és utolsó 1833 végén és 1834 elején a budai műsoron is szerepelt. Bennük a vidéki nemesi birtok elzártága fokozódott, a leányát és életmódját őrző nemes vagy nemesasszony komikus, idejétmúlt figurává lett; az ezt túlhaladó polgári életmód és érzelemrendszer hazai kialakulását Kisfaludy már nem érte meg. Próbálkozott viszont ábrázolásával Fáy András, pesti színhelyeken játszatott, melodramai hatásokat mutató vígjátékával, amelyben többszörösen előretipizálta a leendő magyar polgárt: *Régi pénzek* (kiadva 1824-ben). Vörösmarty jó szívvel vallhatta magát Kisfaludy és Fáy örökösének. Az *Elméleti töredékek*ben őket idézte példának a hazai figurák sikeres vígjátéki megalkotására; színikritikusként pedig arra vigyázott, hogy a színészek ne az egyénítés rovására hangsúlyozzák a jól ismert és így könnyen játszható vonásokat. Fáy Andrást éppen a *Régi pénzek* kapcsán nevezte a „legtöbb eredeti ötlettel” rendelkező magyar írónak.

A drámaköltő műhelyében ezek a hatások új minőséggé nemesedtek. A szerelem témájának kettős síkú, tükördramaturgiás feldolgozása a *Csongor és Tündére* emlékeztet. Megjelenik viszont a vígjátékban is Vörösmarty törekvése a szereplők körbekomponált rendszerére. A Vilma után igyekvő és a Katicza elől menekülő, három vidékről jött ifjú alakja zárja a kört. A magyar vígjátéki hagyományt Katicza, a férfíheles öregkisasszony Kisfaludynál és Fáynál is meglevő alakja őrzi, továbbá a Ligetinni

²⁰ Idézve: VÖM 10. köt. 719.

²¹ Összefoglalva: VÖM 10. köt. 468–478.

²² BRISITS Frigyes, *Vörösmarty Mihály és az Akadémia*. Bp. 1937. 35. és SOLT Andor jegyzete: VÖM 14. köt. 292.

²³ Hivatkozva: VÖM 10. köt. 468–9.

tisztelkedő, levelet hozó ifjú szerepjátéka. Hasonlóan erős hagyományra utal Vörösmarty névadása és a három ifjú egyénítése is: Kaczor Dezső „betyárosan öltözve” belépő parlagi nemesifja, Rigó Jónás „pilleöltöztetű” külföldieskedője és Guta Pongrácz áltudósa. A trió a magyarítások és az eredeti vígjátékok legismertebb kőrő-figuráinak jelmezébe bújlik, együttesüket azonban már új motívum, a nagyvárosba kerülők érdekszövetsége köti össze. Belőlük válhatnak majd az 1840-es évek ingenyelői, „iparlovagjai”; a Honderű a vígjáték 1844-es előadásáról írva egyenesen jurátusoknak nevezi őket.

Az előretipizálás két szereplőben kelt figyelmet. Mint azt Tóth Dezső kimutatta és leszögezte,²⁴ új vonás a fiatalok egymás közötti konfliktusa, amelyet Shakespeare és Moreto hatására vezethetünk vissza. Tegyük hozzá: az aktív, szerelmi próbát állító, cselet szövő nőalak nem új a színpadon, de a végrehajtás eddig a szobalány, a szegényebb rokon vagy az özvegyen maradt fiatalasszony feladata volt. (Az utóbbit találjuk meg Töpfer mintaként említett, magyarított vígjátékában is.) Ez a társadalmi konvenció fogalmazódott meg a Honművész 1836-os könyvbírálatában, amely kifogásolta Vilma merésznek érzett aktivitását.²⁵ Ugyancsak előretipizált Ligeti Sándor, a Pesten élő széchenyiánus nemes. A gazdasági és közéleti érdeklődés, sőt rajongás mellett nyoma van szövegében, hogy unokahúga véleményét annak érzelmi kérdéseiben meghallgatná. De sokat megtartott a leányörző figurából is. Ez a kettősség előnyére válik, mert hihetővé teszi alakját. A *fátyol titkai* sem hozta meg Vörösmartynak az óhajtott sikert, 1838-ig országosan csak hat hivatásos és egy műkedvelő előadásáról tudunk. A Nemzeti Színház megkésett bemutatója 1844. május 7-én volt és egyetlen újabb előadás követte, két nap múlva. Dénes Tiborral ellentétben, a pénzszedői naplóból alább közlendő közönségadatokat – az eladásra kínált jegyek számához viszonyítva – nem értékelhetjük sikerként.²⁶

	1844. V. 7. bem. bérletszünet	1844. V. 9. bérletben
Földszint (700)	203	106
II. emelet (175)	32	12
Karzat (700)	273	69
Katonai és gyermek	4	4
Földszinti zártszék (161)	77	24
II. emeleti zártszék (76)	29	2
Páholy (42)	6	4
Eladott jegy	624	221
Tiszta bevétel	476 ft 59 kr.	164 ft 4 kr.

A páholyokat 4 személyesnek számolva, *A fátyol titkai* bemutatóját tehát 642 néző láthatta. (A második előadás pontos nézőszáma – a bérletesek számának hiányában – nem állapítható meg.) A korabeli sajtóforrások színészi halogatásnak tudták be a megkésett pesti bemutatót. A harsányabb bohózáti helyzeteket nem tartalmazó, főszerepeiben kötött szövegű és új társalgási stílust kívánó vígjáték a megírást követően, az 1830-as években még valóban meghaladta a budai társulat lehetőségeit. Amikor pedig 1844-ben már adottak voltak az új, romantikus előadói iskola keretei, a francia vígjátéki technikán, Scribe darabjainak fordulatosságán szórakozó pesti közönség találta hatástalanabbnak Vörösmarty vígjátékát. Mindezt igazolja, ha nem is a Szigligeti-népszínművek vasárnapi előadásainak adatait, hanem a szintén bérletben játszott *Egy pohár víz* számait vetjük egybe *A fátyol titkai* második, bérle-

²⁴ Vörösmarty Mihály. Bp. 1974. 238.

²⁵ Idézte: VÖM 10. köt. 469.

²⁶ Vö. VÖM 10. köt. 481–4. A Nemzeti Színház 1844. évi pénzszedői naplója: OSzK Színházértörténeti Tár

tes előadásával. A Scribe-vígjátékra 1844. május 16-án 261, július 26-án pedig 246 darab jegyet adtak el bérletkiegészítésül. Csakhogy ez a francia darab 17. és 18. előadása volt . . .

Vizsgálódásainkat összegezve Taxner-Tóth Ernővel egyetértésben²⁷ úgy véljük, az 1830-as évek drámaköltő Vörösmartyja – a liberális nevelő színház eszméjét diadalra segítő – lírikusi és epikusi ambícióit sokban alárendelte a nemzeti színészet szolgálatának. Mint ahogy a *Marót bán* kéziratát is félretolta időlegesen, amikor még sürgősebb irodalompolitikai feladat, az Athenaeum megindítása vonta el őt íróasztalától.²⁸

Kerényi Ferenc

²⁷ *Vörösmarty színházzszemlélete*, It 1979. 34–35.

²⁸ „... félbe maradt drámához csak azután nyúlhatok, ha újságunk rendben lesz”. (Levele Stettner Györgyhez, Pest 1836. december 8. VÖM 18. köt. Bp. 1965. 90.)

Szigeti Csaba

← 1986/1. Varga László

APPENDIX BALASSIANA

Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben

Az irodalomtörténész tevékenységének tárgya és eredménye – az irodalomtörténet – már maga is megkonstruált tényező. „Életre kelteni a múltat”, „megszólintatni a néma szöveget”: e kissé ódon hangzású metaforikus kifejezések jól érzékeltetik az *újra* teremtés aktusát. A múlt önmagában nem létezik, nincs arca, szelleme, csak „halott” tárgyi emlékek rendezetlen, kusza halmaza vesz körül minket, ezeket próbáljuk újra és újra vonatkoztatni egymásra, rendszerezni, rendbe illeszteni, értelmezni, azaz értelemmel felruházni. Nem más ez, mint múltteremtés: fontos, hogy a magunknak teremtett múlt minél sokfélébb, kellemesebb, beláthatóbb legyen számunkra, hogy legyen a miénk. Az irodalomtörténet egyik fontos rovata *A homályból* nevet viseli; van tehát elfeledett múlt, és van olyan, amelynek a megteremtésén épp most fáradozunk (pl. valamilyen nemrég előkerült szöveg kiadásával), meg olyan, amelynek elfelejtésével épp most kísérletezünk. A ránk maradt emlékek értelme és értelmezése – a múlt értelmezése – ki van szolgáltatva a mindenkor jelennek, ily módon soha nem lesz jobban ismert, csak mindig más és más. A folyamatos és megszakíthatatlan múltteremtéshez szaktudományunk keletkezése óta segédeszközök arzenálja áll rendelkezésünkre: e fegyvertárból most az alcímben megjelölt három eszközt (kronológia, tradíció, hagyománytudat) választottam ki. Az itt következő gondolatmenet – főként és csupán – példatár szeretne lenni, katalógusa azoknak a gondoknak, amelyeket a XVII. századi magyar költészettörténet egyetlen időszakának (kb. 1660–1685) tanulmányozása munkám során, a régi magyar irodalmi szemináriumokon felvetett.

1. Kronologikus gondolkodásunk gazdagsága és szűkösége

Meggyőződése, hogy a régi magyar költészetről és annak történetéről (e kettő valószínűleg nem ugyanaz) való irodalmi¹ és irodalomtörténeti gondolkodásunk (e kettő bizonyosan nem ugyanaz) legmélyebb alapjait tekintve időrendi természetű. Feltehetően tudományunk újkori megszületésével egyidejű, ezért rendkívül mély beidegződésről van szó, olyanról tehát, amelyet szinte valamennyi szakmai tevékenységünk sugall. Hogy a kronologikus sor szemléletszerűen mennyire áthatja az irodalomtörténetet, úgy gondolom, bizonyítás nélkül is megálló közhely és igazság. Az így, közmegegyezészerűen felfogott időrendi sort – a művészettörténész Beke László terminusával – a továbbiakban relatív kronológiának nevezzük.²

Elnézést kell kérnem, hogy a gondolatmenet bevezetéséhez előbb mindenki által ismert jelenségeket kell röviden érinteni. A relatív kronológiai széria mindig továbbgazdagítható bázis, eltekintve ugyanazon szöveg gyakran ismétlődő felfedezéseitől és „első” közléseitől: ha arra a (hamis, mert a

¹ Az irodalom történeti gondolkodása alatt itt egyelőre azt az önszemléletet értem, azt az átértelmezési mechanizmust, amelyet oly kiválóan írt le BOJTÁR Endre *Az irodalom gépezete* című tanulmányában. E történeti gondolkodás, múltátértelmezés érezhetően lényegileg tér el az irodalomtörténeti gondolkodástól: azt mutatja be, ahogyan az élő (primér) irodalom elsüllyeszti, feltámasztja, újraértelmezi, azaz elgondolja saját történetét. Vö. BOJTÁR Endre, *Egy kelet-európai irodalomelméletben*. Bp. 1983. 159–178.

² BEKE László, *A művészet embertelensége* (fikció-esszé). Mozgó Világ 1981. 1, 3–4.

Querelle des anciens et des modernes szemlélete előtti) irodalomtörténeti álláspontokra helyezkedem, hogy minden értékes, ami régi, akkor bármely és mennyiségét tekintve korlátlan számú új adatom könnyedén beilleszthető lesz e sorba, az adatvirágok elvileg végtelen mennyiségben fűzhetők fel a relatív kronológia madzagjára, ami a filológus számára a gazdagság (a kimeríthetetlenség) érzetének alapját alkotja meg. Az adat vagy tény, esetleg szöveg beillesztése az időrendi sorba: a *behelyezés*. E művelet steril irodalomtörténeti eljárásnak tűnik, holott – könnyen belátható, hogy – ideologikus, manipulatív gesztus, sőt minden későbbi értelmezés bázisa. A behelyezett mű a lineáris sorban egyszerre valami (több) másik *utánként* és valami (több) másik *előttként* jelenik meg. A régi magyar költészet mint autonóm, egymástól elszigetelt tények – metaforikusan: pontok – halmaza azáltal válik költészettörténeti szemünkben, hogy az „előtt–után viszonyok” lineáris sorra szervezik fel, rendezik el a konglomerátumot. Ha a behelyezés megtörtént, minden pontnak helye lesz, értelme lesz, aki pedig egy művet rossz helyre szúr be a relatív kronológiába – elkövetvén a legnagyobb filológusi bűnt, mert értelmetlenül, értelmezhetetlenné tette a szöveget –, azt állítva például, hogy az *Obsidio Szigetianae* 1751-ben jelent meg, az összezavarta a láncot, a Rendet – tehát megbukik a kollokviumon.

A kronologikus gondolkodású irodalomtörténet lényegében egyetlen pillanat érdekli, egyetlen pillanatot értelmez: a mű keletkezésének pillanatát. Erre épít fel minden más – múltat teremtő vagy megvilágosító és múltat romboló vagy elfedő – konstrukciót. A művészettörténész is hasonlóképp látja, ezért javasolhat a relatív helyett *abszolút* kronológiát.³

Egyelőre azonban hagyjuk az általam lehetségesnek, elképzelhetőnek tartott, abszolút kronológiára épített irodalomtörténet gondolatát, térjünk vissza inkább a relatív kronológián alapuló irodalomtörténeti gondolkodásunk nyomorúságára! Az első kérdés, amit fel kell tennünk, a következő: egy adatot, egy verset mi alapján nevezünk újnak, mi alapján fogunk hozzá a behelyezés műveletéhez? A felelet egyszerű: adott szöveget minden behelyezés azáltal definiál, hogy időponthoz köti, mégpedig keletkezésének dátumához, és ezzel máris meghatározza. A relatív kronológia lineáris sorában minden egyes „pont” (adat, szöveg, vers) úgy definiálható és definiálandó, mint az összes korábbihoz képest új, azaz azoktól eltérő, más „pont”. (Ez messzemenően harmonizál azzal a fogalommal, amit Roland Barthes *modern* szövegnek nevezett. Egy szöveg nála attól modern, hogy régebben, „korábban” nem volt; egy adott most-ban azonban megszületett: „[...] il testo moderno, cioè il testo che non esiste ancora”,⁴ tehát pl. Zrínyi Miklós kötete 1651-ben bizonyosan modern volt.) A korábban nem létezett szövegek megszületésének sorrendisége az ekvivalencia viszonyában áll az irodalomtörténetírás által megkonstruált irodalomtörténeti sorral. Természetesen az így létrehozott pontsor önmagát értelmezi. Minden beemelés, behelyezés egyúttal kiemelés is, így – mert mindig egy adott, konkrét művet helyezek be a kronologikus irodalmi sorba – létrejön, megteremtődik az „előzmények” és az „utóélet” rendszere a behelyezett művel való kapcsolatban. E valorizáló rendszerben egyugyanazon mű funkcionálhat előzményként, lehet betetőződs és lehet valamely más szöveg utóélete.

³ „A 19. századi pozitivizmus, különböző evolúciós elméletekkel karöltve, a növényi organizmust választotta a művészettörténeti „fejlődés” modelljéül. Eszerint egy művészeti jelenség („stílus, irányzat” stb.) „megszületik”, „kifejlődik”, „virágba borul”, „elhal”. Másrészt a fejlődés egyszerre több irányban is elindulhat, mint egy fa elágazásai, melyeken újabb meg újabb hajtások születnek, és így tovább. Mátériális értelemben azonban ilyen folyamat nem létezik, a tárgyak (így a műtárgyak is) – noha van „keletkezési folyamatuk”, továbbá időben léteznek – csupán „létrejönnek”, „vannak” és (mátériális értelemben) „elpusztulnak”. Így szemlélve a művészettörténet egészét, kizárólag egymástól térben elszigetelt és időben több-kevesebb tartamon át szinkron tárgyak mátériális létével számolhatunk – minden egyéb, amit a művészettörténet tudománya elméletileg megkonstruált, merő fikció. A klasszikus görög művészet kora ezek szerint nem 1-2 évszázad, hanem jelenleg is tart; a Parthenon nem az i. e. 5. század 2. felére jellemző, hanem „jelen van” ma is, és létezik mindaddig, míg legutolsó követ is szét nem hordják a turisták. A művészettörténészek mindaddig megelégedtek a kezdőpontokból kirajzolódó időháló felvázolásával, de be kell látnunk, hogy még könnyebb abszolút időtartamokkal operálni. Más kérdés, hogy a kapott modell nem lesz egyszerűbb – mert egyre több jelenség egymásmellettiségével kell számolnunk –, csak megbízhatóbb.” BEKE László, i. m. 3.

⁴ BARTHES, Roland, *La retorica antica*. Trad. Paolo Fabri, Milano, Bompiani, 1979. 5.

Azonban tanulmányozásunk tárgya – esetünkben a XVII. század közepének/második felének nemesi költészete – sokszor nem engedi meg, hogy az irodalomtörténész kronologikus gondolkodásmódja zavartalanul gyakorlatozhasson rajta. Minduntalan rendellenességek, működészavarok lépnek fel, olykor óriási és bosszantó akadályokba ütközünk, mert a múlt tárgyi emlékei nem hagyják könnyen rendezni magukat.

Lássunk egy-két példát!

1720-ban (az időpont rendkívül fontos!) gróf Koháry István füzetekből álló kötetet nyomtatott ki saját verseiből. Költeményeiben különböző eszközökkel – főleg kronogrammal és kolofónnal – jelezte a szerzetetés idejét: az első füzet versei eszerint 1683-ból valók, az ötödik füzet utolsó sorai 1686-os időpontot jeleznek. A kötetben a XVIII. század elejéről való darabok is találhatók, pl. a *bVs eLMének Le CsenDesItése* verscím kronogramja 1706-ot ad ki (5 + 50 + 1000 + 50 + 100 + 500 + 1). Korábbi elképzeléssel szemben⁵ ma már a kronologikus elv feltétlen követését a kötetkompozícióban, a szerkesztési elvvel tett időrendet Koháry esetében nem látom olyan problémamentesnek, még az első két füzet esetében sem, amelyekben a kompozíciós terv a munkácsi rabság kezdetétől a szabadulásig tartó időt és (szellemi) utat követeti végig olvasójával. (Mindazonáltal – kevés korrekcióval – érvényes az 1720-as kötet kompozíciós elveként az időrendi elv tételezése: mindenképp érvényes a kötet-szerkesztő eljárás *fiktóteremtő* szintjén.) Szaktudományunk a munkácsi rabságban született költeményeket 1683 és 1686 közöttieknek tekinti, s ez alapján helyezi be őket a XVII. századi költészet kronológiájába. E behelyezés jól látható pl. Varga Imre antológiájában, ahol az egy-két felvett Koháry-darabot a sajtó alá rendező az 1720-as kötet időrendjének nem fikciós felfogása diktálta, „megfelelő” helyre iktatta be, mindkét verset 1683-as szöveggént tartva számon.⁶ Koháry e két verse tehát időben későbbi Gyöngyösi István *Maga gyámoltalanságán kesergő nimfájánál* és a Thököly–Zrínyi házasságról készített opusnál, korábbi azonban az egész Rákóczi-kori költészetnél. Ám a helyzet korántsem ilyen egyszerű, hiszen saját kijelentése szerint a költő a munkácsi fogságban le sem jegyezte ezeket a verseket sőt! igen büszke volt arra, hogy fejben „koholta” és tárolta azokat. Rabsorsáról szólva kötetnyitó, az egész kötetre kisugárzó módon érvényes versében ezt írta:

Untalan sohajtva, s-Istenhez ohajtva, enyhicsük sorsunkat,
világot ösmérve, s-hivságát gyűlölve, felejsük el bunkat,
verseket koholva, s-azokat faragva, mulassuk magunkat.

De eszre vehetem, nincsen készületem, s-ahoz való könyvem,
nincsen papírosom, úgy hozta rab sorsom, emésztődgyék szívem,
se téntám, se pennám, hát hogy folyhat vénám, s-vers szerző jókedvem.

(VDönk MVlására bVnk táVoztatására VerseInket kohoLLYVk)⁷

E költői ön-képet, önértelmezést nem szabad fikcióként értelmeznünk, addig legalábbis nem, amíg egyértelmű bizonyítékunk nincs a versek állítólagos fejben szerzetetésével szemben. Bár meg kell jegyezni a következőt is: gróf Koháry István 1685. január 11-i keltezéssel Munkácsról, börtönéből levelet íratott) Kecskemét városának, amelyben kérte: „[...] hogy itten kedvemre tobákolhassak, finum fő-dohánt 25 funtot, igen szép s jó öreg tajték-pipát kettőt; jó hosszú és szép rendes, különbféle forma pipaszárát hármat; török vonással czifrázott dohány-zacskót egyet vegyetek számomra [...]”.⁸ És itt nem az a lényeges, hogy a költő szenvedélyes dohányos lehetett, és ha dohányt stb. kért, akkor kérhetett volna ilyen erővel papírt is, hanem az, hogy éppúgy tintával és papirossal írta levelét, mint az 1682. szeptember 2-án regéci fogságból anyjához, Balassa Judithhoz intézett vigasztaló levelét is.

⁵ SZIGETI Csaba, *A 17. századi magyar főrangú műköltők poétikája*. Kézirat. Szeged, 1981. 77–87.

⁶ *A kuruc küzdelmek költészete*, vál. és sajtó alá rendezte: VARGA Imre. Bp. 1977. a 67. és a 68. sz. vers jegyzetei: 779.

⁷ KOHÁRY István, [...] *MVNkács kö Várában szerzet Verseket*, 1720 (hely és év nélkül).

⁸ THALY Kálmán, *Adalékok Koháry István fogságának történetéhez*. Századok 1870, 651.

Mindenesetre versbeli önvallomása szerint 1683-ban az irodalomtörténészek által 1683-asnak tekintett költemények csak Koháry fejében léteztek. Ha ez tényleg így történt, ti. a költő a fejében koholta verseit és a memóriájában negyven hosszú esztendőn keresztül tárolta volna őket, akkor kronologikus gondolkodásunk az irodalmi sorba abban az állapotukban, állagukban helyezte be e műveket, amikor azok még a rab költő memóriájának rabjai volta, materiálisan (papír és tinta formájában) még nem is léteztek. Mintegy zárójelben jegyezzük meg, hogy a tervezett, de még nemlétező művek irodalomtörténete, az ötletek, a verscsírák, sőt az inspirációk kronológiája is érdeklí az irodalomtörténészt, az időrend tudóját, és e jelenségben a – különben eddig meglehetősen szegényes – Koháry-szakirodalomnál jóval kiterjedtebb törekvést tapasztalhatunk. Pl. többek között hasonló tüneteket mutat a Flaubert-szakirodalom vagy nálunk a Berzsenyié, stb. A kronologikus gondolkodás militáns jellegére mi sem jellemzőbb, mint hogy egy-egy mű *tervének*, alapeszméjének vagy valamely részmozzanatának *felvillandását* is rögzíteni igyekszik a születés megragadásának bűvöletében. Ez a logika vezet el olyan – számomra abszurd – eredményekhez, mint pl. hogy az 1877 április havában publikált *La Légende de saint Julien l'Hospitalier*-val már 1846-tól számolnak, az *Un coeur simple* című „mesével” annak *megírása* (1876 márciustól augusztusig) előtt (!) meghatározatlan, de hosszú idővel.⁹

Kézikönyvünk is igazodik a materiálisan még nem létező, de fejben „megszületett” irodalmi alkotások kronológiájának irodalomtörténeti eszméjéhez, amikor Koháry István költészetét a XVII. század közepén/második felében élő nemesi, olykor udvari kultúra keretei között tárgyalja,¹⁰ azon belül pedig az ún. főrangú lírikusok között. Néhány évvel ezelőtt Jelenits István szép Koháry-elemzésében jogosan vázolt fel „őszikés” hangulatokat, jól ráérezett a poéta öreges bölcsességére,¹¹ ám egészséges versérzékét legyőzte a benne lakozó irodalomtörténész: változatlanul a 34 éves költőnek tulajdonítja az elemzett verset (a hagyományos datálás szerint 1683-ra helyezve be azt), holott az őszikés kedélyvilág a 71 éves költő feltételezett magatartásának jobban megfelelne 1720-ban, kötete kiadatása idején. A tanulmány szerzője mégis számol a kettős kronológiával (1683 és/vagy 1720), de e kérdést az elemzés végére számúzi, jelezve „[...] hogy a feltevések ingoványosabb talajára kell lép-nünk”. E feltevések az ingoványos talajon azt célozzák, hogy miért várt a költő oly sokat, majdnem negyven évet a publikálással. „S nem gondolhatunk-e akkor arra is, hogy negyven év múlva ugyanezek a versek egy megváltozott akusztikájú térben épp ellenkezőleg hatottak?”¹² Dehogynem! Mivel az időrend – mint mondtuk – értelmezési, manipulatív gesztus, e szövegeket nem a fiktív 1683-as évbe kellene behelyezni, hanem 1720-ra datálni. Elvszerűen: egy mű akkor születik meg, amikor materiálisan és szellemi hatásával beérkezik az irodalom intézményébe. Ha Koháry kötetét a magyar költésztörténet 1720-as köteteként gondolom el, hiszen ekkor érkezett be az irodalom intézményébe, ez az időszak adja meg valódi értelmezési kontextusát, az egész kötet jelentése egyszerre feltárul. Nyilvánvaló számomra, hogy szerzőnk műveinek ott a helye Mikes Kelemen és Rákóczi Ferenc művei mellett a XVIII. század első negyedének irodalmában, azaz a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatának 2. kötetében.

Koháry István esete még viszonylag problémamentes eset, mert egyáltalán ránk hagyományozódott a fejben, de „szereztetés időpontja”. Természetesen jóval nagyobb nehézségeket jelent ennek a fordí-

⁹ „Pour chacun de ces trois contes, Flaubert, en artisan consciencieux, se reporta à un projet ou à une image d'autrefois qu'il conservait dans ce que Proust appelle „l'atelier de sa mémoire.” *La légende de saint Julien l'Hospitalier* qu'il écrivit d'abord, il avait voulu la raconter près de trente ans plus tôt. Maxime Du Camp raconte dans ses souvenirs que Flaubert avait vu en 1846 dans l'église de Caudebec en Caux une statuette de saint Julien qui lui donna l'idée de ce conte. [...] L'idée d'*Un coeur simple* est également une idée ancienne, mais qu'on ne peut dater.” BARDECHE, Maurice, *Introduction*. in Gustave FLAUBERT, *Trois contes*. Libr. Générale Française, Paris, 1972, XI–XII.

¹⁰ *A magyar irodalom története*. 2. köt. Bp. 1964. 202–203.

¹¹ „Ez a monoton, csöppet sem magakellő költemény, mely egy fakó, de finom erezetű őszi levél eleganciájával őrzi költőjének őszies bölcsességét, [...] Koháry Istvánnak Thököly rabságában szerzett versei közül való.” JELENITS István, *Koháry István: Ez világot senki által nem élte, sem kedvére mindenkori, bu nélkül nem élte*, in *A régi magyar vers*. Szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp. 1979. 352.

¹² JELENITS István, *i. m.* 363–364.

tottja is: amikor a keletkezés ideje nincs meg, mert nem őrződött meg, mert visszavonhatatlanul elveszett számunkra. Ilyen helyzet elé állít minket Beniczky Péter szentelt vitéz verseinek kronológiája is. Mint közismert, a költő a halála után, 1664-ben adatta ki költeményeit *Magyar rithmusok avagy versek*... cím alatt Bartók István esztergomi kanonokkal. Ráadásul úgy, hogy saját verseiben gyakorlatilag nem hagyott direkt jelzéseket a szövegek keletkezésének időpontjára vonatkozóan, ő maga nem mondható személyességre törekvő költői alkatnak, életéről is meglehetősen kevés adatunk van, azaz gyakorlatilag hiányoznak a támpontok a szövegek pontos behelyezéséhez. Költészetét ma az 1660-as évtizedre jellemzőnek véljük, legalábbis századközépi termékeként érzékeljük, értelmezzük verseit, besorolva szerzőjüket az ún. főrangú műköltők közé. Annak ellenére, hogy halála után a költő bizonyosan nem írt verset – bár a későbbiekben erre is látunk példát –, előtte viszont egy emberélet hossza állott a rendelkezésére, mégis hiába keressük őt a RMKT XVII. századi sorozatának 1–2. vagy 8–9. kötetének poétái között. Egyik jeles múlt századi kronológusunk, Toldy Ferenc 1853-ban az Új Magyar Múzeum I. kötetének hasábjain remek tanulmányt tett közzé *Beniczky Péter kora, s némely fontos kicsiség* címmel. A fontos kicsiség, amit talált, egy Beniczky Péter tollából származó, Balassistrófában írott versszak a költő görög–latin szótárának borítólapján (amely kapcsán a múlt századi szerző nagy hatású, máig aktuális felhívást tett közzé a könyvbejegyzések, possessor-bejegyzések szorgos felkutatását, összegyűjtését és vizsgálatát sürgetve). A strofa, e kicsiség *bizonyosan* 1619 és 1623 között jegyeztetett fel, s ez adja meg Toldy számára (és számomra) a fontosságát. Felveti a kérdést, jogosan tekintjük-e a XVII. század közepét, az 1650-es évtizedet és az 1660-as évtized első felét „Beniczky korának”, azaz alkotókorának,¹³ hiszen elképzelhető, hogy valójában inkább az 1620-as, vagy az 1630-as, vagy az 1640-es évtized költője (esetleg kettő vagy mindháromé). Tehát Toldy Ferenc több mint száz éve nagyon komolyan azt vetette fel, hogy Beniczky Péter – alkotókorát tekintve – relatív kronológiánkban lehetett Rimay János kortársa, esetleg Kőrösi Radó Istváné, esetleg Zrínyi Miklóisé, esetleg az első műveit író Gyöngyösi Istváné. Hogy valójában melyiké volt, az számunkra nem lehet mindegy. Beniczky költeményei valószínűleg azért váltak irodalmáraink kezén századközépi termékeké, mert a tágabb horizonton felvázolt irodalomtörténeti vízióknak e „fejlődés-tani” időt, azaz helyet jelölte ki számukra, valahol a késői későmanierizmus és az érett korabarokk határán, az 1650/1660-as évtizedben.

Beniczky Péter költeményeinek értékelésekor – bár a születési (keletkezési) időhálót nem ismerjük – legalább az a tudat vigasztalhat, hogy a szerző ismert. Az irodalomtörténetész azonban rendkívül kétségbeejtő helyzetbe kerül, ha nemcsak a megnyugtató keletkezési időpont hiányzik, hanem még ráadásul a mű szerzője is. Úgy érzi, a mű már-már értékelhetetlen, összehasonlíthatatlan, politikai implikációi, a szerző személyes életútjára történt utalások stb. felfejthetetlenek. Így van ez az ún. *Rákóczi-eposz* esetében is. Ha megtalálnánk a szerzőt, költőt fedoznánk fel; ennek hiányában azonban nem merjük felfedezni a művet. Ha megtalálnánk a keletkezési időt, képesek lennénk a művet behelyezni, értékelni; ennek hiányában csak a setét hajnalcsillag után bújdosunk. (E tanulmány első változatának elkészülte óta a helyzet változott: a pontos, bizonyos keletkezési idő és a még eléggé bizonytalan szerző ismeretének birtokában már tisztán fénylő hajnalcsillag kalauzol.)

Ám bajok vannak akkor is, ha a szerző túlságosan ismert, netalán még a halála után is írt verset. E jelenség meglehetősen gyakori XVI–XVII. századi költésztörténetünk vizsgálandó anyagában.

2. Appendix Balassiana

Lássunk előbb egy viszonylag egyszerű példát!

Köte té végén Beniczky Péter (?) szokványos kötetzáró verset intézett olvasóihoz. E verstípusnak, amelyet a szöveg képvisel, már Nyéki Vörös Mátyás kötete óta többnyire kötetzáró funkciója volt. Tartalmát tekintve figyelmeztetés a szerzőt már lekaszáló és a mindeneket lebíró halálra és a kegyes életre. Az intés műfajába tartozó kötetzáró szövegtípusnak a fikciója a legkarakterisztikusabb: eszerint a már halott lírai Én egyes szám első személyben szól vissza a sírból:

¹³ TOLDY Ferenc, *Beniczky Péter kora, s némely fontos kicsiség*. Új Magyar Múzeum, 1853. 356.

Oh ki még élsz, s' törtől nem félsz
 Világ kényes magzattya,
 Kinek villog, s' Egen ragyog
 Nap, s' csillagok fáklyája,
 Reám vigyazz, ne tétovázz
 Mert az Halál im lésben áll
 Világ javain kapván,
 Utánnad ólalkodván.
 En is éltem, s' törben estem,
 Végre, de voltam készen,
 Istent féltem, a' mig éltem,
 Fülem tartottam résen;
 Mint Liliom, kit tövis gyom,
 Környül vött, óva jártam,
 A' vég célra, ör Halálra
 Ebben vigyázni tudtam,
 Fejérségem, s' ékességem
 Mind addig meg tartottam,
 Mig e' télre, s' halál dére
 Pünkösöd haván jutottam,
 [. . . .]

— olvasható *A' világ fialtól intő vég bucsuzása egy nemes személynek a Magyar rithmusok . . . végén.*¹⁴
 A költemény a szerző életéről már múlt időben beszél, említve halála időpontját is. Mivel világosnak tűnt számomra, hogy halála után senki nem írhat verset, korábban úgy vélekedtem, hogy mindenki más írhatta a Beniczky-kötet záróversét (köztük Bartók István, a kötet sajtó alá rendezője), csak Beniczky Péter nem. Ezt támasztotta alá az is, hogy a költemény nem a Beniczky-preferálta Balassi-strófában vagy annak valamely variációjában íródott. Varga Imre a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 10. kötetében közölte e verset, határozottan leválasztva a kötetről. A szerzőségről szóló érveket a jegyzetben még megtoldotta azzal, hogy

1. továbbra sem tartja Beniczky Péter alkotásának („A világnak búcsút mondó ének szerzőjét nem ismerjük”), de

2. felhívja a figyelmet arra, hogy nem valószínű Bartók István szerzősége sem, mert az előző írója a költő-barát halálának pontos idejét bizonyosan ismerte, márpedig „A 20. sor pünkösöd havát említi a halál hónapjaként, Beniczky pedig februárban halt meg.”;

3. a „fejérség”, „ékesség”, de főként a „liliom”-utalás inkább nőre vonatkoztatható. Kezdjük az utóbbi érvel! Nem feltétlenül bizonyos, hogy XX. századi érzékünknek megfelelően a liliom a XVII. században is nő-képzetet idéző metafora. A férfias erőnyeket oly igen kedvelő Zrínyi Miklós például eposzában e toposzt Juranicsra, pontosabban a hős halálára alkalmazta (IX., 73):

Leesik Juranics, mint egy szép virágszál,
 Kit kegyetlen munkás nagy vassal lekaszál,
 Avagy ha tövéből kidül liliomszál,
 Mely szép növényében tavaszi mezőn áll.

(Zárójelben tegyük hozzá, a strófáról érkező Eckhardt Sándort is zavarta a kép feminin jellege: „Juranicsra alkalmazva kissé túl gyöngédnek érezzük a képet s ha ideje lett volna a gyorsan író Zrínyinek Balassi-émlékeitől szabadulni, talán kidöntött tölgyet vagy leomló gyertyánt emlegetett

¹⁴ Régi Magyar Költők Tára XVII. sz.-i sorozat. 10. köt. Sajtó alá rendezte VARGA Imre, Bp. 1981. a 63. számú vers 281.

volna . . .¹⁵) A férfi halálára alkalmazott lilium-toposz rendkívül gyakori XVII. századi siratókban. Álljon itt még egy példa 1663-ból, rögtön a verskezdetből:¹⁶

Gyöngye Liliom szál
Ki szépen virágzál
Attyád kedves házában.

(Dömötöri György: [Ifj. Vitnyédy István halálára])

A „fejérség” és „ékesség”-kifejezések egészen valószínűen az öregségben „megékesült ősz fő”-re vonatkoznak, a fehér, azaz ősz hajra.

Természetesen a 2. pont felfogható érvként kétnyelvű költőnk szerzősége mellett is, sőt inkább azt erősíti. Hiszen Bartók István valóban bizonyosan tudhatta Beniczky halálának pontos dátumát, de Beniczky Péter előre vagy halála után nem tudhatta, kizárólag agóniája idején. Ám a vázolt fikciót, ti. azt, hogy a sírból szól vissza az élőkhöz, a költő *még életében* magára alkalmazhatta: ezzel a teljesen érthető, logikus kis pontatlansággal a dátumot illetően. Az lenne az igazán gyanús, a költő szerzősége ellen szóló, ha a halálozási idő a versben stimmelne a valósággal, ekkor ugyanis vagy bizonyosan későbbi betoldásról, a halál utáni pótlásról beszélhetnénk, vagy a teljes versszöveg idegen szerzőségéről, pl. Bartók Istvánról. Úgy gondolom, a fenti megfontolásokból messze nem vethető el Beniczky Péter szerzőségének lehetősége.

Ami azonban lényegesebb: a kötet az ő szerzőségét *állítja* a maga teljes kontextusával, és úgy állítja, mint a kötet szerző halála után írott (!) saját versét. Ezért tüzetesebb elemzéskor motivikus párhuzamokat, ellentéteket, stílusi párhuzamokat és eltéréseket stb. a kötet egészén belül kell keresnünk hozzá.

A szerző státusza, a szerzői jog és a szerzetelési idő a XVII. században még nem volt oly bűvöletes és szent, mint a modern filológia idején, nem állották – a Rimay által fenntartott Balassi-levél tanúsága szerint – obruálni a versek sensusit „[. . .] elméjének csomós pórázára kötve, sok igéknek változtatásával [. . .].”¹⁷ E kijelentés két, egymásnak csak látszólag ellentmondó jelenséget dokumentál: annak a modern öntudatnak a meglétét, amely ragaszkodik a versszöveg megváltoztathatatlanosságához, és egy olyan tudat meglétét, amely a verset a legszűkebb értelemben vett pragmatikus funkciójában használja, például udvarol vele, azaz nem ragaszkodik a versszöveg megváltoztathatatlanosságához. Balassi azonban mindenképpen a (szövegromlást) panasolja föl, nem versei szerzőségének elorzását. Amikor verseivel udvaroltak, a legények érthető módon nem tüntették fel kedvesük előtt, hogy a verseket nem ők, hanem egy Balassi Bálint nevű poéta szerezte. Szerelmi verseket küldeni a hölgyeknek – ezt pedig épp Balassi tette kötelezővé a *Szép magyar comedia* praktikus tanácsokat adó *Prologus*-ában (Az ifjú ember „Ha pedig tompa elméjű, ottan elmélkedik, mint járjon, s mint szóljon, szép verseket szerezzen, mivel magának szeretőjénél kedvet lelhesse.”).

A szerzőnek természetesen megvoltak a © védelmére a maga eszközei:

1. ilyen eszköz az akrosztichon és a kolofón együttes alkalmazása, amikor a szerző befoglalja nevét a versejekbe és a kolofón jelzi, hogy az akrosztichonban a szerző (és nem a címzett) neve szerepel;
2. a szerző nevének feltüntetése főcímben és alcímben;
3. a szerző a hagyománytudatra bízta magát, arra, hogy saját szerzőségének ténye nem homályosul el az utókorban. Igen sok az olyan szerzőnk is, aki vagy tudatosan hallgatja el – politikai vagy egyéb okokból – szerzőségét, vagy ennek feltűntetését egyszerűen nem tartja fontosnak.

Ám a XVII. század költészettörténete feltűnően gyakran él a © eltüntetésének, ill. megváltoztatásának változatos eszköztárával.

1. Ha valaki akrosztichonba írta nevét, el lehet tüntetni a strófakezdetek enyhe megváltoztatásával az eredeti nevet, és újat lehet feltüntetni helyette. A művelet befejezése után az eredeti szerző végleg-

¹⁵ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint utóélete*, in uő.: *Balassi-tanulmányok*. Bp. 1972, 388.

¹⁶ *Régi Magyar Költők Tára XVII. sz.-i sorozat*, 10. köt. Sajtó alá rendezte VARGA Imre Bp. 1981. 9.

¹⁷ *Rimay János összes művei*. Összeállította ECKHARDT Sándor, Bp. 1955. 41.

sen eltűnt (kivéve persze, ha egy másik kéziratos lejegyzés megőrzi nevét), és új költő született meg. Igen ritka az olyan példa, ahol az eljárás maga ragadható meg, ezért rendkívül becses dokumentum *A kékkői kézirat Balassa-énekeinek* 6. darabja, amelyet Jankovich Miklós számára másoltak le 1826-ban. A mi szempontunkból tekintve elhanyagolható Jankovich jegyzete, amely szerint „Nem egy, hanem több Balassa Bálint volt, és azért itt két Balassa Bálint Versei összeirattak, aminthogy egyik ének készítését 1649. esztendőben nyilván vallja.”

Bomlik

P á r t o s a szerencse, meg sem áll forgása,
Méz alatt méreggel teljes ajánlása;
Csak kevés ideig nyitva jó szállása
S majd kivét más okon, ezt okos szem lássa!

Álthatlan mégis áll az

E g y b e n sem állandó, csak hamisságában,
Világ is elmerült sok undokságában,
Szerencse befogta fényes igájában,
Pénz kereken fordul, nincs igazságában.

Lest hány

T ö m l ö c s olly e világ, mint vendégfogadó,
Béfogad, de nagy bér végtére az adó,
Kedvez, de utolján látod, hogy halandó
S kölcsön mit mutatott, víg kedve forgandó.

Rajtunk az itt való lakás nekünk csak büntetés,
Paradicsom helyünk e csak számkivetés;
Bűneink tömlőce nem lehet fizetés,
Horog e siralmas völgy siva setétetés.

Ollyan e világnak hamis csalárdsága,

Mint vendégfogadó ravasz barátsága:
Ha szívedet kapja, nehéz lesz váltsága,
Mégis soknál kedves illy súlyos rabsága.

Álljak

Csak menj hozzá, mindent ígér, de kölcsön ad,
Míg véle lakhatol, költségeden vigad;
Sőt mezítelen is egyaránt befogad,
Mert még az is mindent uzsorával megád.

Azon is dúl, ha más

Zajog, ha nem tetszik s jobbra ügykezel,
Nem újulsz más helyről, hogy ott jobb eszközzel
Bút less hízelkedve, mit mond, hogy forr mézzel,
Mezítelen bocsát s csak keserű vízzel.

Békós

Illyen talyigán jár világ állapotja,
Mindennapi példán vak, aki nem látja,
Mástól vont eszközzel szívünket hódítja,
Régi csalra viszi s jótul elfordítja.

Aki

Igy Sándort, Caesárt kenyértől megfosztott,
Azon méltóságtól világ másnak osztott;
S már megfult torokból mély horgot kirántott,
Ugyanazzal újabb sereget rontott.

Látjuk

S ennyi kincse nincsen, nincsen méltósága,
Akibe nem piszkált mások urasága,
Másoktól maradott reád barátsága,
Egyért fizettetett sokszor ravaszsága.

Jobb

Tanuljuk e világ rossz voltát másokon,
Minémű példákat tett nagy császárokon,
Foga fejrét már látjuk nagy urakon,
Mint fordult kereke, vitéz s tudósokon.

Vékony barátsága mint egy gyenge hártya,
Nehéz szenvedését utoljára tartja,
Irigység nagy szele kerekét forgatja
S világ szerencsését ellenkezve hajtja.

Talán

Arról gondolkodjál haláloed óráján,
Hogy ha erkölcsödet nem hordoztad száján,
Mi gyönyörűséged lesz e világ javán,
Ott nem látod, hogy nem jó elindulni szaván.¹⁸

[.....]

Az ötlet, hogy minimális soreleji változtatással szerzőváltoztatást érhetünk el, megihlette a kiadó DÉZSI Lajost is: mint látható, a 4. és az 5. strófánál nincs kettős változat. Dézsi rögvést a segítségünkre siet a jegyzetekben, és *ugyanazt* a minimálisan változtató eljárást alkalmazza, amit a verset író vagy/és lejegyző XVII. századi – feltehetően nem filológus – kollégája: hozzátold, múltat terem, vagy legalábbis hozzájárul a múltteremtéshez, mert beleavatkozik a múltba. Továbbjártssza, továbbbalkotja a kettős akrosztichon szerzőségi játékát: „A versfőkből: PETROCZI ISTVÁN, a fölébe írt szavak kezdőbetűiből – ahol ilyen nincs föléírva, némi szórendi változtatással – (4. v. sz. Az itt való . . . , 5. S olyan . . .) BALASAA BALIN(2-sor)T neve jó [..]”¹⁹ Az eljárás gyakori alkalmazására a Balassi-hagyományozásban már elég korán, 1632 táján felhívta a figyelmet Solvirogram Pannonius. Az 1665-ös kassai *Istenes énekek* kiadásban az olvasóhoz írott előszót az akrosztichonba rejtett szerzőség gyakori megváltoztatásának tényével indította: „Az olvasóhoz. Sokan vadnak, kik felette igen ez Istenben elnyugodt, hazája szerető vitéz Urnak munkájára régtől fogva vágynak, de mind együtt s igazán sehol nem találhatnánk: mert némely magagondolatlanok elmés voltokat akarván mutogatni, felette igen megvesztegették, magok vagy másoknak nevét imígy-amúgy kikalapálván a versek fejéből, és *így osztán az ő elméjékből származott munkának mondják*, maga ha valóban megvizsgálnák, üresen találnák az kalastromokat, mert bizony azt sem tudják, honnan jött s hova megyen [..]” (kiem. tőlem – Sz. Cs.).²⁰

¹⁸ Balassa Bálint minden munkái. Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta Dr. DÉZSI Lajos, Bp. é. n., II. kötet, 395–397.

¹⁹ Uo. 770.

²⁰ SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*. Bp. 1983. előszó. 13–14.

2. A szerző nevének feltüntetése a főcímben vagy az alcímben, esetleg lapszálon: a szerzőség védelmét szolgáló ezen eljárás megkerülése, kijátszása még egyszerűbb, mint az előző eseté. Szabálya: hallgassd el az eredeti szerző nevét, versét sorold be más szerző neve alá és művei közé, ezt a nevet tüntesd fel a címlapon. A XVII. századi költészettörténetből ez az eljárás gazdagon dokumentálható: ismét csak közismert példákra hivatkozhatunk. Beniczky Péter már említett kötetének első részében, az istenes énekek részben szerepel – természetesen szerzőmegjelölés nélkül, azaz a főcím alapján Beniczky Péter neve alatt – *kilenc* (Nyéki Vörös- és Rimay-szerzőségű) ének.²¹ Elgondolkodtató, hogy az átvett költemények mind az *Istenes énekek* antológiából valók, amelyről köztudott, hogy az olvasni tudók valamennyi korabeli társadalmi rétegében rendkívül ismert volt: a mai értelemben vett plágium tehát mindenki számára tetten érhető kellett hogy legyen Beniczky kötetében. Akkor vajon milyen célt szolgáltak a – hangsúlyozom: a kortársak számára is nyilvánvaló – átvételek?

Az eljárás időben kétirányú lehet: XVI. századi vers XVII. század végén „keletkezett” változtatható, de megfordítva is: XVII. századi verset visszadatálhatunk XVI. századivá, azt állítván róla, hogy Balassi Bálint szerzte. Tehát Rimay-versessel éppúgy megpótolható Beniczky Péter gyűjteménye, mint Balassi Bálinté.

3. A szerzőséget a hagyománytudat határozza meg: ez az elv ellentmondhat a korabeli szerzőmegjelölésnek (pl. az *Epicedium*nak a debreceni református kollégium könyvtárában őrzött példányába, az L. zsoltár parafrázisa és a „Balassa Ba.” nyomtatott szerzőmegjelölés mellé azt jegyezte be egy ismeretlen korabeli olvasó: „Bizon nem [szerzette], mert Vörös M[atyás] Nagi Giőri ka[nonok] szerzette, Ba[lassa] soha nem la[ttat]”²²) éppúgy, mint a XX. századi filológia szerzőségi eredményeinek. Az ellentmondás oda vezet, hogy a modern filológia többnyire eltünteteti, negligálja a hagyománytudatot.

Az irodalomtörténetek rég ismert ténye, hogy egy-egy költő életművéhez gyakran tapadt nem a költő által és nem a költő életében írott vers. A legismertebb példára szeretnék utalni: az Appendix Vergiliana gyűjteményre, amelynek összeszerkesztődését többnyire az i. e. 1. század vége és az i. sz. 1. század közepe közötti időszakra teszi a Vergilius-filológia. A Scaliger-elnevezte gyűjtemény egészen az újkori filológusokig mint Vergilius-corpus hagyományozódott. Az újkori filológia azonban nagy lendülettel mutatta ki a későbbi szerzőséget: és ezzel lerombolta a hagyományelvet. (Meg kell azonban jegyezni, hogy nemcsak hagyományellenes filológia létezik: a gyűjtemény majdnem minden darabját visszaperelték már századunkban Vergiliusnak – összhangba hozva a filológiát a XIX. századig tartó kontinuum hagyománytudattal.)

Balassi Bálint a XVII. század közepétől a XX. század elejéig éppen olyan kollektív költő volt, mint Homérosz. Neve fedőnév csupán, áruvédjegy, korabeli Kiváló Áruk Fóruma, mert éppúgy, mint Vergiliusnak, neki is megvan a maga Appendix Balassiana-ja, főként olyan versszövegekből, amelyeket – metaforikusan szólva – a halála után írt, ill. amelyeket halála után írtak meg vele. A Balassi Bálint költészetéről kialakított különféle nem-irodalomtörténeti és irodalomtörténeti víziók között az alapvető különbséget az jelenti, hogy ki, mikor, milyen reá hagyományozódott corpusból indult ki: megálapításainak érvényessége vagy érvénytelensége nem a ma elfogadott, hanem az illető irodalomtörténész által Balassinak tekintett versgyűjteményre vonatkoztatva ítéltető meg. Mint ismeretes, Rimay János mélyen ideologikus interpretációját követően (vagy már a költő halálos ágyánál?) elkezdődött egy nagyon erős mitologizálódási folyamat, amelynek során természetesen a Balassi-költemények száma is megnőtt. E folyamat a XVIII. század közepéig tartott, hiszen még Amade László is írt Balassi-verseket. A XVII. századi *Istenes énekek* rendezett kiadásai ellenére a XIX. század második fele ezt a nagyon gazdag corpuszt kapta örökségül, az újrafelfedezett szerelmi költéssel együtt: e nemzedék ily

²¹ Ki kell egészítenünk Nyéki Vörös Mátyás versei kritikai kiadásának jegyzetét: nem nyolc, hanem kilenc vers került át Beniczky kötetébe. Az *Istenhez-való esedezéssel kegyelem-kérés* című vers is a győri kanonoktól származik, csak Beniczky kötetében a költemény kezdő Balassi-periódusát megváltoztatták, az átvétel így kerülhetett el a sajtó alá rendezők figyelmét. L. a 75. sz. verset és jegyzetét: *Régi Magyar Költők Tára XVII. sz.-i sorozat*, 2. köt. Sajtó alá rendezte JENEI Ferenc Bp. 1962. 111–112, 465.

²² Uo. 455.

módon a XVII. század második felére kiképződött Balassi-életműből indult ki. A századforduló után viszont ezt a corpuszt kikezdte egy napjainkig tartó purifikációs folyamat, az „igazi” Balassi leválasztása. Dézsi Lajos még mindkét gondolkodásmódot (a hagyománytudatét és a filológiáét) egyszerre, egymás mellett próbálta meg érvényesíteni. Megpróbálta elkülöníteni a tényleges Balassi-verseket (ez a vershagyomány vagy a filológiai tradíció elve), de azért önálló és az elsónél vastkosabb kötetben újraközölte a költő halála után frott költeményeket (ez a vershagyományozódás vagy a nem-filológiai tradíció elve). A kritikai kiadás természetesen az utóbbiakat már véglegesen kiiktatta, Dézsi Lajos kiadásában pedig a filológia gyermekbetegségének tünetét látta. Ez az évszázados folyamat számomra úgy jelenik meg, mint fordított képe, tükörképe a XVII. századi folyamatnak. Durván két, szájával egymásnak fordított tölcserként érzékeltetném (Tudatában vagyok annak, hogy e kép elnagyolt: ki kell munkálni a hagyománytudat sokkalta részletesebb domborzati térképét.):

a XVI. sz.
vége

a XVII. sz.
második fele

a XIX. sz.

a XX. sz.
második fele

A XVII. század végi állapot a XX. század eleji állapottal harmonizál, a XVI. század végi állapot mai álláspontunkkal. Az e századi Balassi-filológia végigjárt egy utat visszafelé, Balassihoz. Itt az ideje, hogy most már Balassitól induljon meg felénk az időben, itt az ideje, hogy a hagyománytudathoz közeljék.

Balassi-könyvében Horváth Iván külön alfejezetet szentelt egy hagyományos, trichotomikus költőképeknek „Vitézi”, „szerelemi”, „istenes” címmel. E hagyománnyal szemben kialakított álláspontja kétős, egyszerre igenlő és tagadó. Tagadó, amikor a korábbi gimnáziumi tankönyvek és az 1950-es évek trichotomikus Balassi-víziójáról szól, ám igenlő, amikor e hármasságot a Balassi-gyűjtemény 1610-es összegyűjtőjének szövegmagyarázatában felleli. E kép – írja – „[.] feltűnően inadekvátnak bizonyult az e trichotómiát alapul vevő egyik népszerű kiadásban. Ez a kiadás a Balassi-életműből csupán négy verset tudott a *Katonaénekek* cím alá csoportosítani. Ezek közül az első (11., *Áldott szép*) vallásos pünkösdi ének, a második (12., *Széllél tündöklelni*) vallásos és szerelemi egyben (a versek a SUSANAM nevet adják), de a *Maga kezével írt* könyvében elfoglalt helye alapján a harmadiktól (61., *Vitézek, mi lehet*) – mely egyébként főhásszal zárul – és a negyediktől (66., *Ó én édes hazám*) sem vitatható el erős Júlia-vonatkozása”.²³ És ez így igaz. De hozzá kell tennünk: Horváth Iván természetesen csak azokat a verseket ismeri Balassi-verseknek, amelyekről a modern filológia jóváhagyta, hogy azok, megállapításainak érvényessége csak erre a corpusra vonatkozik.

Más corpusból kiindulva más, *de éppígy* érvényes kijelentések tehetők. Halála után Balassi Bálint számos verset írt még, pl. politikait (*Ó szegény megromlott . . .*) vagy bujdosó témáját (*Zöld erdő harmatát . . .*). Kontinuus hagyománytudat örököseként Riedl Frigyes Balassi Bálintja – éppígy, mint a XVII. századé – jóval gazdagabb volt a miénknél. Az ő Balasszjuk sokkal több vallásos és szerelemi költeményt írt, de egyesek számára nem írta meg halottas ágyán utolsó zoltárparafrázisát, vagy mind a 7 bűnbánati zoltárt lefordította. *Arany János* című nevezetes monográfiájának előszavában pl. Balassát Riedl ekként állította a magyar bujdosó-költők sorába, Tinódi után, Csokonai, Kisfaludy, Petőfi és Arany elé: „Balassa Bálint megcsalva, elűzve, hazátlan, egészen a tengerig bolyong, és nem talál helyet, hová fejét lehajtsa:

„Zöld erdő harmatát,
Piros csizmám nyomát
Hóval lepi be a tél,
Hóval lepi be a tél.

²³ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp. 1982, 203–204.

Messzire bujdosom,
Hazámat itt hagyom,
Isten vezérli dolgom,
Isten vezérli dolgom.

Jobb hát a darvakkal,
Vagy más madarakkal
Elbujdosnom messzire,
Elbujdosnom messzire.”²⁴

Erdemes tán megemlíteni, hogy az a Riedl idézte Balassaként e költeményt, aki kikezdte Thaly Kálmánnak az átlag-filológusénál erőteljesebb műtalakító, műttermető tevékenységét ama nevezetes 10 kuruc balladát illetően, holott ezt a szöveget Thaly az *Adalékok*...-ban kuruckori textusként hozta le, a kritika is ekként, kuruckoriként fogadta (l. pl. a kötet recenzióját a Szana Tamás szerkesztette Figyelő 1872. január 28-i számában, II. évf., 4. sz., 47). Úgy látszik, Thaly úgy érezte jobban magát a múltban, ha kuruckori versként olvassa, Riedl pedig úgy, hogy ha Balassa-opusként. Riedl persze egy több mint kétszáz esztendőös hagyomány birtokában vélekedhetett úgy, hogy Balassi Bálint élete végén írta a verset. Különös véletlen, hogy Arany János nem ismerhette Balassaként, mert ha így olvasta volna, bizonyára nem feddi meg XVI. századi költőelődjét azért, hogy oly távol áll tőle a dalszerű kompozíciós versképzés. Hiszen itt a költő korábban soha nem tapasztalt ökonómiával és letisztultsággal ötvözte *Valedicit patriae*-jét és az általa már többszörösen kiaknázott daru-motívumot. A téma és az elégikus hangtűzés már előlegeződött az Eckhardt-kiadásban, az 52. sz. versében (*Inventio poetica: Darvaknak szól!*):

Mindennap jó reggel
ezen repültök el
száldogálván, darvaím!
...
Bujdosom mint árva,
idegen országba
vesztettül mint szarándok.

Az elbujdosás lelki kényszere, a kényszerítettség pedig levelezésével is hitelesíthető, alátámasztható — gondolhatta el Riedl.

Miért írat a tradíció (Mnémoszüné) a költővel halála után is verset? Világos számomra, hogy a Balassi Bálint fedőnév, olyan név, amely egész kollektívát jelöl: e név a XVII. században *a magyar nyelvű költés teljességét jelentette*. Balassi Bálint mitikus költő lett, super-poéta: utolérhetetlensége egyrészt abból fakadt, hogy mindig aktuális maradt a költészete (mert ha kissé avulni kezdett, írtak számára a corpushoz korszerű verset), másrészt abból, hogy a XVII. (!) század majdnem mindegyik jelentős műfajában alkotott. Műveinek tematikai szintjét tekintve is olyan költő volt, aki átfogta a korabeli reális és szellemi élet valamennyi szféráját (egyetlen témát kivéve: a házasság intézményét — hagyománya tisztelte őt, nem íratott vele ilyen művet!), olyan költő, aki egyaránt mozgott a szerelem, Isten, a haza, a katonáskodás témakörében, vezérló csillaga hol Ars, hol Mars, hol Venus. Nem lehet nem észrevenni ennek hasonlóságát a XVII. század második felében kiépített Gyöngyösi-típusú eszményi világgal, amelyben „[...] a vallás, a politika, a háború és a szerelem azok az erők, melyek a szereplőket mozgatták [...]”.²⁵ Ne feledjük azt sem, hogy nemcsak az 1610-es másoló találománya a honját védő katonahős költő: ezt hagyományozta a XVII. századra Rimay János epicédiuma is, közvetlenül Balassi-szövegek mellett, az Istenes énekek kiadásainak tömkelegében: az antemurus-on talpig fegyverben álló, a Hazát és a Keresztet védő poéta gigantikus látomását. Az Eckhardt által közölt és Horváth Iván által

²⁴ RIEDL Frigyes, *Arany János*. Bp. 1982. 15.

²⁵ KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok*. (Gyöngyösi István költői világa). It 1983. 3. sz. 578.

is elemzett Balassi-portré tán még életében, 33 éves korában „Arte et Marte” felirattal katonaként és költőként ábrázolja Balassát. Lehet, hogy még életében megfordult fejében a gondolat, hogy a létező abszolút értéknek kizárólag a vitézi és a költői hírnevet tekintse, esetleg – Zrínyi Miklóshoz hasonló egyértelműséggel – alárendelve az utóbbit az előbbinek? E vízió tovább hatott, a költő halála után. Ha Zrínyiiben élt valamilyen egységes képzet, vízió Balassiról, az csak minimum trichotóm lehetett (az epicédium, az *Istenes énekek* „appendixe” és a „fajtalan énekek” birtokában).

A régi magyar irodalomnak eme önszemlélete alapján (az alapján, hogy a régi magyar irodalom egymás mellett több Balassi-corpust, több korabeli értelmezést és több mai értelmezési lehetőséget hagyományozott ránk egyszerre) rehabilitálhatónak vélem – több más között – a katona-költő trichotóm eszméjét, amit a XVII. század irodalmi tudatát vizsgáló hagyománypárti filológia a maga szak tudományos eszközeivel vissza képes még nyerni. (A hagyománytudat elvétől szabadulni úgysem képes: a *Balassa-kódex* maga is része a hagyományozódásnak, a szövegegyüttes csak 1690 táján zárult le, az általunk ma ismert Balassi XVII. századi értelmezésű.) Csak a hagyomány-párti filológiának a filológia eddigi útjával ellentétes folyamatot és be kell járnia: eddig azokat a karakterisztikumokat, nyelvi, tematikus, kompozíciós, metrikai stb. jegyeket kutatta az Appendix Balassiana szövegeiben, amelyek leválasztják a költeményeket a Balassi-életmű egészéről. Az Appendixet a jövőben abból a szempontból kell a kutatás tárgyává tenni és újra átolvasni, hogy melyek azok a közös jegyek benne, amelyek visszakötik, odaláncolják a Balassi-corpusba, arra a kérdésre keresvén feleletet: miként olvashatták a költeményeket, szövegeket Balassa Bálint szerzeményeként? Az sem lepne meg, ha ezzel a kritikai kiadás értelmében vett, a Balassi életében írott corpus is növekedne valamelyest. Ami azonban fontosabb: Dionisio Tabares ezredes emlékezetkihagyása tán megszűnik és fakultative választható múltak szinkron sorát őrzi meg memóriájában: a múlt egymást csak látszólag kizáró mítoszait.²⁶

²⁶ „A Summa Theologica-ban tagadják, hogy az Isten megtehetné, hogy a múlt ne lett legyen, de mit sem szólnak az okok és okozatok bonyolult láncolatáról, mely olyan tömör és olyan egybeforrott, hogy talán meg sem lehet semmisíteni egyetlen régmúlt eseményt, bármily jelentéktelen is, anélkül, hogy a jelent ne módosítaná. A múltat módosítani nem egyetlen cselekedet módosítását jelenti; végtelen sok következményének megsemmisítését jelenti. Más szóval: két egyetemes történelmet kell teremteni. Az egyikben (mondjuk) Pedro Damián meghalt Entre Riosban, 1946-ban; a másikban Masollemél, 1904-ben. Ezt éljük most, de a másik kiiktatása nem azonnal ment végbe, és a változott ellentmondásokhoz vezetett. Dionisio Tabares ezredesben beteljesedtek a különböző fokozatok: kezdetben arra emlékezett, hogy Damián gyáván viselkedett; később ezt teljesen elfelejtette, aztán hősi halálra emlékezett.”

(Jorge Luis Borges: A másik halál)

Budai Balogh Sándor

SZABÓ DEZSŐ ISMERETLEN NAPLÓJA

Az író olasz–franciaországi utazásának (1924–1925) története

VILÁGLEKIKON. Budapest, 1925.: „Szabó I. Dezső. 1879, író. Kezdetben vidéki tanár volt, fiatalon több merész szociális irányú tanulmányt írt a Nyugatba, Huszadik Századba stb. Föltűnést keltett eruptív elbeszélő műveinek első gyűjteménye . . . Később a kurzussal meghasonlott, 1924. elköltözött Magyarországból.”

A lexikoníró tévedett. Szabó Dezső *soha* nem költözött el Magyarországból, csak *elutazott*. Hogy miért? Elmondta ő a *Pesti Napló* munkatársának:

„– Két oka van . . . Tévedés volna azt hinni, hogy azért megyek külföldre, mert meguntam a küzdelmeket, melyek körülvesznek. Nem! A harccal – ha valaki Magyarországon született – számolni kell . . .

Az első: gazdasági ok. Itt ugyanis lehetetlen, hogy az ember nyugodtan dolgozhassék, mert éhenhal akkor . . . A másik művészi ok. Lehetetlen bármilyen művészeknek – így íróművészeknek is – hosszú évekig azonos viszonyok közt élni . . .

De elmegyek azért is, mert Magyarországon nem látom igazoltnak azt a munkát, amit elhivatásomnak éreztem, eddig is a tehetségemnek egy része itt meghalt, vagy helyesebben *meggyilkoltatott* bennem. Ezért van az, hogy habár sajátságos és furcsa, de én, aki Magyarországot elhagyom most úgy érzem, mintha egy halottasházat hagynék el, ahol én már semmit sem segíthetek –” (1924. szept. 12.)

A *Színházi Élet* munkatársa csak az elutazás után, 1924. október 26-án, hozta nyilvánosságra beszélgetését Szabó Dezsővel:

– Azon a napon, amelyen a könyvtáramat eladtam és együtt lesz a szükséges pénzüsszegem az utazáshoz, vonatra ülök és meg sem állok Olaszországig. Előbb pihenni fogok és a toll után csak akkor nyúl a kezem ismét, ha már leküzdhetetlen lelki szükség lesz az írás újra. Természetesen írásaimból akarok megélni továbbra is, de ehhez nem szükséges az, hogy én Budapesten legyek és részt vegyek minden marakodásban. Ha aztán elfogy a pénzem külföldön, haza megyek Erdélyországba, behúzódom valamelyik kicsiny faluba és élni fogom a magam életét magamnak és magamban. Minél távolabb akarok kerülni a társadalomtól és ennek az országnak a politikájától, tragikumaitól . . . –

Bátor hang Horthy Miklós és Bethlen István kormányzása idején . . . De: Szabó Dezső nem mondta el a riportot készítő újságírónak, hogy különösen az 1923–1924-es évek rendkívül kellemetlenek voltak számára. Ugyanis két bírósági per is igénybe vette idejét és idegeit:

1. A budapesti kir. büntető törvényszék Tőrek-tanácsa 1923. november 21-én *bűnösnek* mondtotta ki *izgatás büntetéseben és a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségben* és ezért őt összébüntetésül *két évi börtönre*, 100 000 korona pénzbüntetésre, továbbá öt évi hivatalvesztésre és politikai jogainak gyakorlásától ugyanilyen tartalmú időre történő felfüggesztésére ítélte.

Szabó Dezső fellebbezése után a budapesti ítélőtábla 1924. február 5. napján hozott ítéletében „a vádlott börtönbüntetését 6 hónapi időtartamra leszállította.” (Az elsőfokú ítélet többi részét az ítélőtábla helybenhagyta.)¹

A magyar királyi Kúria 1924. június 17-én hozta meg jogerős ítéletét.² (A vádlott és védője az ítélőtábla ítélete ellen semmisségi panaszt jelentett be.)

Szabó Dezső egy hónapi fogházbüntetésre és 50 000 korona pénzbüntetés megfizetésére ítélték. Mind a fogházbüntetést, mind a pénzbüntetés végrehajtását a Kúria felfüggesztette.

– Ez az irodalmi-per Szabó Dezsőnek egy cikke miatt indult, mely lapjában, az *Élet és Irodalom*-ban jelent meg az akkori tisztviselő-kérdésben. Érdekes idézni a Kúria ítéletének indoklásából egy mondatot: „Aki ugyanis hazájáról azt írja: ez a Magyarország minden rabló, minden elősdi melegágya... az jóhiszeműen nem állíthatja, hogy ártatlan közhelyeket írt”. (1923!)

Végül is a Kúria felmentette Szabó Dezsőt az izgatás vádjá alól és „csak” az állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen elkövetett vétség miatt mondta ki bűnösnek. E más minősítés miatt szabták ki rá a minimálisnak mondható büntetést. Természetesen e pert végig izgulni – fárasztó lehetett. Különösen, mert – párhuzamosan – Szabó Dezsőnek volt egy rosszízű polgári pere is.

2. A budapesti kir. törvényszék 1924. szeptember 27-én hirdette ki ítéletét a Szabady Ernő kontra Szabó Dezső és Rik Ödön-ügyben. Az alperesek kártérítési kötelezettségét, 5 000 000 korona tőke és járadék, megállapítja.

De, miért is perelte be Szabady Ernő szerkesztő Szabó Dezsőt és Rik Ödönt? Kártérítést követelt Szabady, aki az *Aurora* nevű lap kiadója és felelős szerkesztője volt, Szabó Dezsőtől és Rik Ödöntől, mivel „alperesek cselekménye folytán az Aurorát kénytelen volt megszüntetni”. Az inkriminált cselekmény: Szabó Dezső, aki az Auroránál működött mint főszerkesztő, 1923 márciusában felmondás nélkül kilépett és megalapította az *Élet és Irodalom* című folyóiratot. Rik Ödön pedig az *Élet és Irodalom* alcímeként kinyomatta, hogy „az *Aurora* folytatása”. Sőt az Aurora előfizetőit felkérte, hogy a címüket – az *Élet és Irodalom* megküldése végett – közöljék. Ezután az Aurora már csupán egy ízben jelenhetett meg. – A bíróság igazat adott Szabadynak és követelését megítélte.

Az anyagiakon kívül az ügy erkölcsileg is ártott Szabó Dezsőnek, hiszen az ítéletből kitűnt, hogy inkorrektül járt el Szabadyval szemben.

(Más kérdés, hogy az *Ítélet*be megváltoztatta az elsőfokú bíróság ítéletét: keresetével elutasította Szabady Ernőt, mivel a lap tulajdonosa megállapodás-ellenesen járt el, tehát Szabó Dezső jogosan hagyta ott a szerkesztőséget és alapított új folyóiratot. A jogerős ítéletet 1925. május 25-én hirdették ki, tehát erről Szabó Dezső az olaszországi utazása előtt nem tudhatott).³

Nem kétséges, hogy az ellenforradalmi rendszerrel már régebben szembeforduló Szabó Dezsőnek az 1923–24 évek nem hoztak semmi anyagi hasznot. Sőt: a Szellemi Termékek Országos Tanácsa mindkét bírósági fórumon megnyerte azt a pert, amelyet azért indított, hogy a Tanácsköztársaság ideje alatt kifizetett írói honoráriumot (előlegeket) visszakapja. Ennek összege 28 250 korona tőke és 2359 korona kamat volt. (Abban az időben igen jelentős összeg!) Szabó Dezső nem fizetett, ezért a felperes utódja: a kir. kincstár, az író összes ingóságaira végrehajtást kért. Szabó Dezső hiába folyamodott a végrehajtás elhalasztásáért, a kir. Ítélőtábla 1923. január 20-án a felfolyamodást elutasította és Szabó Dezsőt újabb költség megfizetésére kötelezte. A kincstár nem elégedett meg a bíróság ítéletével, még kérte Szabó Dezső közben megjelent két könyvének (*Egyenes úton* és *Tanulmányok és jegyzetek* címűeknek), mint jogtalan kiadásoknak, elkobzását is. Az *Egyenes úton* példányait nyomban le is foglalták. (A Kúria később elrendelte a befizetett összeg visszatérítését és feloldotta az *Egyenes úton* zárlatát is).⁴

¹ A kir. büntetőtörvényszék és a kir. ítélőtábla vonatkozó periratai a *Fővárosi Levéltár* B. XXXV. 10982/1923 számán találhatóak.

² A kir. kúria ítélete az *Országos Levéltár* Igazságügyi iratai között a K 612. 2. csomóban lelhető meg.

³ A Szabady Ernő – Szabó Dezső (Rik Ödön) polgári per a *Fővárosi Levéltár* 4. P. 43157/1923 számán szerepel.

⁴ Szellemi Termékek Orsz. Tanács – Szabó Dezső polgári per bírósági iratai a *Fővárosi Levéltárban* találhatóak a 14. P. 9826/1922 számon.

Akkor már az ellenforradalom lovagai, szolgálói, mérhetetlenül haragudtak Szabó Dezsőre. Miért volt a felzúdulás? Megvolt erre minden okuk, mert Szabó Dezső 1920-tól a legkeményebben vitriolos tollal kritizálta Horthyék rendeleteit, intézkedéseit. A *Csodálatos élet* című regénye előszavában – melyet Somogyvámoson írt 1920-ban – a következőket olvashatjuk:

„... A proletárdiktatúra utáni időben, melyet melankolikus lucus a non lucendoval keresztény nemzeti érának neveztek, az a naiv hit gyúlt fel bennem, hogy nekem is tennem, agitálnom, üvölnöm kell, hogy az én diadalmas egészségemre is szüksége van a magyarságnak, hogy meginduljon az élet felé. Ezért aztán tagja lettem egy csomó hol szörnyen titkos, hol túlságosan nyilvános egyesületnek, szövetségnek, ligának, társaságnak, körnek s az emberi tétlenség más hasonló szelíd formájának. Igen sokszor beleültem olyan székbe, mely magasabbra volt deszkázva, mint a többi székek. Ott nagyon szívreható dolgokat szavaltam és azok, akiknek a széke alacsonyabban volt izzadtak és egyik tenyerüket a másikhoz verdesték. Közben kaptam koszorúkat is, hol ezüstből, hol virágokból, melyeknek szalagjain igen hízelgő mondatok voltak . . .

Ez a sok zakata eleinte határozottan gyarapította az egészségem és erőim tudatát. De mikor nyárra fordult az idő s az emberek aratásra gondoltak, szembeálltam magammal és kérdeztem: mit használtál mindezzel a lármával?

Ez a kérdés olyan volt, mintha valaki pofonvágott volna. Nyakamba szedtem a lábaimat és ide futottam ebbe a kis eldugott faluba . . .”

Ugyanitt és ugyanakkor (1920. június 24-én) írja meg a *Tanulmányok és jegyzetek* bevezető tanulmányát. Ebből idézem a következő sorokat:

1. ábra. Szabó Dezső Szirtes úti lakásában

„... És jött azután a „keresztény nemzeti kurzus”, amikor a kis impotensek jóllaktak . . . a kötnivalók vádoltak és ítélték. És szegény magyarság még eddig ebbe sem halt bele, de nagyon beteg és jaj, mit hoz a holnap?”

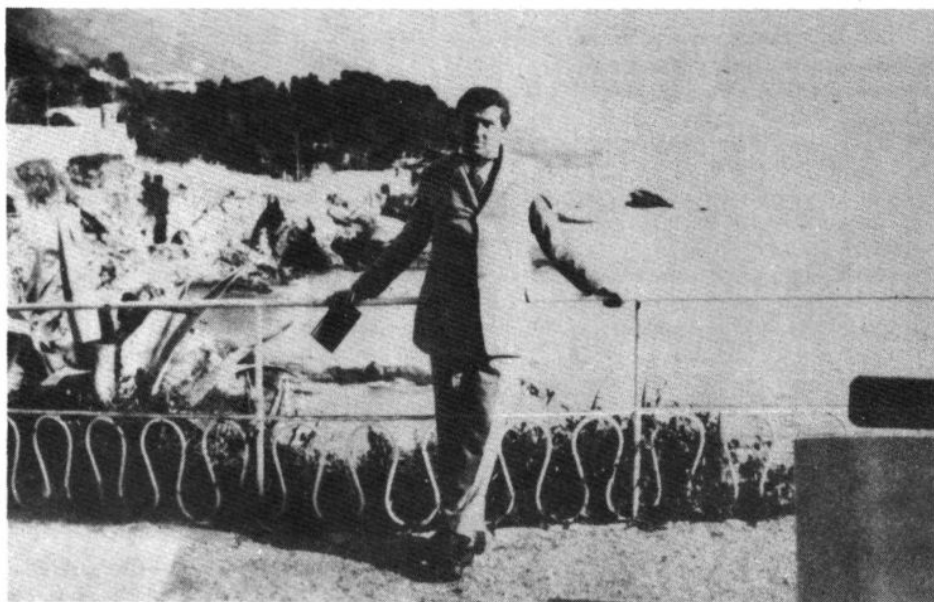
Csoda, hogy az „illetékesek” lehetetlenné kívánták tenni Szabó Dezsőt? Jól tudták, hogy a *közíró* Szabó Dezső látja és leleplezi összes manipulációjukat. A „*bizonyítványt*” 1928-ban állítja ki Szabó Dezső, amikor az *Előőrsben*, Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában, megjelenteti: *Az ellenforradalom természetrajza* című írását. Ebben így fogalmaz:

„... Ellenforradalom tehát: azok törekvése: akik egy sikerült forradalom új jogrendjével szemben vissza akarják állítani a régi uralkodó érdekszövetségek szűkebb körű jogrendjét s az ezt támogató ideológiát. Az ellenforradalom tehát a kevesebb emberek jólétét, szabadságát, védelmét akaró emberek harca a több ember jólétét, szabadságát akaró emberek ellen. A forradalom a közösségek életének több életet, több termést, egyetemesebb egészséget megvalósító orgánikus, természetes és egészséges folyamata. Az ellenforradalom a közösség életét megszegényítő, természet megapaszító, az egész nemzetet elcsenevezítő betegség.”⁵ – Szabó Dezső cikkei könyörtelenek voltak a rendszerhez.

1924 őszére Szabó Dezső itthoni élete, lehetősége, már teljes kudarcra ítéltetett. Lapja, az *Élet és Irodalom* nyolc megjelent szám után csődbe jutott. (Már 1923-ban.) Árverés ugyan nem volt nála, mert – kölcsönökből – végül is kifizette a kincstári követelést, de 1924. január 12-én kénytelen volt 400 dollárért eladni műveinek kiadási jogát a Stádium könyvkiadó-vállalatnak. (Az ügy teljes történetét lásd: *Itk* 1980. 4. szám. 510–521. o.)

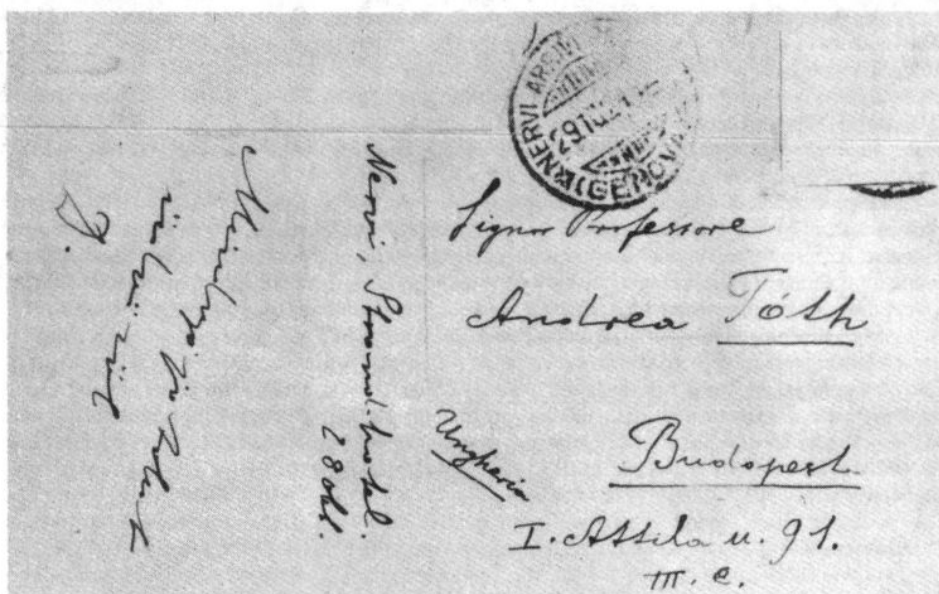
A sarokbaszorított, csalódott, teljesen meghasonlott Szabó Dezső ebben az időszakban valóban gondolhatott a kivándorlásra, az ország végleges elhagyására, mert több jel erre mutat:

1. Elhagyta négyszobás Szirtes úti lakását, ahol több mint öt évig élt. (Ezt még barátja-híve: Bodor Aladár szerezte neki, miközben ő Sümegen „*yészelte át*” a Tanácsköztársaság bukását; az ellenforradalmárok győzelmét.)

2. ábra. Szabó Dezső Nerviben a Stand-hotel teraszán. 1924. október 28.

⁵ *Előőrs*. 1928. június 10. 9–11. o.

3. ábra. Az üdvözlőlap címzettje Tóth András tanár, Szabó Dezső barátja

2. Előzőleg eladta rendkívül értékes (6000 darabból álló) könyvtárát. [Ezt az akcióját a teljes kép miatt részletesebben ismertetem.]

3. Nem volt lap, ahol írásait közölték volna, könyveit, mely számára hasznot hajtott volna, nem adták ki.

4. Minden ténykedése, nyilatkozata azt célozta, hogy az itthoni élettel, irodalommal végleg leszámolt.

Mit mondott erről nekem *dr. Hencze Béla* – Szabó Dezső unokaöccse – aki a könyvkiadásban személyesen részt vett?⁶ Mindenekelőtt, személyi adatai:

Dr. Hencze Béla (1900–1972) tanár, kiváló pedagógus – *Az elsodort falu* egyik főszereplőjének: *Kuncznénak* volt a fia. A valóságban: Szabó Dezső nővérééről van szó: *Ilonáról*. Ő ment férjhez *Hencze Imréhez*, aki ugyancsak tanár ember volt.

– Édesanyám, aki 1949-ben halt meg, állandó kapcsolatot tartott nagybátyámmal, Szabó Dezsővel. Anyám vásárolta Dezső bácsinak az első ezüstórát, amikor mint diák meglátogatott bennünket Lécfalván... Jöttek-mentek a levelek, akkor is amikor Dezső bácsi külföldön tartózkodott. A könyveit és füzetait mindig szép dedikációval küldte meg anyámnak... Dezső bácsinak nagyon jó véleménye volt szüleimről... Apám tényleg nagyon művelt ember volt... Talán anyám rajongott legjobban a Dezső bácsi műveiért, de a Kolozsváron élő Erzsi néni is.

1924-ben Dezső bácsi kért, hogy segítsék neki a könyvei árusításában. E munkában részt vett még *Gergely Pál* és *Kardos Béla*, aki a háború után Amerikában a *Szabó Dezső Emlékbizottságot* alapította.

Igaza volt *Tóth Árpádnak*, aki *Babits Mihály* és *Szabó Lőrinc* társaságában meglátogatta Szabó Dezsőt a Szirtes úti lakásban. Valódi „*kéjlak*” volt ez az otthon: minden szoba csupa-csupa könyv és minden szobában volt egy íróasztal is. Az egyik szobában, az ágy felett gyönyörű faragott Krisztust láttam. Ott volt *Szabó nagymama* fényképe is, akit jól ismertem. Ő egy klasszikus veretű igazi nagyszony volt, aki főzés közben is *Victor Hugo-t* olvasott... Gondolom, hogy a közönség

⁶ Részlet a Pápán 1961. június 7-én készült interjúból.

nem tudja, hogy Az elsodort falu biciklijavító Béláját rólam mintázta Dezső bácsi... Anyám megsértődött a „Kunczné” regényalakja miatt de apám csak nevetett: „a Dezső kivételesen tehetséges ember, zseniális...” – hangoztatta. Ja, igen: a könyvek eladásáról...

Dezső bácsi nekem kijelentette, hogy *többé ide nem jön vissza*. A „görények és patkányok országában” nincs mit keresnie. Politikai ellenfeleire gondolt – szidta is őket. A könyvekről egy eladási katalógust készített, de ennek a kinyomása sokba került volna. Ezért *körleveleket* küldött szét és a környéken meg a Belvárosban *plakátokat* ragasztatott ki a „*könyvakció*ról”.

Mindenekelőtt szakosítottuk a rengeteg könyvet. Teológia, idegen és magyar nyelvű könyvek külön-külön szekrénybe, polcokra kerültek. Amíg rendezkedtünk Dezső bácsi igen nívós előadást tartott *Wagner*ről. Máskor a német–magyar együttműködést bírálta. Emlékszem, akkor *Bodor György* is ott volt, akit nem rendített meg a másfélórás előadás, továbbra is vallotta külpolitikai nézeteit. Igaz: Dezső bácsi nem bántó fölénnyel, hanem korrekt vitában utasította el Bodor érveit.

Nekünk akkor ő főzött – egész jól. Humoros volt ahogyan kötényben bejött a szobába és nevetve mondta: – *A magyar irodalom most főz!* –

Rengetegen jöttek később vásárolni. A legelőkelőbb személyektől, a legszegényebbekig. Emlékszem, hogy Dezső bácsi, Bárczy Géza feleségével, elejétől-végig, franciául diskurált. Közben érkeztek a vevők és Dezső bácsi a bevett pénzt a zsebeibe gyömöszölte. Meg kell hagyni, hogy nagyon értékes könyveket adott el, aránylag olcsón. De kellett neki a pénz, Olaszországba készült: úgy érezte, hogy itt nincs maradása.” Ez a megmaradt körlevél egy példánya:

Ismeretlenek

Tisztelt Cím!

Hatezer kötetből álló könyvtáramat kisebb tételekben lakásomon: I. Szirtes út 4/a II. 5. (a Hadnagy ucca fölött) elárulom. Mielőtt az eladást a nagyközönségnek megnyitnám, felhívom t. Cím figyelmét a gyűjteményre. (magyar-, német-, finn-irodalmak; filozófia, történelem, művészettörténelem, szociológia, szótárak stb.), melyben igen sok első kiadás, ritka könyv, elfogyott gyűjtemény stb. van. A katalógust nagy terjedelme miatt a mai viszonyok között nem lehetett kinyomtatni. Mivel szeretném, hogy könyveim illő kezekbe jussanak, a nyilvános eladás előtt, mely szept. 10-én kezdődik, az értesített felek naponta de. 9–1 és du. 3–6 óra között a könyveket megtekinthetik és vásárolhatnak. A legkisebb tételek ára százezer korona, a forgalmi adót a vevő fizeti. Kivánatra a könyveken hitelesítem, hogy könyvtáramból valók. Igen kérem a t. Címet, szíveskedjék ismerősei figyelmét felhívni az eladásra.

Kiváló tisztelettel

Gellérthegy, 1924. szeptember 3.-án

Szabó Dezső

A könyvvásár megindulásáról már 1924. szeptember 5-én tudósít a pesti polgárság népszerű lapja az *Esti Kurír*:

„Szabó Dezső lakásának középső szobájában két fiatalember írogat leveleket, katalógusokat az ismerősöknek, jóbarátoknak. Szabó Dezső, ahogy mondja, üzletember lett. Végigvezet a sok ezer kötetten és kiveszi az egyes példányokat, a szerető rajongásával beszél róluk. Hogy mi minden van ebben a nagyszerű bibliotékában, arról egy-két szóval alig lehet számot adni. Minden, ami irodalmat, kultúrát jelent...

Keserűség és harag nélkül, inkább csöndes rezignációval beszél könyveiről és elutazásáról Szabó Dezső. El akarja adni könyveit... Megírta, vagy négyszáz oldalon, az *egész könyvtár katalógusát*, amelyet ki akart nyomtatni. A jegyzék címe ez lett volna:

Bibliotheca Desideriana

vagyis

Szabó Dezső

eladó könyvtárának

Kisdud Lajstroma

1924

(E lajstrom előszavát és tartalmát olvashattuk az *Irodalomtörténet* 1972. 3. szám 724–733. oldalán *Taxner Ernő* közlésében.)

„... Búcsúzóul Szabó Dezsőtől egy könyvet vettem.

– Az első pénz – mondja mosolyogva ...” – fejezi be cikkét az újságíró.

Az Esti Kurír munkatársa 1924. szeptember 14-én ismét ellátogatott a kiadás színhelyére. Ismét tudósított:

„Déli egy óra. A könyvesbolt már üres, Szabó Dezső az asztalon számlálja a „*lözng*”-ot. Két segédjét kegyelemben elbocsátja s végignézi a könyvespolcokon, amelyeken már kisebb-nagyobb hézagok tátonganak, jelölve annak, hogy viszik a könyveket ...

– A kecskeméti városi könyvtár nagyobb vásárt ígért be hétfőre, a Fővárosi Könyvtár is vett, Szalay szegedi kapitány, akit jól ismernek bibliofil-körökben, feljött Budára és megvette a „*Csodálatos Élet*” kéziratát. Szóval, bizom abban, hogy október végéig eladok mindent s azzal mehetek Olaszországba ...” (Itt találkozunk először Szalay József szegedi rendőrkapitány nevével. Ő a továbbiakban még szerepel Szabó Dezső elutazása előtti és utáni élettörténetében.)

A riport második részében Szabó Dezső alaposan megmondja véleményét a rendszer embereiről: „Magyarország szanálásának első évében”:

„Hallom pokoli jókedvvel veszik a hírért bizonyos körök a költözésemnek. Hadd örüljenek! Pedig nem haltam meg. Sőt, új életet kezdek. Csak kacagának boldogan a tehetségtelenek! Tessék. *Nekik csak egy tehetségük van. Az ami a csatornáé. Hogy rosszillatúak.*

Tévedhettem. De kegyetlen tévedésem mégis az volt, amikor a tehetségtelenek légijával összeakadtam. A turáni gondolatot akarták megfogni ... De amikor elkezdtek „regős” dalokat énekelni ...! Mindenható Isten ... Végignéztam az igriceken s amikor azt kiabálták, „*halljuk Szabó Dezsőt!*”, azt mondtam: „*Elég volt már a hülyeségből!*” *Egyszerre megvilágosodott előttem, mi készül itt a turánizmus jelszavával ... engem akartak ütőkártyának kijátszani. Egy törtető had, amely a kalandorok morálját vagy moráltalanságát választotta harci eszközéül. Csak a tehetséget nem ... Fölszínre kerültek, nem csoda, hiszen az öt évi gyilkolás megmérgezte az agyvelőket s azoknak ütött az órájuk, akiknek könnyű helyen állott a lelkiismeretük. De, vezéri szerepben látni olyanokat, aki az utolsó pincérnél, soffornél is inferiorisabbak (alárendeltebbek) – nem, elég volt ...!*”

(*Megjegyzés:* a turáni gondolat, mozgalom jegyében *Turáni Társaság* alakult 1910-ben. Céljuk volt az ún. turáni népek kulturális, gazdasági és politikai együttműködésének megalapozása. Ide sorolták, többek között, a mongol, török-tatár és finn-ugor népeket.)

Az említett *Színházi Élet*-cikk, amely Szabó Dezső elutazása után jelent meg, híven tükrözi a teljes kiadás utáni képet, hangulatot. Szabó Dezső akkor még a bútorait is eladta. Nem kell október végéig várnia.

„A hajdan meleg és színes estélyek és baráti összejövetelek hangulatos kerete most minden díszétől megfosztva fogadja a belépőt. A négyszobás lakásban csupaszon meredeznek a falak és megkopottan, mint kiköltözések után szokott állani a lakás. Bútorok sehol sincsenek, az hogy a lakásban még ott lakik a tulajdonosa, csak egy vaságy és egyetlen székkal ellátott asztalka mutatja. Az egyetlen széken természetesen Szabó Dezső ül; éppen búcsúelőadásának vázlatát készíti. Háta mögött egyetlen könyvespolc, a polcon néhány könyv, *nincs összesen ötven darab: ez maradt meg Szabó Dezső kincseit érő hatalmas könyvtárából ...*”

Szabó Dezső összes korabeli nyilatkozatából megtudható, hogy könyvtárát *háromszázötven millió koronáért* kívánta értékesíteni. Ezt az összeget – feltehetően – elérte. A reánk maradt eredeti *könyveladási jegyzéke*⁷ szerint (melyben 157 bejegyzés szerepel) a végösszeg *82.350.000 korona*. Mivel a bejegyzések *tétele* sokszor *több* könyv összevonását is jelenti, a 157 bejegyzés a valóságban 553 kötet eladásának feljegyzése. Talán a nagy forgalom miatt, de tény, hogy Szabó Dezső az eladásokat nem jegyezte tovább, így a végösszeget nem ismerjük. Ami a *könyvek árát* illeti, az hozzávetőleg megfelel a korabeli antikváriumi áraknak. Szabó Dezső, aki maga is ismerte a mindenkori könyvpiac árlistáját, a könyvritkaságokat – természetesen – borsos áron adta. Pl. az első kiadású *Petőfi-összesít* 2 millió koronáért. Ez *akkor* egy családnak félhavi bevétele volt.

⁷ MTA Kézirattára. Ms 4765/71. jelzet.

(Megjegyzés: 1927 január elsején vezették be a *Pengőt*. 1 pengő = 12.500 koronát ért. Az infláció miatt Szabó Dezső könyveléséből származó bevétele itthon tovább romlott volna. Az akkori devizatorvények lehetővé tették a pengő külföldre történő kivitelét.)

A teljes felszámolás közben Szabó Dezső levelet írt Szalay József főkapitánynak Szegedre:⁸

Mélt. Szalay József főkapitány úrnak

(1924) szept. 30.

Igen tisztel Főkapitány Ur!

Concert-sakálom az előadások megtartására kényszerít s így még 10 napig itt kell lennem. A katalógust tehát szintén elküldtem a könyvekkel. Nagyon fontosnak tartom, hogy ez az egy példányban levő dokumentum a Főkapitány Ur védelme alatt legyen. Árát 10-ikéig méltóztassék postán megküldeni. Nagyon szívesen küldeném ajándékba, de szétzúzott idegeimnek minden koronányi olasz napra szüksége van. Szíves szeretettel üdvözlő híve

Szabó Dezső

49 könyv, 3 kézirat-csomó, 1 pldi t.

(Megjegyzés: Szabó Dezső 1924 őszén előadás-sorozatot tartott a Zeneakadémia kamaratermében Dickensről, Balzacról, Dosztojevszkijről, Jókairól, Hugo Victorról, Zoláról és önmagáról.⁹ A *Világ* munkatársa szerint – a *zsidóirodalmat* dicsérte, az *Ó-szövetségben* – Szalay Józsefnek küldött egyetlen katalógus a könyvtáráról – a Petőfi Irodalmi Múzeum birtokába került. – A 49 könyv valószínű Szabó Dezső könyveit jelenti, melyeket magának tartott meg és Szalay őrizte meg addig, ameddig Szegedre érkezett, 1925. március 4-ig.)

Eljött az elutazás napja. Szabó Dezső utolsó levelét Kolozsváron élő édesanyjának írta:

Özv. Szabó Józsefné önnagyságának
Cluj-Kolozsvár Holdvilág u. 13. (Strada Lunarea)
Románia

Édes Mama!

Nem mentegetőzöm: mindennek úgy kellett történnie, ahogy történt. Mamát mindig nagyon szerettem, a mama arca mindig velem volt. Egy pár nap múlva hosszabb időre Olaszországba megyek. Mama számára átutaltattam ötezer lejt. Ha tíz napon belül nem kapnak értesítést, írjanak Dr. Tóth András (Bpest, I. Attila u. 91. III. 2.) tanárnak, hogy sűrítse meg a dolgot. Azt akarom, hogy a pénz minden fillérje a Mama személyes szükségére menjen. Az elutazás percében nagy hálával gondol Mamára és kezeit csókolja szerető fia

Dezső

(Ez a levél Kolozsváron, a *volt református kollégium levéltárában* eredetiben olvasható.)

Azt, hogy *hova* utazik Szabó Dezső, már régebben eldönthette. Amikor a „nemzetgyalázás” ügyében a *Tábla* is elítélte, az író így nyilatkozott a *Világ* munkatársának, *Baróthy Bálintnak*:

– Hogy *hova* megyek? Olyan helyre, ahol együtt van a tenger és a nagy város. Talán Genovába, Nápolyba, vagy valamelyik francia kikötővárosba. Ott is belém menne ám az élet, ott is emberarcok ezreit fogom olvasni s regényeimben azok életét, azok arcát fogom megrajzolni. Ott talán nem fognak börtönbe vetni azért, ha múlt szenvedéseiket örök szépségekké változtatom ... (*Világ*, 1924. febr. 30)

Végül is: 1924. október 18-án, szombaton, elindult a vonat Szabó Dezsővel, hogy Olaszországba vigye.

⁸ Petőfi Irodalmi Múzeum. XX. sz. Vegyes levelezés.

⁹ *Világ* 1924. okt. 5., okt. 10., okt. 12., okt. 15., okt. 17. (öt cikk)

E naptól kezdve Szabó Dezső *naplót vezetett*.¹⁰ Szokásához híven e naplót is – mint előadásai vázlatát – *francia nyelven* írta. (A fordítás munkáját, az elég nehezen olvasható francia szöveg nyomán, *Szőcs Zoltán és dr. Zsigmond Gyula* végezte.)

A napló – amint majd olvashatjuk – *közel három hónapig* folytatódik, majd 1925. január 11-én megszakad, végleg abbamarad.

J. d'Italie

Samedi

18. Octobre. Jour de départ. – Les arbres noyés dans le soir. – Hegyi le rustre et Fekete le diplomate. – Le Karst. – Les maisons saccagées par la guerre.

Dimanche

19. Octobre. Arrivée le soir à Milan. L'auto en panne. – Pas de place dans les hôtels. – L'hôtel d'Orcello. – La petite chambrière. Nuit d'angoisse.

20. oct. Lundi Matin à la gare. – L'ouvrier hongrois qui chante: Bujdosik a kedves rózsám – Les Alpes liguriennes. – La jeune bauté (!) brune avec son amant qui me font des oeils laides (!): je reste roi! – La vue de Gênes. – *L'agent Maggi*. – Ma chambre au 26/A. *Solita Multedo* Je traverse la place *Corvetto* dans une voiture, une voix de femme crie: Szabó Dezső!

21. oct. mardi Le barbier qui déclare les vérités du fascisme. – La Banco commerciale. – Le soleil à la fenêtre de ma chambre. – Après midi très triste. – Refuge non réussi au cinéma – Soirée chez moi: jambon italien, du vin, une bougie. Le visage de ma mère – Nincs menekvés?

22. oct. mercredi Nuit d'angoisse et de malaise physique – Vagabondages dans les rues de Gênes: – Le finish continuél de la vie vers la mort. – Une femme du peuple passe tout près de moi et dit mon nom. – Déjeuner tragique au restaurant de Carlo Felice: fatalité de la chair. – Après midi: au bain. – Je consomme devant un café: un enfant, frappé de mon visage me regarde une (!) quart' d'heure. – Au cinéma: *Le due orfanella*. – On joue la Marseillaise: Que dois-je faire? Ai-je encore une mission en Hongrie. – Soirée pluvieuse.

23. oct. jeudi – Au campo santo de Gênes: dépôt des pierres médiocres. – L'affreux colombarium. – Les quartier (!) des petits morts – Soirée triste et du chianti.

24. oct. vendredi: à Nervi. – Projets de s'établir définitivement. – Il faut faire l'épopée. – Après midi pluvieux – Soirée lourde de Gênes –

25. Samedi: Bon rire à la *Banco Commerciale* – A Nervi-Soleil et mer. – Je retiens deux chambres. – Les enfants de la *Solita Multedo*.

26. Dimanche: Etablissement à Nervi – Après le déjeuner: sommeil d'enfant bercé par la mer. – Deux voitures de foin s'ent (!) vont par la mer. 27–28. A Nervi.

29. (lundi) – Bonté de la mer. – Promenade à Bogliasco. – La chiesa al mare. – Nouvel horizon (!) et espérance – Mon nouvel habit anglais.

30. oct. jeudi. À Bogliasco par voiture. – De là à Sori à pied. – La bonté du jeune étudiant qui montre le chemin. – Le jardin aux dahlias – La trattoria della stazione di Sori. – Le Monsieur qui parle français. – (La cuisinière) La vieille cuisinière. – Je prend (!) mon appartement (!) dans la via Garibaldi di Sori. – Soir à Nervi. Types du Strand-hôtel: – La chambrière *qui ne trouve pas le bonheur* – La vieille dame qui mange beaucoup. – Les vieilles femmes, leurs deux filles et la petite à la Velasquez – Le maestro de l'orchestre du Peer Gyynt qui déclame – L'homme au crâne chauve, type de professeur qui cherche des amis.

Types de la promenade de Nervi

- L'alter-ego de Joseph Szirmay qui cherche des partners¹¹ d'échec
- Le petit bicycliste¹² américain

¹⁰ MTA Kézirattára. Ms 4765/13. jelzet.

¹¹ Helyesen: *partenaire*

¹² Helyesen: *cycliste*

- Les deux Allemandes terribles et blondes qui se vautrent sur les roches - Le petit Juif qui demande de l'argent dans toutes les langues
 - Le voiturier de Bagliosco
 - L'enfant au chapeau béu pêchant sur les roches
 - Le photographe de la promenade - Il fait mon portrait
 - Le maçon de la villa de *Briand* (!)
 - Je suis le Mylord de Nervi.
31. oct. *vendredi*: Journée très lourde. - Mer houleuse - Chaque religion est l'image idéale du système de l'exploitation sociale. Je sens la solitude. - L'idée de la mort d'*Etienne Patkó*. -
1. *Novembre samedi*: Départ du *Strand-Hôtel* (Miramare) - Établissement à *Sori*. - Au cimetière de *Sori* le jour des morts. - Soirée familière -: Chez moi! - Le cimetière m'envoie ses lumières.
2. *Novembre - Dimanche*: Je prends une cuoca - Nuit éveillée mais belle et bonne sur le toit de ma villa. - L'idée: a) Du *Bateau ivre* (Hongrie et humanité) - b) Du bon cimetière. Le monde va vers le cimetière.
3. *Novembre lundi*: Départ pour Gênes. - Mauvais effet de la ville. - Retour. - Le premier déjeuner chez Moi. - La petite fille à la plage qui lève sa jupe en me criant éperdument: - Je vous aime! - La route vers Campo. - Je rencontre une jeune fille, type superbe d'Italienne qui m'accompagne et devient très triste à la séparation. - L'idée du prélude *du Tenger és Temető*.
4. *Novembre - mardi*: - J'achète un bureau sur la route de Campo. Temps magnifique - Le soir à la mer. - Les yeux des enfants quand je passe. - Bouquet d'oeillets.
5. *Novembre - Mercredi*: Départ à pied pour *Portofino*. - Je suis jeune! - *Rocco* - La jeune fille qui sort de l'église pour me suivre. - Je prends une voiture - La cime de Notre Dame de *Caravaggio*. - Le sourire du petit enfant qui cueille des fruits. - *La Cime de Portofino* Les Laides de la salle à manger. - La terrible vieille virgo anglaise. - La jeune fille et le jeune Allemand maigre qui parlent français et anglais pour être élégant. - Mon cocher et son vieux cheval. - *Sori* - *Rocco* - *Ruta* - *Carnogli* - *San Roquino* - La cime.
6. *Novembre - jeudi*: Promenade à *Campa* - Le café: *A la Rinascente* couvert des caleçons et des chemises lavés. - La jeune fruitière qui m'aborde et me déborde. - Le sentier qui mène à l'église. - Vue devant l'église sur la mer. - Les trois petits enfants jouent silencieusement sur la place en silence. - On ne va pas à l'école le jeudi - *Calamités de ménage*. - L'idée de s'établir à *Kolozsvár*. -
7. *Novembre - vendredi*: Commencement du travail: La scène de Dominique avec l'embryon. - Espérance.
8. *Novembre*: Samedi. - A Gênes - La fille de Monte-Carlo -
9. *Novembre - Dimanche*: Belle journée - mauvaise soirée nuit lourde
10. *Novembre - lundi*: Promenade dans la forêt par la via *San-Bartolomeo di Bussego* (?) - L'après-midi à *Rocco*. - Les rues étroites qui donnent sur la mer - Soirée: Bon vin.
11. *Novembre - mardi*: Lettres de Bpest. - Promenade dans les montagnes par le ruisseau. - Un vieux paysan et trois jeunes cueillent des fruits d'olives. - Il (!) parle: l'accent, la musique, le ton humain de leur discours est le même que ceux du paysan hongrois: Une seule langue: langue de l'amour et du travail. - Le soir: La nouvelle de la mort de *Nagyatádi*.
12. *Novembre - mercredi*: Admirable journée. - Fatigué. - Après-midi à *Nervi*. - Mon noms (!) prononcés par deux Juifs. - L'idée de parcourir toute l'Italie.
13. *Novembre - jeudi*: Journée d'attente joyeuse.
14. *Novembre - vendredi*: Départ - *Le campo santo* de *Pisa*: Les pierres guérissent - Mauvaise soirée dans l'auberge, dans les rues et à la gare. - La société du wagon.
15. *Novembre - samedi*: Arrivée à *Roma* - *L'Albergo dei Principi* sur la *piazza di Spagna*. - Le Colosseum - *San-Pietro*: On n'y sent pas l'éternité.
16. *Novembre - Dimanche*: Le tombeau d'*Hadrian*. - L'idée du dialogue devant le *S. Pietro* du *Segit-ség*. - Rencontre avec *Sík Sándor* au *Campidoglio*. - Après-midi pluvieux: A la villa *Borghese* - Les cygnes noirs. - Au cinéma: Une donna parigiana. - Le *Tevere*: Les lampes. Ces rives dans la brume: yeux de la destinée - L'idée d'une nouvelle:

Une femme après une vie souillée épouse un homme qu'il aime.¹³ Enceinte, elle se suicide pour ne pas avoir un enfant impur.

17. *Novembre* – *lundi*, 18–19

Au vatican – La chapelle Sixtine. La résurrection payenne –

20. *Novembre* – *jeudi*: Départ pour Naples – Les trois couples amoureux dans le wagon. – Arrivée – L'hôtel de la Grande Bretagne –

Le Grand Hôtel Central via Roma Tristesse, dégoût, misère, maladies, ville infâme.

21. *Novembre* – *vendredi*: L'aquarium et le port – L'idée d'une mythologie (!) nouvelle – Déjeuner à Gambrinus – Les rues.

22. *Novembre* – *samedi*: A la Porta-Marina – L'Eglise des Carmélites – La rue: Lavocio – Pompei: le concert de P.

23. *Novembre* – *Dimanche* – Sur la Piazza-Vittoria – L'enfant qui vend des fleurs et offrant (!) des filles. – Le vetturero – Départ.

24. *Le trajet de S. Giovanni* à Messina – La jeune blonde qui se blottit contre moi. – Soleil de mon Messine – Au campo santo

25. *Novembr* (!) – *mardi*: Arrivé (!) à Taormina – L'hôtel Timer – Au théâtre grec. – Soirée douce sur une colline

26. *Mercredi*: Je passe à l'hôtel Exelcior. – Le jeu des nuages sur la mer. – Temps mouillé mais très doux. – Excursion à Castel Mola – La paysanne qui m'y mène, enceinte de 4 mois. – Sa famille qui l'attend. – Le café de San. Giorgio – Le vieux qui me reconduit à Taormina – Le petit gala de la salle à manger de l'Exelcior – Le chanteur et les musiciens.

27. *Novembre, jeudi*: Temps mauvais, journée triste. Très seul et désespéré de l'avenir. – Le soir: la la (!) famille anglaise avec les deux jeunes filles à la table voisine – Le magnat hongrois avec une fille. – La vieille femme qui fait l'étalage de son bras marbré – Les deux vieilles anglaises en toilette – La conduite d'un nommé Sion. – Soirée tragique. Un rêve: Etienne Csiky, mon ancien camarade d'école à Kolozsvár: me donne au collège calv. de Kolozsvár des fleurs et des livres au nom de la jeune Hongrie.

28. *Novembre* – *vendredi*: Dans le jardin de l'Exelcior – les yeux des fleurs. – La chambrière (30 ans) très sage et sentimentale me raconte souffrances et ses espérances. – Jour de Sirocco, son étrange effet. – Arrivé (!) à Siracusa – Le terrible hôtel de Rome – L'hôtel des Etrangers. – Chez le barbier. – La surprise de mon visage.

29. *Novembre*: *Samedj* – Triste journée dans la sporca città. Soirée: tempête gigantesque avec pluie torrentielle.

30. *Novembre* – *Dimanche*: Visite à Siracusa antica. – La vie comme système d'illusions. – Soleil. – Brusque départ après le déjeuner – Arrivé à Catania. – Le ristorante Galliani. – Ma bonne et grande chambre dans l'hôtel Bristol – Soirée d'espérance.

1. *décembre*: Journée de mai. – Au – jardin *Bellini*. – *L'Aetro* – Après-midi: flânerie triste. – L'horrible fille grasse. – Le discours du cocher qui me conduit chez elle.

2. *décembre mardi*: Au jardin *Bellini*. Repos. – Après-midi: nouvelle flânerie. – Au cinéma. – Je suis très regardé et coqueté – Un peu de contentement¹⁴ et d'espérance. – La chambrière de *Vienne* qui me salue en hongrois.

3. *décembre* – *mercredi*: Belle matinée au j. *Bellini*. – Départ. Le train comblé. – Le bourgeois, sa femme et sa fille – Les petits gentp (!) italiens: Ressemblance superficielle aux nôtres – *La mare cattiva* à Messina, une femme se jette sur la poitrine de M. son voisin. Le bourgeois me repète (!): que vous êtes pâle et il commence à vomir. – Le rire des enfants chasse mon malaise. – Je passe dans une 1ère classe. – Le Monsieur (Ressemblance avec L. Komla) qui fait sa toilette de nuit. – Averse.

4. *décembre, jeudi*: Le train passe par un déluge d'automne. Déjeuner à Rome – Arrivé à Firenze – L'hôtel: *Cavour*.

¹³ Sic! Helyesen: *qu'elle aime*

¹⁴ Sic! Helyesen: *contentement*

5. *décembre vendredi*: Le matin dans la piazza del Duomo silencieux. Je passe à l'hôtel de Savoia. — Sur la place de Michelangelo — Déjeuner dans l'hôtel — Promenade dans les environs — La mort et la vie au cimetière de *San Miniato*. — Possibilité d'une patrie nouvelle. — Dîner (!) au restaurant *Giotto* — Au cinéma: Edison: *La bottiglia incantata*. —
6. *Samedi - décembre*: Dans l'église de Dante. — Le prêtre (qui) montre les choses. — Dans les Galeries (!) degli Uffizi: la mort: impossible, impossible! — Déjeuner à l'hôtel. — Grande promenade dans les boulevards. — Dans le Giardino sur la rive de l'Arno. Dîner au restaurant Melini — L'enfant aux cheveux d'or dans la nuit. — Au Cinéma —
L'idée d'une nouvelle:
Résurrection: je suis bon!
7. *Décembre - Dimanche*: À l'église et au cloître de *Santa Maria Novella* — À la *Santa Trinita* L'église de San. Siméon et de la *Santa Annunziata*. Déjeuner à l'hôtel — La société internationale inter-alliée. — Sur la place de Michelangelo — L'église della *Santa Croce* — Les grands tombeaux. Au cinéma Exelcior: *Le retour d'Ulysse* (!) — Au cinéma de l'éducation morale. — J'entre dans une église, on chante, la foule me regarde. —
8. *Décembre - lundi*: Au palais Pitti — Flâneries d'adieux — Une grande tristesse dans un coin de la ville — Au Cinéma Edison: Une jeune fille rayonnante qui n'ôte pas les yeux de mon visage même pour voir le film. — La chambrière de l'hôtel de Savoia. —
9. *décembre - mardi*: Rêve de la nuit: Je suis lépreux, éloignez-vous de moi! — Départ dans la ville noire et déserte — Arrivé à Recco. — Un coucher de soleil étrange. — Repas chez moi à Sori: seul, triste et fort.
10. *Décembre: mercredi*: Les lettres venues de Bp. — La carne della giudea du restaurant des chemins de fer. — Après-midi: Nervi. Je loue la villa Étienne. La thèière et la fraude de Mme Démarchis.
11. *décembre - jeudi*: À Gênes — À la Banco commerciale. — Triste conduite des Démarchis.
12. *décembre - vendredi*: Je quitte Sori — Retenu par le train à la barre de Pierri. — Trompé de nouveau.
13. *décembre - Samedi*: Ma nouvelle femme de chambre — Achats à Gênes: tapisseries, linges de lit.
14. *décembre - dimanche*: Promenade à San Hilario Concert d'après-midi au café de Nervi. Tout-le-monde me regarde — Danse dans l'auberge où je dîne.
15. *décembre - lundi*: Temps triste. —
16. *décembre - mardi*: Jour de mai Ma première excursion en barque
17. *décembre - mercredi*: Beaux temps. Ma deuxième excursion en barque de Nervi à Sori. — Le bateau à voile qui porte une charge de cailloux.
18. *décembre - jeudi*: Le serrurier de la via Marco Polo — Après midi: Sur la promenade de Nervi — Soirée tourmentée.
19. *décembre vendredi*: Travail — À San Hilario — Coucher du soleil sur la mer — Le barbier chez moi — Lettre stupide d'un professeur hongrois. — Les deux journalistes de l'Est.
20. *décembre - samedi*: À Gênes au vurstli. — Un peu d'espérance.
21. *décembre - dimanche*: En barque en pleine mer sur le rayon du soleil — Après-midi à Gênes. Flâneries dans les rues étroites de Gênes le soir — L'idée d'un drame.
22. *décembre Dimanche*: À Gênes: sur le *Monte Salvatore* — Déjeuner au cabaret du mont. — Souvenirs d'enfance des commencements du printemps — Achat de Gil-Blas. — La fille enceinte qui m'appelle chez elle. —
23. *décembre lundi*: Sur la Passaggiata. Rome (?)
24. *décembre - mardi*: Départ à Gênes dans la grande matinée. — Le tramway s'arrête, je continue la route à pied. — Achat de livres — Je retourne par voiture. Soirée de Noël, sans arbre, sans illusion + très seul. — Je me couche à 8 heures — Réveil nocturne.
25. *décembre - mercredi*: Au cinéma: rire des enfants — Soirée triste.
26. *déc. jeudi - Bien*
5. *Janvier - 1925*: Grande résolution de la nuit précédente. — Tout va bien — L'écueil au consulat de France — À la rédaction del Secolo XIX. — À la préfecture chez M. De Felice. — Achat d'un paletot d'hiver.
7. *Janvier - mercredi*: Levée du matin avant l'aube. — L'agent de *Dinegro*. — Je paie les ouvrier avec mes tables de bois. Le baise-main de M. Zucca. — Départ

8. *Janvier, jeudi*: Temps superbe par la France argentée. Arrivée à Paris. — L'hôtel des étrangers. On se souvient (!) de moi.
 10. *Janvier, samedi*: Peer Gynt (!) au théâtre Porte St. Martin.
 11. *Janvier — dimanche*: Le mariage de Figaro à la Comédie,
 12. *Janvier, lundi*: Je m'installe dans l'hôtel Beauvoir.

Olaszországi n(apló)

- Szombat, Október 18.* Az indulás napja. — Az estébe merülő fák. — A goromba Hegyi és a diplomatikus Fekete. — A Karszt. — A háborútól feldúlt házak.
Vasárnap, Október 19. Érkezés este Milánóba. — A defektes gépkocsi. — Nincs hely a szállodákban. — Orcello-hotel. — A kis szobalány. — Szorongásos éjszaka.
Hétfő, Október 20. Reggel a pályaudvaron. — A magyar munkás, aki énekl: Bujdosik a kedves rózsám. — Az Alpok vonulata. — A fiatal barna szépség szeretőjével, aki szemez velem . . . király maradok! — Genova látványa. — *A Maggi ügynökség.* — Szobám a *Solita Multedo 26/A.* — Kocsival megyek át a Corvetto téren, egy nő felkiált: Szabó Dezső!
Kedd, Október 21. A borbély aki hangoztatja a fasizmus igazságait. — A Kereskedelmi Bank. — A nap a szobám ablakában. — Nagyon szomorú délután. — A moziban sem sikerült menedéket találnom. — Este a szobámban: olasz sonka, bor, egy gyertya. Anyám arca. — Nincs menekvés?
Szerda, Október 22. Szorongásos éjszaka és rossz fizikai állapot . . . — Kóborlás Genova utcáin: az élet örökös hajszája a halál felé. — Egy asszony a tömegben egészen közel került hozzám és a nevemet mondta. — Tragikus ebéd a Carlo Felice vendéglőben: a választás végzete. — Délután fürödtem. — Ülök egy kávéház teraszán és egy gyermek úgy elámult az arcomon, hogy negyed-óraig néz. — Moziban: *Le due orfanelle.* — A Marseillaise-t játszik: mit kell tennem? Van még nekem küldetésem Magyarországon? — Esős este.
Csütörtök, Okt. 23. A genovai temetőben, középszerű sírkövek lerakata. — Az iszonyatos kolumbárium. — A kicsiny halottak parcellája. — Szomorú este és chiantini. (*Olasz bor.* — a fordító —)
Péntek, Okt. 24. Nerviben. — A végleges letelepedés tervei. — Eposzt kell csinálni. — Esős délután. — Nyomott genovai este.
Szombat, Okt. 25. Nagy nevetés a *Kereskedelmi Bankban.* — Nerviben. — Napfény és tenger. — Le-foglaltam két szobát. — *A Solita Multedo* gyerekei.
Vasárnap, Okt. 26. Átköltözés Nervibe. — Ebéd után a tenger ringatásában alszom, mint egy gyermek. — két szénás szekér behajtott a tengerbe.
 27–28. Nerviben.
Szerda, Okt. 29. A tenger jósága. — Séta *Bogliascoba*n. — La chiesa al mare. — Új látóhatár és remény. — Új angol ruhám.
Csütörtök, Okt. 30. Bogliascoba mentem kocsival. — Onnan Soriba gyalogoltam. — A fiatal egyetemista lány szépsége, aki megmutatta az utat. — A dália kertje. — Az olasz vendéglő a Sori-i állomáson. — A franciául beszélő úr. — Az öreg szakácsnő. — Szobát bérek Soriban a Garibaldi utcában. — Este Nerviben. — A Srand-Hotel típusai: — A szobaasszony, *aki nem találja a boldogságot.* — Az öreg hölgy, aki sokat eszik.
 — Az öregasszonyok, két lányukkal és a la Velasquez.
 — A Peer Gynt zenekar karmestere, aki szónokol.
 — A kopasz koponyájú ember, *tanár típus, aki barátokat keres.*
 A Nervi-i sétány típusai:
 — Szinnyi József alterégója, aki sakkpartnert keres.
 — A kis amerikai biciklista.
 — A két rettenetes szőke német, ahogy görnyedeznek a sziklákon.
 — A kis zsidó, aki pénzt keres minden nyelven.
 — A Bogliasco-i kocsis.
 — A kék-kalapos gyerek, amint halászik a sziklákon.
 — A sétány fényképész, aki lefényképez.
 — A Brianch villa kőművese.
 — Én vagyok Nervi Mylordja.

- Péntek, Okt. 31.** Nagyon nehéz nap. – Nyugtalan a tenger. – Minden vallás a kizsákmányoló rendszer eszményített képe. – Érzem a magányt. – *Patkó István* halálának gondolata.
- Szombat, Nov. 1.** Távozás a Strand-Hotelből. (Miramare) – Beköltözés Soriba. – Halottak napja a Sori-i temetőben. – Családias este: Nálam. – A temető elküldte nekem fényeit.
- Vasárnap, Nov. 2.** Vásárolok egy kakkukos órát. – Nem alszom, szép és kellemes éjszaka a villám tetején. – Az ötlet: a) *A részeg hajóról*. (Magyarság és Emberiség) – b) A jó temetőről. A világ a temető felé halad.
- Hétfő, Nov. 3.** Indulás Genovába. – Rossz benyomások a városról. – Visszautazok. – Az első ebéd otthon – Egy kislány a tengerparton felhúzza a szoknyáját és szenvedélyesen kiáltja felém: szeretem magát! – Az út Canapa felé. – Megismerkedtem egy fiatal lánnyal, pompás típusú olasz nő, elkísért és szomorú volt a búcsúzáskor. – *A Tenger és temető* előjátékának gondolata.
- Kedd, Nov. 4.** Vásároltam egy íróasztalt a Canapa-i úton. – Pompás idő. – Este a tenger mellett. A gyerekek, ahogyan elhaladok. – Gyertyás virrasztás.
- Szerda, Nov. 5.** Gyalogséta *Portofinoba*. – Fiatal vagyok! – *Recco*. – A fiatal lány aki kijött utánam a templomból. – Kocsit béreltem. – *Caravaggio*, Notre Dame csúcsa. – A gyümölcszedő kisfiú mosolya. – *A portofinoi hegycsúcs*. – Az étterem csúfságai: az iszonyatos angol aggszűz. – A fiatal lány és a német fiatalember, nagyon elegánsan beszélnek franciául és angolul. – A kocsisom és öreg lova. – Sori-Recco-Ruta-Camogli-San Roquino-La Cino.
- Csütörtök, Nov. 6.** Canapai séta. – Az *Á la Rinascente* kávéház teleaggatva kimosott ingekkel és alsónadrágokkal. – A kis gyümölcsárus lány megszólított és szóval tartott. – A templomhoz vezető ösvény. – Kilátás a templom elől a tengerre. – Három kisgyerek csendesen, önfeledten játszik. – Csütörtökön nincs tanítás. – *Háztartási bosszúságok*. – A kolozsvári letelepedés gondolata.
- Péntek, Nov. 7.** A munka kezdete: a Dominique jelenete az embrióval. – Reménység.
- Szombat, Nov. 8.** Génában. – A Monte Carló-i lány.
- Vasárnap, Nov. 9.** Szép délelőtt-rossz este-nehez éjszaka.
- Hétfő, Nov. 10.** Séta az erdőben a via San-Bartolomeo di *Bussego*-ba (vezető úton.) – Délután *Recco*-ban. – A szűk utcák, amelyek tengerre néznek. – Este: jó bor.
- Kedd, November 11.** Levelek Bpestől. – Séta a hegyekben, a patak mentén. – Egy öreg és három fiatal paraszt oliva bogyót szüretelnek. – Beszélgetnek: társalgásuk hangsúlya, muzsikája, emberi hangja *ugyanolyan*, mint a magyar parasztoké: egyetlen nyelv: a szerelem és a munka nyelve. – Este: *Nagyatádi* halálának híre.
- Szerda, November 12.** Csodálatos reggel. – Fáradtság. – Délután *Nerviben*. – Két zsidó nevetem mondja. – Egész Olaszország beutazásának gondolata.
- Csütörtök, Nov. 13.** A vidám várakozás napja.
- Péntek, November 14.** Indulás a *Pisa-i temetőbe*: A gyógyító kövek. – Nyomasztó este a fogadóban, az utcán és a pályaudvaron. – A vagonbeli társaság.
- Szombat, Nov. 15.** Megérkezés Rómába. – Az *Albergo dei Principi a Spogna téren* A Colosseum. – Szent Péter, székesegyház: az ember nem érzi benne az örökkévalóságot.
- Vasárnap, Nov. 16.** Hadrian sírja. – A Segítség párbeszédének gondolata a Szt. Péter bazilika előtt. – Találkozás *Sik Sándorral* a *Campidoglióban*. – Esős délután: a Villa Borghesében. – A fekete hattyúk. – A moziban: Una donna parigiana. – A Tevere. – A parti lámpák a 'ködben. – A sors játéka. – Egy novella ötlete: Egy asszony, szennyes élet után, férjhez megy egy férfihez, akit szeret. Amikor teherbe esik öngyilkos lesz, hogy ne szülessen tisztátalan gyermeke.
- Hétfő, Nov. 17, 18–19.** A Vatikánban. – A Sixtusi kápolna. – A pogány feltámadás.
- Csütörtök, Nov. 20.** Utazás Nápolyba. – Három szerelmes-pár a vagonban. – Megérkezés. – A Grande Bretagne Szálló. – A *Grand Hotel Central* a római úton. – Szomorúság, undor, nyomor, betegségek, átkozott város.
- Péntek, Nov. 21.** Az akvárium és a kikötő. – Egy mitológikus novella ötlete. – Ebéd a *Gambrinusban*. – Az utcák.
- Szombat, Nov. 22.** A Porta Marinan. – A karmeliták temploma. – A Lavaio utca. – Pompei: pompeii koncert.
- Vasárnap, Nov. 23.** A Piazza Vittoria-n. – Egy kisfiú gyümölcsöt vásárol és odaadja a lányoknak. – A Vitturere. – Indulás.

- (Hétfő) Nov. 24. *St. Giovanni útján Messinában.* – Egy fiatal szőke lány velem szemben. – Májusi nap Messinában. – A temetőben. –
- Kedd. Nov. 25. Megérkezés Taorminába. – A Tiner szálló. – A görög színházban. – Csendes este egy dombon.
- Szerda. Nov. 26. Átköltöztem a Hotel Exelciorba. – A felhők játéka a tengeren. – Nyirkos, de nagyon enyhe idő. – Kirándulás Castel Moléba. – A parasztasszony, aki odavezet, négy hónapos terhes. – A család, amely várja őt. – A Santa Giorgio kávéház. – Az öregember aki Taorminába kísér vissza. – Kis ünnepség az Exelcior éttermében. – Az énekes és a zenészek.
- Csütörtök. Nov. 27. Rossz idő, szomorú délelőtt. Nagyon magányos és reménytelen a jövő. – Este: angol család két fiatal lánnyal a szomszéd asztalnál. – A magyar mánás, egy lánnyal. – Egy öreg nő mutogatja márványszerű karjait. – Két idős nő estélyi ruhában. – Egy bizonyos Szior nevű illető viselkedése. – Tragikus este: Egy álmom: *Csiky István*, régi iskolatársam, a kolozsvári kollégium előtt virágokat és könyveket ad át nekem a fiatal Magyarország nevében.
- Péntek. Nov. 28. Az Exelcior kertjében. – A virágok játéka. – A szobaasszony (30 éves) nagyon okos és érzelmes, elmesélte nekem szenvedéseit és reményégeit. – Sirokkó napja; furcsa hatása. – Megérkezés Szirakuzába. – A borzalmas Róma-szálló. – Az Étrangers-szálló. – Borbélynál. – Az arcom meglepetést okozott.
- Szombat. Nov. 29. Szomorú délelőtt a Sporca Cittaban. – Este: gigantikus vihar, vízesésszerű esővel. –
- Vasárnap. Nov. 30. Látogatás az antik Siracusában. – Az élet mint az illúziók rendszere. – Napfény. – Hirtelen távozás ebéd után. – megérkezés Cataniába. – A Gallani vendéglő. – Jó és nagy szobát kapok a Bristol-szállóban. – Este: reménykedés.
- (Hétfő) December 1. Májusias délelőtt. – A *Bellini-kertben*. – Az *Etna*. – Délután: szomorú bolyongás. – Egy borzalmasan kövér lány. – Beszélgetés a kocsisal aki kalauzolgat.
- Kedd. December 2. A *Bellini-kertben*. – Délután újabb csavargás. – Moziban voltam. – Megbámulnak és kockéznak velem. – Kis elégedettség és kis reménykedés. – A *bécsi* szobaasszony aki magyarul üdvözl.
- Szerda. December 3. Szép délelőtt a *Bellini-kertben*. – Elutazás. Zsúfolt vonat. – A polgár, a felesége és a fia. – Az olasz kisemberek meglepő hasonlatossága a mieinkkel. – *La mare cattiva*. – Messinában egy asszony a szomszéd úr keblére borul. – A polgár ismételten mondja nekem: milyen sápadt uram, és elkezd hányni. – A gyerekek nevetése elűzi rosszullétemet. – Átmentem az I. osztályra. – Az úr (hasonlít Komla L.-re) éjszakai toalettjét végzi. – Zápor.
- Csütörtök. Dec. 4. A vonat őszi özvénzen halad keresztül. – Ebéd Rómában. – Megérkezés Firenzébe. – *Cavour*-szálloda.
- Péntek. December 5. Csendes reggel a piazza del Duomon. – Átköltözöm a Savoia szállóba. – A Michelangelo téren. – Ebéd a szállóban. – Séta a környéken. – Az élet és a halál a *San Miniato* temetőben. – Egy új haza lehetősége. – Vacsora a *Giotto* étteremben. – Az Edison moziban: *La bottiglio incantata*.
- Szombat. Dec. 6. Dante templomában. – A pap megmutatta a dolgokat. – Az Uffizi Galériában: a halál az lehetetlen, lehetetlen! – Ebéd a szállóban. – Nagy séta a körutakon. – A Giardinoban az Arno partján. – Vacsora a Melini étteremben. – Aranyhajú gyermek az éjszakában. – Moziban. – Egy novella ötlete: Feltámadás: én jó vagyok!
- Vasárnap. December 7. A *Santa Maria* kolostorban és templomban. – A *Santo Trinitonál*. – A San Simeon és *Santa Annunziata*. – Ebéd a hotelben. – A nemzetközi társaság távolságtartása. – A Michelangelo téren. – A *Santa Croce* templomban. – A nagy síremlékek. – Az Exelcior moziban: *Ulysses visszatérése*. – Az erkölcsi nevelés mozijában. – Bementem egy templomba, énekelnek, a tömeg engem néz.
- Hétfő. December 8. A Pitti-palotában. – Búcsú kószálás. – Nagy szomorúság a város szélén. – Az Edison moziban, egy fiatal tündéri lány le nem veszi a szemét az arcomról, még a film kedvéért sem. – A Savoia-szálló szobaasszonya.
- Kedd. December 9. Éjszakai álmom: Leprás vagyok, térjenek ki előlem! – Elutazás a kihalt, elhagyott városból. – Megérkezés Reccoba. – Különleges naplemente. – Pihenés otthon Soriban: egyedül, szomorúan és erősen.
- Szerda. December 10. Budapestről érkezett levelek. – A pályaudvari étterem. – Délután Nervi. – Bérbe veszem az Étienne-villát. – A teáskanna és Démarchi asszony családja.

Csütörtök, Dec. 11. Genuában. – A kereskedelmi Bankban. – Démarchiéék szomorú viselkedése.
Péntek, Dec. 12. Elhagyom Sorit. – A vonatot a Pievi-i vonálnál visszatartják. – Újból csalódás.
Szombat, Dec. 13. Új szobaaszonyom. – Vásárlás Genuában. szőnyeg, ágynemű.
Vasárnap, Dec. 14. Séta a San Hilariokon. – Délután hangverseny a Nervi kávéházban. Mindenki engem néz. – Táncmulatság a szállóban, ahol ebédek.
Hétfő, Dec. 15. Szomorú idő.
Kedd, Dec. 16. Májusias idő. Első kirándulásom *bárkában*.
Szerda, Dec. 17. Szép idő. Második kirándulásom bárkában, Nerviből–Soriba. – Egy vitorlás-hajó kavicsrakományt szállít.
Csütörtök, Dec. 18. A csatakos Marco Sala út. – Délután: Nervi sétányán. – Zavaros este.
Péntek, Dec. 19. Dolgozom. – San Hilarioban. – Napnyugta a tengeren. – A borbély nálam. – Egy magyar professor ostoba levele. – Az Est két újságírója.
Szombat, Dec. 20. A genuai vurstliban. – Egy kevés reménység.
Vasárnap, Dec. 21. Bárkában a nyílt tengeren, a napsugárban. – Délután Genuában. Esti kószálás Genua szűk utcáin. – Egy dráma ötlete.
**Vasárnap, Dec. 22.* Genuában: a *Monte Salvatore*on. – Ebéd a hegyi kocsmában. – (Helyesen: hétfő! dec. 26-ig a napokat Sz. D. tévesen jelölte meg. B. B. S.) Gyermekkori emlékek a tavasz kezdetéről. – A Gil Blas megvásárlása. – Egy terhes lány, aki megszólított. –
Hétfő, Dec. 23. A Passeggiatán. Semmi.
(Helyesen: Kedd)
Kedd, Dec. 24.
(Helyesen: Szerda) Kora reggel indulok Genuába. – A villamos megáll, gyalog folytatom utamat. – Könyvek vásárlása. – Kocsival jöttem vissza. – Karácsony este: fa nélkül, illúziók nélkül, nagyon egyedül. – 8 órákor lefekszem. – Éjszakai álom.
Szerda, Dec. 25. A moziban. a gyerekek kacagása. – Szomorú este.
(Helyesen: Csütörtök)
Csütörtök, Dec. 26. Semmi.
(Helyesen: Péntek)

(1924. december 27.–1925. január 4. között bejegyzés nincs. B. B. S.)

Hétfő, 1925. jan. 5. Nagy elhatározás a múlt éjszaka. – Minden rendben megy. – Egy kis bökkenő a francia konzulátuson. – A del Secolo XIX. szerkesztőségében. – A prefektúrán De Felice úrnál. – Vásároltam egy télikabátot.
(Január 6.-án nincs bejegyzés)
Szerda, Január 7. Hajnal előtt felkeltem. – A *Dinegro*-i rendőr. – A munkásokat asztalaimmal fizettem ki. – Madam Zucca anyai csókja. – Elutazás.
Csütörtök, Jan. 8. Csodálatos időben keresztül az ezüstös Franciaországon. – Érkezésem Párizsba. – A Hotel des Étrangeres. – Emlékeznek rám.
(Január 9.-én nincs bejegyzés)
Szombat, Jan. 10. A Porte St. Martin színházban: Peer Gynt.
Vasárnap, Jan. 11. A Figaró házassága a Comédie-ben.
Hétfő, Jan. 11. Beköltözöm a Beauvoir-szállóba.
(Ítt a napló bejegyzései véget érnek. B. B. S.)

Újra olvasva Szabó Dezső naplóját, megállapíthatjuk, hogy az nem hasonlítható Goethe, Tolstoj, F. Kafka vagy Széchenyi, Karinthy, Balázs Béla naplójához. A rövid feljegyzések – slágvortok – sorozata, *kizárólag* az író számára íródtak. [Több helyen emlékeztet Gárdonyi *titkozással* írt naplójára, amelyet csak ő kívánt elolvasni.] A megírás *formája* mindenképpen naplószerű és ha nem is tekinthető teljesértékű kortörténeti dokumentumnak, ez az írás-sorozat értékes, irodalomtörténetileg még eddig feltáratlan adatokat közöl.

Miről is *tudósi*? Természetesen – elsősorban – Szabó Dezső olaszországi életkörülményeiről. A naplóból megtudjuk, hogy *mikor, hol járt és mit tapasztalt* a fasizálódó Olaszországban? Megtudjuk, hogy készülő nagy regényéhez, a *Segítség!* címűhöz, hol és mikor szerzett fontos *nyersanyagot*. Gondoljunk a tengeren történt *bárkázásaira*. A *Tenger és temető* című novellás-kötetében is gyakran

szerepelnek utazása alakjai, figurái, sőt a vele megtörtént események is – írói fantáziával kibővítve. Külön érdekesség Szabó Dezső akkori *lelkialapota*, melybe a napló segítségével be-bepillantunk. Sokszor szinte érezzük azt a *belső vívódást* amely Szabó Dezsőben, Olaszországban, lezajlott: kint maradjon vagy hazajöjjön? Van-e még jövő, alkotási feltétel, idehaza? Befuthatja-e a *magának megszabott* pályát, vagy végleg fel kell adnia a harcot, melyet a magyarság megmaradásáért vív? Örök dilemmában tölti napjait.

Mit nem tudunk meg a naplóból, amelyre pedig kíváncsiak lennénk? Például: hol, mennyit költekezett Szabó Dezső a magával vitt összegből? Hol és mennyit dolgozott a regényén, amelynek a végén ezt írta: „*Írtam: A Gellérthegyén, Génúában, Soriban, Nerviben, Taorminában, Párizsban, Szegeden, a Rókus-hegyen.*” (Segítség! 1925.)

Szabó Dezső nem ír naplójában az olaszországi szerelmi kapcsolatairól, kalandjairól. Az akkor negyvenöt éves férfi sokszor lejegyzí, hogy „*szép lány, szobaasszony*”, de egyetlen szerelmi viszony nem szerepel a lapokon. Majdnem elképzelhetetlen, hogy egész olaszországi tartózkodása alatt nem akadt volna számára nő. Habár... dr. Farkas László, a volt Táltos könyvkiadó tulajdonosa, 1962-ben nekem így nyilatkozott Sövény utcai lakásában:

„– Szabó Dezső legtöbb könyvét én adtam ki a húszas években. Hosszú ideig jó barátságban voltunk. Egyszer ő maga mondta el, hogy néha, *rendesen ősszel*, valami trópusi láz-szerű baj tör rá. Akkor hetekig rosszul érzi magát, az az érzése, hogy mindenki őt bántja. Dolgozni sem tud ilyenkor. Elmegy nagyokat sétálni. Találkoztam is vele ilyen állapotban: mellét kidüllesztve, hátrafont karra, bőszen arc kifejezéssel „*dolgozta magát*” előre az úton... Szerelmeiről soha nem beszélt. Talán nem is volt szerelme?... Hallottam az olaszországi újtárról. Akkor kijelentette, hogy ott fog élni és írni: mert olaszul éppen olyan jól tud, mint magyarul. Valóban elutazott: Szabó György tanár elkísérte Felső-Olaszországig. Ott már Dezső barátom nagyon nyugtalan lett és a kísérőjét hazaküldte. Ő – sajnos – teljesen *egocentrikus* beállítású volt, talán csak Adyban volt meg ez a túlzott „*én-kultusz*”.”

Szabó Dezső érintett „*őszai betegségével*” kapcsolatban egy orvosi bizonyítvány is rendelkezésünkre áll. Ezt – hat évvel előbb – 1918-ban állította ki az ungvári orvos: dr. Gulácsy Árpád. [Ebben az időben Szabó Dezső mint tanár az Áll. Főreáliskolában működött Ungváron.]¹⁵

„Nagy fokú idegesség. – Álmatlanság, lesóványodás és gyors szellemi és testi kifáradás. A betegség szeptember hónapban keletkezett... Teljes pihenésre van szüksége. – Egyelőre hat hétre. – Kíváncsi lenne ideggyógyintézetbeni kezelés, esetleg otthon is maradhat. – Dr. Gulácsy.”

Az egész naplón érződik az író lehangoltsága, letörtése, enyhe depressziója. A fő-magyarázat, természetesen; a *kilátástalanság*. Eladta holmiját, nehezen összegyűjtött könyvtárát, végleg otthagyta szép lakását a Gellérthegy oldalában. Pénze ugyan volt, de Olaszországban érezte meg, hogy ez önmagában kevés. Bizonyára sokat foglalkoztatta a gondolat: mit keres itt? A magyar író – az ő adottságai-val – *miről* tud írni olasz-honban? Hazahívja a múlt, a táj, a nyelv, a pesti kávéház, a *Centrá* és nagy szerelme: Buda.

Az, hogy Szabó Dezső mennyire *egocentrikus* beállítottságú volt – a naplója is bizonyítja: „Lányok, asszonyok nézik, figyelik: még a moziban is valaki őt bámulja egész idő alatt, nem figyelve a filmre. A fiatal Magyarország nevében virággal és könyvvel köszöntik a régi kollégiuma előtt. Stb. stb.”

Nem nehéz kimutatni a *személyiségzavart*, a kívánt, sóvárgott népszerűség-vágyat, mely álmában, vagy *akart* hallucináció formájában éri. Mindez összefüggött a „*őszai betegségével*” is. Pontosan nem lehet tudni.

A következőkben megkísérlem megfeyteni az elhalványult napló titkait.

Megjegyzések Szabó Dezső „Olaszországi napló”-jához

1924. október 18. *A goromba Hegyi és a diplomatikus Fekete* = Szabó Dezsőt útjára nemcsak Szabó György tanár kísérte el, akit dr. Farkas László említett, hanem Fekete József tanár, finn nyelvész és dr. Agyagfalvi Hegyi István is. (Szózat. 1924. nov. 1.) Utóbbiak Velencéig kísérték el az író. október 29. *La chiesa al mare* (olasz) = Templom a tengeréln.

¹⁵ Országos Levéltár. VKM. K. 500. jelzet. (Tisztiorvosi bizonyítvány)

november 4. *Gyertyás virrasztás* = Az este eseménye, látványa megfogta Szabó Dezsőt. Tárcanovellájában szépen meséli el élményét. (*A Canepai este*. = Levelek Kolozsvárra. 1943. 142. o.)

november 11. *Nagyatádi halálának híre* = Nagyatádi Szabó István meghalt 1924. november 1-jén. – Szabó Dezső nekrológja 1925. március 15-én jelent meg a *Szeged* c. lapban.

november 16. *Találkozás Sík Sándorral* = Sík Sándor (1889–1963), Szabó Dezső írásművészetének, retorikájának nagy tisztelője. Például: *Pázmány az ember és az író* c. művében ezeket írja: „Leggyökelesebben rokonának, – az elválasztó világok ellenére is – Szabó Dezső prózáját érzem.” (1939)

A moziban: Una donna parigiana (olasz) = Egy párizsi nő.

december 3. *La mare cattiva* (olasz) = A rossz tenger.

december 5. *Az Edison moziban: La bottiglio incantata*. (olasz) = Az elvarázsolt palack.

1925. január 8. *A Hotel des Étranger*. – *Emlékeznek rám*. = Szabó Dezső előzőleg már két alkalommal (1909, 1911.) bérelt szobát ebben a szállodában. A szálló három utca találkozásánál: a Boulevard St. Michel, a rue Racine és a rue Ecole de Médecine közös sarkán van. Bejárat a rue Racine felől.

*

Szabó Dezső – naplója adata szerint – 1925. január 8-án érkezett meg Párizsba. Először a Hotel des Étrangers-ben lakott, majd január 11-én átköltözött a Beauvoir-szállodába. Itt – feltehetően – sokat dolgozik a *Segítség!* regényén. E két hónapról alig tudunk valamit. Azaz mégis: akkor találkozott dr. Bodor Györggyel, aki történetünkben már egy pillanatra, a Szirtes úti lakásban, felbukkant. Dr. Bodor jogtanácsos a következőket mondta el Tárogató úti találkozásunk alkalmával 1963. március 6-án:

„– Közeli ismeretségben voltam Szabó Dezsővel. Fivére, Szabó Jenő, keresztelt meg Kézdivásárhelyt, ahol vezető református lelkész volt. Mi tulajdonképpen Lécfalvaiak vagyunk. Szabó Dezsőnek van egy elbeszélése a *Bodor Áronka felesleges* című, ez az én családomról szól; *Az elsodort falu*-ban több lécfalvi figurára rá lehet ismerni. Szabó Dezső többször nyaralt Lécfalván és megfigyelte az itt élő embereket.

– Először 1923-ban találkoztam Szabó Dezsővel, akkoriban az *Élet és Irodalom* című folyóiratot szerkesztette, ezt az egyetemi ifjúság pillanatok alatt elkapkodta... Ebben az időben az erdélyi ifjúság teljes mértékben Szabó Dezső tanításai szerint ítélte meg a helyzetet. Maximálisan a hatása alatt álltunk és ezt az Elsodort Falu indította el. Nem titkolom, amikor felkerültem Budapestre, már kész híve voltam a *Mesternek*. Bár én nem neveztem így, hanem „Szerkesztő úr”-nak. Szabó Dezső nem utasította vissza ezt a megszólítást.

– Másodszor – a Szirtes úti találkozások után – Párizsban találkoztam Szabó Dezsővel. 1925 telén, koratavasán. Nem lehetett senkivel összetéveszteni, mert külső megjelenése roppant imponáló volt. Ilyennek képzelte az ember Dantont. Feltűnően ápoltság és elegáns öltözetben sétált. A *Grand Palé* múzeumban láttam meg és mentem hozzá. Én akkor ott diák voltam még.

– Rendkívül szívélyesen fogadott. Kifejtette, hogy mennyire örül nekem, mert magyar diákokkal addig csak mutatóban találkozott. Elmondta, hogy kénytelen elhagyni Magyarországot, mert otthon lakása sincs. Felajánlottam neki, hogy költözzék a mi előpataki villánkba. Ő elhárította meghívásomat, ajánlatomat azzal, hogy „köszöni, de most Párizsra van szüksége mert nagy művén dolgozik”. Ezzel elváltunk.”

(Dr. Bodor György 1976-ban, Budapesten, elhunyt.)

Régi tanítványa: Erdély László ugyancsak találkozott Párizsban Szabó Dezsővel, a Beauvoir-szállóban. Erről később a *Friss Hírek*¹⁶ című lapban ekképpen számolt be: „... És előttem áll Szabó Dezső szürke utazó ruhában. Jó erősen megszorítja a kezemet és gyorsan leültet...”

– Ma este tovább utazom. Délután még becsatangoltam Párizst, elbúcsúzom tőle...

Megkérdezem még, hogy hová kívánjak jó utat?

– Angliába – gondolkodás nélkül.

¹⁶ ERDÉLY László, *Párisi találkozás Szabó Dezsővel*. Friss Hírek 1925. márc. 22., 2.

Ma délután tehát, gondoltam mikor lementem a lépcsőn, *tovább utazik Angliába*, úgyszólván előkészület nélkül. Látszik, hogy az útirányt az utolsó perc után szokta elhatározni.

Az utcán újra elővesz a probléma: *hová fog megérkezni, ha Angliába indul? ...*” (Kiemelések a cikk írójától, Erdély Lászlótól. B. B. S.)

A valóság: Szabó Dezső nem Angliában készült, hanem hazafelé vette útját, kerek kéthónapos franciaországi tartózkodás után.

Mielőtt megérkezéséről írok, olaszországi *levelezését* ismertetem. A Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiókjának könyvtárában két olyan levelet őriznek, amelyeket Szabó Dezső Olaszországból írt édesanyjának:

1. Dátum nélküli levél. A borítékon a postabélyegző: Genova 27. 10. 24.

Özv. Szabó Józsefné öngyóságának

Kolozsvár-Cluj Holdvilág u. 13. Strada Lunarea Romania

Édes Mama,

Az volt a szándékom, hogy a múlt levelem utolsó lesz, mert a leveleknek nincs értelmük. De félek, hogy azt nem kapta meg Mama. Utazásom eddig jól sikerült s most itt pihenek a liguriai tenger partján. Mert nagyon fáradt vagyok, bár egyébként nincs semmi bajom. A szobám közvetlen a tenger fölött van s két ablakomon csak tengert látok. A Mama arcképe az asztalomon van s minden éjjel álmomban Kolozsvárt vagyok. Talán rövid idő múlva dolgozni is tudok. Érdekes, hogy én, aki körül annyi gyűlölet táncolt otthon, mennyi szimpátiát tudok felverni pusztá megjelenéssel – az idegenek közt.

A Mama kezeit csókolja szerető rossz fia Dezső

Jenőnek írtam. Hiszem, hogy a pénzt megkapta Mama és hogy saját szükségeire fordította.

(Megjegyzés: „*múlt levelem*” = közvetlen Magyarországról történt elutazása előtt írt leveléről van szó. Ebben jelzi édesanyjának, hogy átutalt ötezer lejt. Dolgozatomban ez a levél is szerepel. B. B. S.)

2. Dátum nélküli levél. A borítékon a postabélyegző: Sori 12. 11. 24.

Szabó Józsefné öngyóságának

CLUJ-Kolozsvár Holdvilág u. 13. Romania

Édes Mama!

Öreg fiának most minden irodalmi működése Mama felé irányul. Minden éjjel álmomban otthon vagyok s vagy a kolégiumban, vagy régi Meskó-házbeli lakásunkon történik velem valami nagyon szomorú dolog. Pedig az életem most nyugodt és szép. Egy kis községben (1200 lakos) fogadtam lakást májusig a liguriai tenger partján. Vén mindentsinálóném megcsal ugyan naponta hatszor. De az idő és a vidék nagyon szép. Ma, nov. 11-én, még megfürödhettem a tengerben.

Nemsokára már dolgozni is fogok. Egy regény van bennem, melynek Mama a hősnője, a címe is a Mama neve lesz, legfennebb a Mille Máriából Molnár Máriát csinálók. *Nagyon erdélyi regény lesz és méltó lesz Mamához.*

Hihetetlen mértékben önt el a gyermekkorom. Sohasem gondoltam, hogy én valaha Meszelő Annát, Ferencnét, Buksát, Zabola bácsit, a Lezsák lányokat, Ajtait, Ludvigékat, Tamásovszkit és a többi naponta visszalásam. Egyáltalában: Kolozsvár napról napra sajtáságosabb erővel vonz. Fájdalom: nem valószínű, hogy valaha ennek a vonzásnak eleget tehessek. A kolozsvári temetőt ma jobban ismerem és élesebben látom, mint mikor mindennapi vendége voltam.

Itt igen kedvesek az emberek és meglehetősen nagy attrakció vagyok. Ha látná, Mama, hogy 45 évet múlt fiával hogy kacérkodnak a csitri olasz lányok és hogy hányszor adják rám a „szép *fiatalember*” nevet, le-véngocojozna. Sajtáságos, hogy még sehol sem akarták megengedni, hogy szép csendesen megöregedjem.

A terrászomon írom ezt a levelet, ahonnan látszik a liguriai Alpeselek lánc s a tenger, mely húsz méterre kezdődik a lakásomtól. És látszik Kolozsvár is. Mind jobban nő, mind nagyobb helyet foglal el a horizontomból. És én minden nap mindjobban a Mama fia vagyok.

Kezeit csókolja szerető fia Dezső

Tudja, Mama, hogy egész életemben melyik volt a legfontosabb lakás? A Genersich-féle közös-konyhás szoba a Kőkerttel szemben. Tudom, hogy nehéz hinni: de ott 4–5 éves koromban jött belém mindaz, ami voltam és vagyok.

(Megjegyzések: *Mesko-ház* = Kolozsváron a Felsőszén utca 49. sz. ház volt. A kétszobás-kereskedelmi bérletben lakott Szabó Dezső 1886–1899 között szüleivel és testvéreivel. – A *Molnár Mária* című regényt elkezdte, de soha nem fejezte be. – A *felsorolt személyek*, akiket Szabó Dezső naponta „vizontlátott”: kolozsvári szomszédok, boltosok stb. Sokat ír róluk A *bölcsőtől Budapestig* című művében. – „*kacérkodnak a csitri olasz lányok*” = A negyvenöt éves Szabó Dezső 176 cm-es termetével, hatalmas szőke „sörényével”, világító kék szemével *Olaszországban* elég feltűnő jelenség lehetett. – „*le-véngocsojzna*” = erdélyi kifejezés, jelentése ravasz-huncut. – A *Genersich-féle közöskonyhás szoba, a Kőkerttel szemben* ... = dr. Genersich Antal kolozsvári orvos háza. Itt élt Szabó Dezső szüleivel 1885–1886 között.)

Az édesanyjának írt leveleken kívül – Szabó Dezső későbbi nyilatkozatai szerint összesen *három* képeslapot küldött a tenger mellől: Juhász Gyulának, Tóth Árpádnak és Oláh Gábornak. Hogy miért nekik és miért *csak* nekik – nem lehet tudni. Szabó Dezső nem volt soha nagy levélíró ... Sokszor fordult elő, hogy vidéki tanárkodása vagy külföldi utazásai alkalmával testvéreinek, ismerőseinek mindössze ennyit írt: Cs. Sz. D., ez azt jelentette: csókol Szabó Dezső.

*

Tény, hogy Szabó Dezső 1925. március 4-én, szerdán, este nyolc órakor megérkezett Szegedre. A hír szinte percek alatt elterjedt a közelben és legalább olyan szenzációt keltett, mintha *Chaplin*, *Nurmi* vagy az angol király jött volna el a Tisza-parti városba. Rövid időn belül nemcsak a helyi lapok tudósítói, hanem a *Bács megyei Napló*, a kolozsvári *Ellenzék* és a budapesti *Esti Kurír* munkatársa is interjút készít az íróval. Ezekből az interjúkból, Szabó Dezső vallomásaiból, több kérdésre is *választ* kapunk. Nevezetesen: *öt hónapos* külföldi tartózkodás után, *miért* döntött úgy az író, hogy hazatér? *Miért Szeged* lett az a város, ahova megérkezni kívánt? Volt-e pénze, könyve, a megérkezés pillanatában? Hogy vélekedett újtárol? Mik voltak további tervei?

Rövid *szemelvénnyek* a korabeli sajtóból:

„Rájöttem arra, hogy nem szabad megszöknöm a hivatásom elől ... Az utolsó napokban sétáltam a Porte Royal körül. Úgy véltem, mintha egy kedves szegedi ismerősöm állna előttem ... Ekkor mondtam magamnak: menj Szegedre és dolgozz! ... Pestre nem kíváncsoztam. Megérkeztem tegnap délután három órakor a párizsi gyorsral a Keleti pályaudvarra. Áthajtottam a Nyugatira. Négykor indultam Szeged felé!

... Párizsban találtam rá a komoly, egészséges munkára, ami vissza adja a hitet az embernek. Az öt hónap nagyon jó volt, most csak az a fontos, hogy jó lakásom legyen: és dolgozni fogok! Egy évig ittmaradok Szegeden. Óriási regényeket akarok írni!

– Dolgozni minden magyar kultúráért és erőért és dolgozni egy nagy magyar igazi demokráciáért.

– Kilenc láda könyvem utazott velem. Háromszázhuszmilliót költöttem öt hónap alatt! Óh, nem adtam el minden könyvemet. A nagy magyar auktorok mind megvannak még és még van *Sainte-Beuve* összes munkája! ... Csináltatok könyves polcokat és veszek egy hatalmas íróasztalt! ...” (Szeged. 1925. március 6.)

„A Tisza-szállodában szállt meg néhány napra, míg most a Klauzál tér 3. II. 17. szám alatt lakik csendben, visszavonultan ... Egy évig akar itt maradni, de lehet, hogy itt hagy hamarabb bennünket. A hangulatától függ. Néhány előadást fog tartani. A fővárosi sajtó már figyel rá. Mert amit Szabó Dezső mond, azt mindenki számára mondja ...” (Színházi Újság. 1925. március 14.)

„Szegedi életéről, terveiről így beszél:

– Amióta magamba öleltem a félvilágot, rájöttem, hogy nekem a helyem idehaza van. Istenem, hogy is jöttem Szegedre? Magam sem tudom. Budapesten még nem tudtam, hogy hová váltom meg tovább a jegyemet. Így jöttem én Szegedre, a tespedt magyar élet sebzett szívű rittere, rajongója ...

– Hogy mit dolgozok most? ... nehéz egyszerre elmondanom. Két regényem vár befejezésre. Véres felkiáltójelei a magyarságnak. Tanulmányokat írok Kemény Zsigmondról, Petőfiről, Adyról. Megfestem Maupassant portréját és megírom a dráma válságát ...

– A kurzus és csirkefogói minden keresztre húzott kommunistánál és zsidónál jobban gyűlölnék, mert most Magyarországon a Friedrichek, Wolffok görényszagú uralma bűdösödik. Nagyon megvetem és nagyon károsnak tartom azt a zsidózást, ami mostan divatos ...” (Bács megyei Napló. 1925. március 22.)

„... És beszélni kezd, élénken, jókedvűen és önmaga adja fel a kérdéseket. – Hogy miért jöttem vissza ilyen hamar külföldi utamról? A gyors visszatérés lehetősége már akkor bennem volt, amikor elutaztam... fölöslegesnek tartottam külföldön lopni tovább a napot... Miért jöttem éppen Szegedre? Ez egyike azoknak az elhatározásoknak, amelyek egyszerre toppantak elém, minden megokolás nélkül... Min dolgozom? Egy elbeszéléskötetet rendezek sajtó alá és egy nagy regényen is dolgozom. Az elbeszéléskötetet voltaképpen utazásom alatt csináltam és most csak a végső simítást adom. A kötet címe: *Tenger és temető*.

– A legnagyobb hatással – mondja eltűnődve – Firenze volt reám, a természet pedig leginkább a csodás Szicíliában fogott meg, Taorminában. Sokat fogok még csavarogni a világban. Törekvésem az, hogy minden télen odakünn lehessenek külföldön. A természeti erők mindig elhatározóan befolyásoltak, megtanultam, hogy az emberektől és a sorstól semmit sem szabad várni, úgy kell élni és alkotni, mint ők...

– Párizs egyik uccáján találkoztam egy tömzsi, lesültképű emberrel, a szememmel sohasem ismerhettem volna rá, úgy megváltozott, amióta nem láttam és mégis tudtam ő az, csak ő lehet, *Szalay* szegedi rendőrkapitány. Megéreztem benne Szegedet, rögtön összeszedtem könyveimet és utaztam...” (*Esti Kurír*. 1925. március 29.)

Ezt az utolsó, kicsit Jókai-regénybe illő, epizódot nem kell túl komolyan venni. Majdnem biztosra vehető, hogy Szabó Dezső el nem adott könyveit a „literátus” rendőrkapitány őrizte – előzetes megbeszélés után. Szalay József egyébként nemcsak Szabó Dezsőnek tett baráti szívességet, hanem Juhász Gyulának és Móra Ferencnek – amikor az ellenforradalom „bajnokai” támadták őket.

Két hónap múlva, amikor Szabó Dezső a fővárosba költözött, az utolsó szegedi riport igazolja feltevésünket: *Hétfői Rendszerváltó Újság*. 1925. máj. 11.

„... A szoba egyik falánál hatalmas könyvvállványok meredeznek, benne Szabó Dezső *megmentett* bőrkötéses könyvei.” [Eredetileg is kiemelve. B. B. S.]

Szabó Dezsőnek nagy sikere volt Szegeden.¹⁷ Ő megszerette a várost és környékét; a szegediek büszkéek voltak az országos nevű íróra. Megérkezése után pár nappal már cikke jelent meg a *Szeged*-ben és egy hónap múlva már előadás-sorozatot tartott a Tisza-szálló nagytermében: *Adyról, Petőfiről, Jókairól*. Óriási lett a népszerűsége! Autogram-délelőttöket tartott. És kirándult Tápéra, Dorozsmára, Szőregre – állandóan járta a vidéket. Úgy tűnt: végleg hazatalált.

Azután egy szép cikkel, tárcával, elbúcsúzott Szegedtől és 1925. május 11-én, az éjszakai vonattal, Budapestre utazott.

¹⁷ PÉTER László, *Szabó Dezső Szegeden*. ItK 1963. 72–86.

JANUS PANNONIUS, MAGYARORSZÁGI HUMANISTÁK

A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Klaniczay Tibor munkája. Bp. 1982. Szépirodalmi Kk. 1412 l. (Magyar Remekírók)

Előbb-utóbb már eljutunk odáig, hogy humanista irodalmunk a sajátunkká válik. Nem mondható rendkívülinek, hogy szellemi örökségünk egyik-másik tételét messzeségből kell hazahoznunk, csak a távolság mér más és más dimenziót. Anyagi kultúránk javait földrajzi távolságokból szerezzük vissza, a korvinákat Konstantinápolyból, a Szent Koronát Amerikából, az Esterházy-kincseket Ausztriából, a Mária-síralmat Belgiumból, mást máshonnan. Klaniczay Tibor 1400 lapra terjedő kötete azt mutatja, hogy egy másik, nehezebben mérhető, fáradságosabban járható síkon is jócskán előrehaladtunk, az idő távolába vezető latin nyelv terénemáról is visszaszármazik mindnyájunk tulajdonába az, ami valaha mindnyájunkénak készült. A könyv a Szépirodalmi Könyvkiadó nagy szabású kezdeményezésének része. Megjelent már évekkel ezelőtt, ugyancsak a Magyar Remekírók sorozatában a Humanista történetírók bő válogatása. Készülöben van egy másik, amely a peregrináció irodalmát öleli fel, benne az elméleti munkákat, utazási leveleket, naplót. Közben a Gondolat Kiadó is letette az asztalra „a táguló világ magyarországi hírmondóit”, Waczulik Margit gondozásában, egy szöveggyűjteményt a magyarországi matematika és természettudományok korai történetéből. Az anyag így szépecskén gyarapodik.

A Remekírók új kötetének legnagyobb értéke a reprezentatív teljesség. Ötödfélszáz írást foglal magában, némelyiket teljes terjedelemben, némelyiket részleteiben, van közte 2 soros epigramma meg 2000 sort meghaladó eposz. A munka nagyságát és ebből eredő nehézségét jelzi, hogy a megidézett 51 latin nyelvű szerző magyarul való megszólaltatása 52 fordító közreműködését igényelte. Ekkora terjedelmű corpus még nem jelent meg a magyarországi latin nyelvű humanista irodalom köréből, nemhogy magyarul, de latinul sem. Jelentős név nem maradt ki a sorból, legalábbis, ami a szorosabban vett, a szépiroda-

lom felé húzó irodalmat illeti. Sőt, van néhány, melynek hiánya fel sem tűnt volna (Joannes Antonius Cassoviensis, Filiczki János, Thuri György). A legnagyobb terjedelmet (200 lap) Janus Pannonius kapta, akinek költői életműve szinte teljes egészében belekerült, néhány olyan verse is, mely alig tíz éve bukkant elő. Nem is tudom, nem sok-e ez. Elvégre majdnem teljes Janus-kiadás nemrégiben került a kezünkbe V. Kovács Sándor jóvoltából, teljes viszont továbbra sincs. Janust követik a többiek, a „magyarországi humanisták” Vitéz Jánostól Rimay Jánosig, műfajok szerinti tagolásban: versek, komédiák, episztolák, orációk, traktátusok.

A traktátusok csoportja gyarapodhatott volna egy-két, a humanista tudományosság színskáláját tarkító darabbal. A zenét képviselhetné a körömői Monetarii István szakkönyve (Epithoma utriusque musices) vagy Bakfark Bálint ajánlása a Harmoniae musicae előtt. A jogi irodalom lényegesen nagyobb szerepet játszott akkortájt, mint ahogy itt bemutatkozik. Ideillenek a Telegdi-Mossóczi-féle Decreta ajánlása, mutatvány Mátyás „Nagy törvénykönyvé”-ből, de még akár az országgyűlési anyagból is. Ezeket a szövegeket humanisták fogalmazták, talán éppen a szereplők egyike-másika. Deidrich György mint filozófus léphetett volna fel. Elég messze esik az irodalomtól, annál közelebb azonban az élethez az álnevű Udis Apológiája, mely az Ulászló és Beatrix közötti „házasság” körül felhalmozódott szennyes terregeti ki, mégha annak csak egyik oldalát mutatja is. Szigorúan bánt a válogató a filológusokkal, grammatikusokkal, hiszen Mattheus Fortunatus, Honterus, Molnár Gergely helyet érdemelt volna, csakúgy mint Jeszenszky János valamelyik anatómiai tárgyú munkája. Voltaképpen nem a jelen kötetből hiányolom ezeket (bár a tematikát élénkítenék), s jól tudom, hogy a legvastagabb kötetnek is szabott terjedelme van, csak azon szo-

morkodom, hogy az effélék most már végleg ki-
estek a vállalkozásból.

A műfaj szerinti elrendezésnek előnye is, hát-
ránya is van. Következmenyieképpen egy-egy szer-
ző több helyütt is előkerül, attól függően, hogy
hány műfajban dolgozott (Oláh Miklós mint
vers-, levél- és traktátusíró 3 helyen). Számomra
nem világos, miért éppen a műfaj adta csoportosít-
ás „felel meg leginkább a humanista irodalom
karakterének” (1272. lap), annál kevésbé, mert
az Utószó többször is leszögezi a műfajok szerinti
bontás célszerűtlenségét: „A humanista műfa-
jok ... folyton kereszteződnek ... Értekezést
írnak levélformában, levelet versben, de ugyanígy
az oráció is lehet vers, ... és arra is van sok példa,
hogy oráció címen tulajdonképp biográfiát írnak”
(1375, de vö. még 1371. stb.). Ezt maga a könyv
is bőven példázza. A használat szempontjából az
írók szerinti csoportosítás praktikusabb lett vol-
na. Még inkább, ha az élőfej a szóban forgó szer-
ző nevét mutatná, és nem a „Magyarországi hu-
manisták”-at ismételné ezer lapon át.

Azonban ez a szerkezet a teljességgel együtt
páratlan előnnyel is szolgál. Lehetőséget ad az
egy-egy műfaj súlyának, egymáshoz való viszony-
ának mérlegelésére. A kötetnek majdnem a
felét versek töltik meg. Ez volt a legbuzgóbban
művelt ágazat, és ez adta az egyetlen világgraszó-
lót, Janus Pannoniust. A „magyarországi hu-
manisták” versei azonban – tisztesség ne essék
szólván – nem érik el a költészet mezejét. Tar-
talmuk lehet érdekes vagy érdektelen, megformá-
lásuk ügyes vagy ügyetlen, olyan vers azonban,
amely megrendítene vagy elandáltatná az olva-
sót, amit az ember ilyen-olyan hangulatában elő-
vehet, amiben szakmai érdek nélkül is gyönyör-
ködhet, egyetlenegy sincs az irományok között,
és őszintén szólva ez alól maga Janus sem mindig
kivétel. Hogy drámaírónk még névleg sincs, mon-
dani sem kell. A komédiák fejezete 26 lapon há-
rom igen-igen sovány, legfeljebb kurióznak
mondható művecskét tartalmaz. És ezek után
következik hőkentő kontrasztként az episzo-
dák fejezete. Ezek a levelek nem stílusgyakorla-
tok, nem iskolai dolgozatok. Ihletűjük nem a di-
vat, hanem a lélek mélyéről fűtött indulat. Tartal-
muk nem közhely, hanem az élet és a történelem.
A humanista forma és stílus nem manír, hanem
modern technika, mely a jelen mélyéből a költé-
szet motorjával akarja a jövő csúcáig röptetni
az olvasót. Céljük nem szerzőjük híresítése, ha-
nem a pusztuló nemzet megmentése. Ahány
levél, annyi fohász, annyi jankiáltás vagy károm-
kodás. Korszakunk latin irodalmának kimagasló

vonulata a levél. Különösen, ha figyelembe vesz-
zük, hogy a traktátusok jó néhány darabja (és
egynéhány történeti tárgyú írás) is levélformá-
ban készült. És különösen, ha azt látjuk, hogy
nem egy-két véletlenül épp most felszikkasztó
zseniről van szó, hanem világirodalmi mércével
mérhető alkotók sűrű, szakadatlan soráról. Vitéz
János, Mátyás, Váradi Péter, Brodaries István,
Oláh Miklós, Verancsics Antal, Istvánffy Miklós
(és, hogy folytassam, Pázmány Péter, aki ide már
nem fért be) éles kontúrral határolt fekete sávot
vág az európai humanista levéltudomány szóvirá-
gáig telehintett rétjén.

A teljesség – bár a kiadvány kifejezetten a
nagyközség számára készült – a filológus szá-
mára önmagában is új lehetőségeket kínál. Azok a
szövegek, amelyeket egymástól függetlenül szok-
tunk olvasgatni, most egy marokba fogható kö-
zelségben vannak, és egymásra mutatva kölcsö-
nösen magyarázzák egymást. Példaként egy ap-
róság: „visum luminibus salubriorem / offensa
sine narium ministrat” – mondja Janus a váradi
forrásról. Magyar fordítása (Áprily Lajostól) kö-
tetünk 84. lapján: „mely gyógyítja szemed, ha
fáj, s ha gyenge, / és nem sérti az orrod szaga-
val”. Hasonló értelemben fordítja e helyet Min-
denki és nem kevesen, hiszen épp a Búcsú Virá-
d volt a tárgya annak a műfordító bizonyos-
nak, amit a Kortárs hirdetett 1972-ben. Holott
szó sincs itt fájdalomról, gyógyításról. A váradi
forrás, „vize oly tiszta és átlátszó, hogy a belédo-
bott tárgyaknak a képét maguknál a tárgyaknál
nagyobbknak tükrözi”, gyógyhatása azonban nincs
– tudósít Georg Wernher ugyanezen kötet 1120.
lapján. Itt tehát a „visus salubrior” – ha szokat-
lan is – jobb látást jelent s nem egészségesebbet.

Ami az egyes műveket illeti, az eddig rendel-
kezésre álló anyag valóban tekintélyes mértékben
gyarapodott. Több tucat az eredeti, a kötet szá-
mára készült fordítás, és nem egy olyan írónk
van, aki most szólal meg először magyarul. A for-
dítások minőségének ellenőrzése a lektor dolga
lett volna, ha volt ilyen. (A Humanista történet-
írók esetében nem volt.) Ekkora feladatra a re-
cenzens nem vállalkozhat. Próbáknak néztem bele
Taurinus Stauromachiájába, amelyet Muraközy
Gyula újra lefordított, mert – mint a jegyzetek-
ben olvassuk (1271.) – „a korábbi fordítás filoló-
giai okokból súlyosan kifogásolható volt”. Ez
már igaz, ámbar a méltányosság kedvéért azt is
hozzátehetnénk, hogy igencsak kemény fába vág-
ja a fejszéjét, aki ezzel a szöveggel birkózni kezd.
Pontosítani való – a korábbinál összehasonlí-
thatatlanul kevesebb – még most is akad benne.

Nem tartom szerencsésnek (ami alighanem a műfaj szerinti tagolás számlájára írandó), hogy a műnek csak az egyik része került új fordításra, illetve közlésre. Elmaradt a dedikáció és a betűrendes index (Index abcdarius), holott a három rész szerkezeti egységet alkot, utal egymásra. Ha egyszer egészében kiadásra kerül, ezért kell majd átdolgozni egyes részleteit. Például az index beszél Áronról, akinek a neve a versben (mármint a magyar versben) elő sem fordul. Másutt: „Belgarum Scalden, Ubiorum sanguine Moenin”, magyarul: „belgák Scheldéjét, meg germán tájon a Majnát”, amely fordítás önmagában korrekt, csak épp az index külön címszó alatt tárgyalja az ubius népet, amely a versből ilyenképpen kimaradt.

A továbbiakban csak az 1. könyvre vonatkozó tárgyi észrevételeimet teszem meg.

A Bakócz-címerről (1.81–82): „Quem ramosa ornant vivacis cornua cervi / Semirota super impacti” = „kinek éke az élő, / ágbogas aggancsú szarvas meg alatta a félkör”. A címerben (és a latinban) „félkerék” van, utalással Bakócz származására, a szarvas pedig inkább „eleven” vagy „mozgékony”, mert tulajdonosa gyors karrierjére mutat. „Impactus”: „beleütve”, azaz beleütve a félkerék tetejébe, vagyis hogy – a korábbi társadalmi helyzetet szimbolizáló kerékből kiemelkedőfélben lévén – csak a felső teste látszik. Heraldikai nyelven szólva egy „félkerékből kinövő szarvas”-ról van szó. Nem hiszem, hogy mindez akadékoskodás lenne, mert Taurinus dagályos és homályos kifejezései ha művének költői becsét rontják is, a tárgynak mindenütt meglepően precíz ismertetését takarják. Az Index abcdarius szolgál arra, hogy – legalább néhol – kulcsot adjon a szerző szerint is nehezen apperceptálható összefüggések feltárásához.

X. Leó (1.124–128): „nec solo haec stirps proavorum / Clara fuit studio, sed rerum prorsus amica / Fortuna felix, inopes qua iuverat et qua / Romanam Stygio linguam revocavit ab Orco, / Qua Graecas patriam Musas traduxit in urbem.” = „családja híret nem az ősök / tette növelte csupán, de az őt segítő, vele mindig / jóakaró sors is. S így lett ő gyámja szegénynek, / s hozta a Styx vize mellől vissza a római nyelvet, / s hívta görög földnek Múzsáit a római tájra.” Itt nem magáról Leóról van szó, hanem a Mediciek-ről, és nem szerencséjükről, hanem vagyonukról (fortuna).

1.159. „Carniolis ... montibus” = „Karni-hegyek”. A Karni-Alpok az olasz–osztrák hatá-

ron nyúlik el, az utazók viszont az Adrián hajóznak, és Zenggen fognak kikötni. Ez tehát Carneola, a Júliai-Alpok vidéke.

1.183–184. „Körbe levészt heggy”: a „körbe” nincs a szövegben, mint ahogy a budai Várhegy csakugyan nincs körben levésze. (En azt sem tudtam eddig, hogy bármelyik oldalát is mesterségesen vészték volna le.)

1.186. Budáról: „Externis rebus opulentam” = „gazdag külsejű és pompás város”. Inkább a külföldi áruk bőségére céloz.

1.195. A budai királyi palota: „Ornant caelatos aes fulvum et fusile postes” = „Öntött, sárga arany vészt ajtóinak éke”. Domborműves bronzajtókról van szó, a többszámot azonban nem értem, hacsak nem „aes fulvum et aes fusile”.

1.211–212. „primas portas” nem „a közel lévő kapukat”, hanem a külsőket.

1.218–219. „Ensifer et pictus ... praecedunt” = „Tarkarúhás kengyelfutó fut s fegyvernök ... előtte”. Hol a kengyelfutó?

1.227–229. „Selingus / Gentili mixtus Moravo mixtusque proceris / Boiemis” = „Selingus / s véle Moravus, földije is ... / cseh főrendek közepette.” Moravus itt aligha személynév. Helyesen: Selingus morva földije és cseh főrendek között.

1.250. Néhány felvonuló főpap egyenkénti megnevezése után jönnek a többiek, „Quorum plus nimio nomenclatura vagata est” = „bárha az ő nevük is rendkívül sokféle ismert”. Helyesen: akiknek névsorát hosszú volna felsorolni. (Itt abba is hagyja a kíséret tagjainak bemutatását.)

1.489–490. „Illyriae banus – sic illum Panno salutem, / Cuius ab imperio provincia tradita pendet” = „illyr bán (ily névvel tiszteli azt a magyar, ki / kormányzó ura egy rábízott, nagy területnek)”. Mintha bármely területnek lehetne bánja. A személy nem általánosságban szerepel, hanem konkrétan Beriszló Péterről esik szó, tehát nem „azt”, hanem „őt”.

Egy apró kiegészítés az 1311. laphoz: Az a bizonyos Stephanus, aki Sylvester szerint pompás munkát írt a városokról, Stephanus Byzantinus. Ethnika c. műve „Stephanus de Urbibus” címen jelent meg először Aldusnál 1502-ben, aztán Firrenzében 1521-ben, később még sokszor.

Klaniczay Tibor kötete nélkülözhetetlen szöveggyűjtemény lesz mindazok számára, akik a magyar humanizmus értékeivel akarnak megismerkedni.

Kulcsár Péter

Az útleírás a megismerés és megismertetés folyamataiban tárgyasult szellemi önarckép, s különösen az Erdélyi János esetében. Életművéből kevés olyan dokumentumot ismerünk, amely e kötetbe foglalt írásainál akár személyesebb, akár személytelenebb lehetne. Az élmény folytonos közvetlen jelenléte áthatja legszenytelenebbnek látszó feljegyzéseit is, mintha Tieck nézetét követné: „A kritikának a mű élvezetétől kell lelkesítenie; aki hidegen bírál, az nem esztetikus” (308.); s leglíraibb részleteit, még közbeiktatott verseit is jellemzi az erős racionális igény. Hazai és külföldi utazásainak tanulságai tehát kettős érdekűek: egyrészt a megfigyelt és megörökített külvilág művelődéstörténeti gazdagsága, másrészt a szemtanú sokféle ágazó, de összetartó s egymáshoz illeszkedő gondolatai kötik le az olvasó figyelmét. E recenzió annak a rendszernek a leírására tesz kísérletet, amely ez utóbbiakból rajzolódik elő.

Erdélyi nézőpontja egyszerre egyéni és kollektív; célja befogadás és továbbadás. Küldetéstudata az Alföldön és a tengeri kikötőben egyaránt ugyanazt az alapkérdést veti föl: „Mi vagyunk mi (...) a nemzetek sorában?” (165, vö. 79.); s ezzel szorosan összefügg a magánéletbeli tragédiáit, szülei, felesége és kisgyermek halálát követő újrakezdés programja is. A „voltam minden, (...) s most nem vagyok semmi” (167.) léthelyzetében a tapasztalás lesz számára „a lélek egészségének legjobb orvosa” (52.), amelyet egyúttal a kollektív teendők meghatározásának is legfőbb alapjaként tart számon.

Az eszményekhez viszonyító s a hazai fejlődés elmaradottságát lépten-nyomon megállapító utazó nem utánzandó példát keres nyugaton. A külföldön látottak az itthoni helyzet elemzéséhez nyújtanak számára szempontokat, mindenekelőtt központi kérdéskörére, a nemzet és a művészet kapcsolatrendszerére vonatkozólag.

A kettő viszonyát nem időtlen általánosságban, hanem történeti perspektívában vizsgálja. 1844 nyarán azt írja Párizsból, hogy míg nálunk „leginkább nemzetiségből” járnak színházba, a franciák ezt „szellemi szükségből” teszik: „a nemzetiség kérdésén túlvannak, mégsem rontják le azt a húsnál több darab színházat” (178–179.). S szintén Párizsban jegyzi föl magának: „hogy magáért mert szép, mert emberi, szeretnék valamit, az nem megy” (379.). Arra figyelmeztet tehát, hogy a művészet hazai reformkori funkciója nem álta-

lános, hanem konkrét szükségszerűség, s hogy van olyan leendő fázisa a fejlődésnek, amelyben az immanens értékek uralkodnak el. Az eredeti nemzeti irodalom megteremtésén fáradozó Erdélyi – Pulszkyhoz és Henszlmannhoz hasonlóan – korán felhívja a figyelmet a műalkotás relatív autonómiájának fontosságára. A Magyar Tudós Társaság teendőiről szólva pedig annak első korszakához képest hangsúlyozza a különbségeket: „Akkor a magyar nyelv kimívelése volt a fő szempont, ma pedig a tudományoknak magyar nyelven művelése; és így ami akkor cél volt, ma már eszköz” (105.). A korszak átmeneti jellegét tudatosítva végeredményben egy fejlődéstörténeti koncepció távlatában fogalmazza meg programját.

A nyelv kérdése az 1844. évi törvénycikk beiktatása után is lényeges feladatok elé állítja a hazai művészetet és tudományt. Erdélyi nem a törvénytől, hanem „erkölcsi túlsúly” és „szellemi gazdagság” befolyásától reméli az „egynyelvű nép” megvalósulását (105, 179.), mert, mint Friedrich List szavait idézi, „Ötmillióból álló nemzet ma, midőn csak nagy nemzetek tesznek derekast, fel nem állhat, azért kell igyekezni a literatúra terjesztésén, mert nyelv az, mi nemzetet alapít” (277.). Irodalmi emlékeink, műveink, közgyűjteményeink nincsenek, s ha most megszűnnénk létezni, csak helyünk maradna (79.). Hatalmas tehát a különbség a művészet helyzete és betöltendő funkciói között, s az irodalomnak és a tudománynak nyelve, nemzeti eredetisége és önértéke – amelyek egymásra épülő fokozatokként határozzák meg a szellemi alkotással szembeni követelményeket – külön-külön és együtt is hozzá kell hogy járuljanak a nemzeté válás folyamatához.

Maga a nyelv, immár mint eszköz is, központi kérdés marad. „Ki kell mondatni a szónak, bármennyire veszedelmes az idő, hogy el ne haljon, s emlékeztetben tartassék” – vallja alapelvként (73.), de „a vármegyei pongyolaság és cafrangos, sallangos előadás” ellen fordulva, s a „tisztá alakban” (100.) és ellentmondásmentesen egységessé és szabotossá formált megfogalmazás érdekében. „Tett a szó is, (...) s az ilyen tisztán álló és fölösleg círával nem cégérezett szó neve eszme” (344.) – írja, s látható elégedettséggel jegyzi föl párizsi tartózkodása idején, hogy a *National* c. újság 12 hibát talált a karácsonyi trónbeszédben. Erdélyi ezt a követendő példát néhány évvel később, a

Magyar Szépirodalmi Szemlében (1847. II. 46.) a *Nemzeti Újság* figyelmébe fogja ajánlani (337.). Számos neologizmusával pedig (amelyek feldolgozása külön feladata a nyelvtudománynak) maga is megvalósítani törekszik a „nyelvművésznek” szóló felhívását, akinek „kötelessége eleibe dolgozni az életnek; mert nincs arra kárhozva, hogy mindenben a lenge szokás tétovái után kullogjon, azaz kövesse az ész mutatásait” (384.).

A *nemzeti eredetiség* követelménye szorosan összefügg a történeti előzmények ismeretével, mert „az elmúltakat feledni bűn; s egyedül csak a jelenben élni csupa testiség, földhöz ragadt lélek-szegénység” (36–37.). A művészet a nemzet maradandó önmegvalósításaként hagyományozza az utókorra értékeit, „tehát a nemzet mintegy önmagát, saját belső emberét, egyediségét mondja ki” (241.). Ez magyarázza a klasszicista imitáció hagyományának elítélését és az eredeti tehetség háttérbeszorulásának kritikáját. 1847-ben megjelent Berzsenyi-tanulmányát előlegezi e megállapítása: „Furcsa volt az nálunk, mikor valamelyik költő, pl. Berzsenyi teljesen Horác szerint írt, azt mondták: Berzsenyi studirozta Horácot. Köszönöm én az efféle stúdiumot!” (78.). Ez a bírálat azért is jellemző, mert általa a jelen számára megfogalmazott norma visszamenőleg, a fejlődés korábbi stádiumára nézve is érvényesül; azt a megkülönböztetést, amelyet Erdélyi az Akadémia első korszaka és aktuális teendői között a nyelv szempontjából fontosnak talált, itt még nem tette meg ízléstörténeti vonatkozásban. Követelményének fölvetése egyértelműen romantikus, számonkérése viszont – a retrospekció által – inkább klasszicista jellegű. Múlta és jelenre egyformán alkalmazott eszményét fogalmazza meg közvetve e mondatában is: „nem látom Horáctól Berzsenyit, Schillertől Kölcseyt, Uhland-Goethétől Bajzát, Byrontól Vachott Sándort, Mathisontól Király Károlyt, a franciáktól Kuthyt sok munkáiban, Nagy Ignácot torzképeiben sat.” (277.); s több ízben aforisztikus tömörséggel mondja ki felfogásának lényegét: „Nincs trútább, mint mikor egyik nemzet a másikat majmolja” (199.), „Ki sohasem járt önúton, bármit ír is, másodrendű író” (280.), „A követés vagy utánnézés egy neme az öngyilkosságnak” (338.).

A művészet egyik feltétele és célja, az egyre mélyebbre ható kollektív önismeret a néphagyomány összegyűjtésének és feldolgozásának feladatát tette időszűrűvé. Erdélyi az ilyen irányú hazai előzmények folytatójaként keresi föl az Alföldet s tanulmányozza a pesti életformával szembeállított, minden jel szerint legkedvesebb írójára,

Rousseau-ra (326.) visszavezethető, idealizált természetes embert, azt tanácsolva pályatársai néme-lyikének, hogy „teljék, erősödjék meg szíve a nyers magyarság romlatlan érzelmeitől” (53.). Ennek az eszményítésnek azonban két szempontból is határt szab, mégpedig egyrészt az itthoni tárgyak ábrázolásának egyik fő műfaja által: „a genréképeknek az a gonosz természetük van, hogy vajmi kevés van bennök engedve a szépítő, pótló phantasiának” (54–55.); másrészt pedig a tapasztalás gyakran hangoztatott meghatározó szerepétől vezérelve: „e tiszta magyar résznek középpontja nem más volna, mint a Hevesnek különösen a Tiszára eső része. (...) Idé, éppen a magyarság középpontjára a külföld divata még be nem tolakodott, itt magyar minden, jó és rossz; s ez engem jobban gyönyörködtet, mint majom-míveltség” (kiemelés tőlem, 37.).

Megjegyzendő, hogy az etnikailag homogén területek iránti érdeklődése és az 1844 nyarán Berlinben fölkeresett J. Grimm kérdései között teljesnek látszik a megfelelés: „Vannak-e tiszta magyar típusú regék, mert amiket Majláthtul ismer, azokban sok van vegyes, rokon némettel, tóttal... de az semmi – mondá –, meg kell tisztogatni, kiválogatni, mi magyar, mi nem. (...) Hol beszélnek legtisztábban a magyar nyelvet? Melyik a legtisztább magyar vidék?” (306.). S különösen fontos Erdélyinek az a meggyőződése, hogy az etnikai szempont bár lényeges, de korántsem elégséges a gyűjtő számára: „Hogy a népköltészet e tájon erősebb, mint másutt, annak oka legelőször a tiszta magyarság, továbbá a pusztai élettel összekötött szabad élet, hol az ember senkinek nem alkalmatlankodik, ha danol; s Hevesben, tudjuk, az úrrend sem oly úri, mint másutt, hanem kissé »betyáros«, ez és emellé iskolai műveltség szülik ama népdalok egy részét (így a nép nincs egészen magára hagyva), míg hazánk némelyik vidékén az úr kimosná száját egy népdal után. Azonban nekem úgy látszik: a magyar zene kellő virágzására e tájon sokat teszen az is, hogy Lavotta itt huzamosb ideig lakott” (37.). Tehát a nemzetiség mellett olyan meghatározó tényezőket említ, mint a tájjal összefüggő életforma, a társadalmi hierarchia helyi sajátosságai, az iskolázottság és a kezdeményező egyéniség. Erdélyi eszerint itt kevésbé enged a nép és a népköltészet misztikus felfogásának, s négy évvel a *Népdalok és mondák* első kötetének megjelenése előtt is a feldolgozás racionális szempontjainak meghatározására törekszik: végsősoron a népköltészet tudományos igényű feldolgozásának hazai alapvetéséhez járul hozzá a nyelvi, szociális

és művelődéstörténeti vonatkozások kijelölésével.

Németországban megkülönböztetett figyelemmel tanulmányozza a „Burschok”, a diákok közvetítő szerepét. A „Vivat academia, vivant professores” kezdetű „Burschdal” följegyzéséhez azt a kommentárt fűzi, hogy „A Burschok fő jelleme a dalokban áll. Ők kötik össze a várost és falut. Vannak mindenféle dalaik: mikor otthonról elbúcsúznak, iskoláiktól, barátjaiktól; ők hozzák életbe a költők zenedarabjait” (308.). Egyebek között ez a népszerűsítő funkció is azt szemlélteti, hogy a mű- és népköltészet korántsem különül el mereven egymástól Erdélyi felfogásában, aki az anyag gyűjtése közben is tudatosítja a kettő egymáshatásának fontosságát. Másrészt pedig azt is megérteti, hogy miért kaphat majd helyet az ő kiadásában olyan, részben latin nyelvű dalszöveg is, amely ellentmondani látszik a magyar nyelvűség követelményének.

A reformkor egyik legfontosabb törekvését, a népköltészet ihlette műköltészet kibontakozását tömören bírálja az alábbi, 1845 elejéről való, s Erdélyi ízlésbeli vonzalmaira is fényt vető értékelés: „Népköltészetben nálunk (dalokban): Czuczor az idillinel maradt, Vörösmartyt a komikus, a vicces elem ragadta meg, Garayt az elbeszélő, Petőfit a szilaj elem. Az igazi népköltészet, mely testesebb, mint a bölcséleti axiómák, tapasztalati, mint a szentimentális érzések, mely az volna a népnek, mi Byron, Schiller, Béranger a művelteknek, talán csak Horváth Ádámban leltsz veszté el mesterét” (344.). Gyűjtésének másik fő műfajára, a népmondákra nézve pedig – amely itthoni és külföldi utazásai során érdeklődésének egyik központi tárgya marad (61, 150, 237. stb.) – ehelyt megnyilatkozó felfogása annyiban különbözik Pulszky és Arany Niebuhr hatásával is összefüggeni látszó, a néphagyományban történeti dokumentumot is felismerő nézeteitől (és saját, később kifejtett elveitől), hogy az ő útirajzai nem a fennmaradt anyag igazságértékével, hanem első sorban költői érdekével foglalkoznak. „Nekem mindegy” – írja Gvadányi és Gaal műveiről –, „akár történt valami, akár nem a szegény nótáriussal, de varázsszálak kötik ezáltal lelkemet Hortobágy földjéhez, s az emlékezet virága, melyet oda költő ültet, hervadatlan” (36.). Trévoux városa mellett egy helyi monda följegyzéséhez ezt a magyarázatot fűzi: „A hűbéri kor számos ily szerelmi kalandok által lett kitűnővé az emberiség történetében. A száraz elme rajtok nem kap, de a költészet belőlük veszi legszebb adatait. (...) van-e okunk szónyomozás vagy kutató bírálat

fegyverével ostromolni a történet valóságát, mikor szívünk teszen róla bizonyosságot?” (237.).

1846-ban a *Népdalok és mondák* első kötetének sikerét azzal indokolja, hogy e könyvben „az van adva, mi a magyar nép költőiségétől kitelhetett, tehát mindenesetre kapós, mert sok mély lélektani vonást ad költészetén kívül a magyar vér tulajdonairól” (107.). A költészetre való kihatását attól reméli, hogy „Megismervén a nép ízlését, szája ízét, jobban fognak tudni reá vigyázni, mint a szakács uráéira” (79.); tehát, mint Arany, a népet leendő olvasóközönségként tartja számon, amelynek igényeire az irodalomnak is ügyelnie kell. Ez azonban egyiküknél sem jelentett minőségi engedményeket: „Kezdjük alantabb, gondolom, hogy följebb mehessünk, visszamenvén a költészet összerejére, hogy tétessék alap ennek is a nép és a nemzeti kedélyben” (345.) – írta Erdélyi, mintegy Arany programját és annak gyakorlati megvalósítását előlegezve.

Az irodalmi mű *esztétikai értékét* a képzőművészeti tapasztalatokból is merített normarendszer határozza meg, de annak az alapelvnek a jegyében, hogy „minden művészetnek megvan a maga köre, melyet át nem hághat” (103.). A műalkotás „eszméket fejez ki” (338.), s ha az „alapeszme” nem illik a műfajhoz, akkor „már hibás” (384.); az „eszmegazdagság” éppúgy feltétele az esztétikumnak, mint a „lélektani mélység”, s általában a „meggondoltság” (181.). Mindez azt a Berzsenyi-tanulmányban megfogalmazott tételt készíti elő, amely részben a klasszicizmus racionalista hagyományaira, másrészt pedig a német romantika elméletűirőre, ezek közül is főleg Hegel esztétikájára épül: „A költőnek, mielőtt papirosra vetné gondolatait, vagy dallá kerekítené ki magában érzéseit, szüksége van mindig egy mageszmére, melyből a poétai mű, mint tövéről a virág, kihajtson, s organicus épségben viruljon fel. Ki valaha írt, fogja tudni, mennyire fődolog ez minden költői szerzeményben” (*Pályák és pálmák*, Bp. 1886. 71–72.). A művészet episztemológiai funkcióival szorosan összefügg a hiteles ábrázolás követelménye: a „fösvények” tanulsága szerint a művészet egy nép megismeréséhez „felülmúl minden leírást és szóbeli magyarázatot, s majd annyit ér, mint a tapasztalás maga” (241.). Ez azt jelenti egyszersmind, hogy az alapeszmének a tapasztalásból kell következnie, amellyel a mű szembeesíthető lesz, s a tárgy-ismeret a mű-ismeret egyik alapjaként lesz nemcsak az alkotásnak, hanem a kritikai megítélésnek is egyik feltétele. Másrészt az alapeszme a „belső forma” rendező elvei szerint érvényesül: ez megszabja

a mű kompozíciójának fő vonalait (280.), s biztosítja annak harmonikus egységét (403–404.). Ez a forma fontosabb, mint „a versmérték, s egyéb ily külsőség”, s végeredményben „lényegét teszi annak, mit az író csak stúdium által érhet el” (280.). Erdélyi 1846-ban megjelent, *A magyar népdalok* c. tanulmányában belső formán elsősorban a gondolatrítmus versszervező funkcióját érti majd (*Kisebb prózai I.*, Sárospatak, 1865. 137–138. Vö. Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfigig*, Bp. 1927. 285.).

Mindennek egyenes következménye, hogy a „lélek” nélküli formakultusz perspektívátlan külsőségekhez vezet; s a perspektíva szerepe Erdélyi felfogásában a motiválásának felel meg: „Előre tudatni valamit – a szemmel” (384, 428.). Egyaránt hibás az „üresség”, a „valótlan képzelgés” (280.) és a motiváció túlhangsúlyozása, „mert nem abból méltányoljuk a költői személyt, amint leíratnék, hanem abból, aminőnek írja le magát tetteiben” (379.). A szükséges és elégséges követelményének eleget téve így csak az igazi művészet képes „kevés eszközzel mennél többet teremteni”; ez „a magas és nemes egyszerűség titka” (177–178.). A mű összhatásának – s e nemes-

ségnek – pedig lényeges eleme a kiengesztelés: „Eö[tvös] hat nur die Schmerzen, nicht die Versöhnung der Poesie” – idézi Erdélyi Tieck véleményét (308.); s Veronában, a magyar katonák istentisztelete után jegyzi fel idevágó gondolatát: »Megengesztelt a földhöz az eget.« Ez az egész keresztényen vallástan teteje (culminatio)” (413.).

Ez a vázlatosan rekonstruált gondolatrendszer az úti levelek és naplók anyagából előrajzolódó művészet- és irodalomszemlélet lényegi összefüggéseit állítja elénk, s arra figyelmeztet, hogy Erdélyi különböző műfajokban megfogalmazott, látszólag alkalmi megnyilatkozásai is egy közös pont felé gravitálnak. Az utazó ízlése és tudatosan kielélt normakészlete közvetítette a világlátás élményeit egy, a változó „nézőhely” (159.) ellenére is egységes, meghatározó jelentőségű kritikai világnézőkép tükrében.

A példamutatón gondos szövegkiadásért csak köszönet illetheti T. Erdélyi Ilonát és a kiadót: szakszerű bevezetés, gazdag jegyzetanyag, s korabeli illusztrációk és dokumentumok igazítják el az olvasót. A könyv egész kiállítása méltó szerzőjéhez.

Korompay H. János

LŐRINCZY HUBA: SZÉPSÉGVÁGY ÉS REZIGNÁCIÓ

A századforduló epikájáról. Bp. 1984. Magvető K. 462 l.

Sokféle minősítés, jelszó, kiemelés kapcsolódik a századvégi magyar irodalomhoz, mint általában az olykor újráfelfedezett, máskor azonban tartósan elfeledett, a köztudatból kiesett korszakokhoz. Volt már a nemzeti klasszicizmus fölbomlását követő világnézeti válság és a nagy vállalkozások kora, főszereplőit hol asszimilánsoknak, hol magyar kódlovagoknak nevezték, olvastunk türelmetlen és késlekedő félszázadról, társították hozzá a délibábok fogalmát; volt, aki a dezillúzió és a kétely képzetét emelte ki, s olyan is, aki a Nyugat, a modernség, még merészebben az avantgárd balsorsú elődeire figyelt föl.

Hol az idősebb generáció (a kései Arany, Vajda) vagy az életükben sikert, elismerést arató nagyságok (Jókai, Mikszáth) évtizedeinek látjuk az 1870 utániakat, hol a kisebbek, az Asbóth, Toldy István, Gozdsu, Justh, Petelei, Török típusainak, akik között szokás eloszámolni a fiatalon megbetegedőket, az ellenzékieteket, a sorsüldözötteket, az újságrás elnyomítottjait, a pályájuk kezdetén elpusztulókat. Nem sokkal kedvezőbb

– bár tárgyyszerűbb – az előző és a következő korszak nagyságaira utaló időrendi elhelyezés: Petőfi (vagy Arany) és Ady között küzdenek, legalábbis a köztudatban, valamilyen elfogadható osztályzatért, amelyet alkalmasint irányzati besorolások, az izmusok közötti megnyugtató elhelyezések (pozitivisták, naturalisták, impresszionisták, szecessziós és hasonlók) is pótolhatnak. Lőrinczy Huba könyvcíme, már kapcsolatos mellérendelői szöszerkezetével, olyan előzményeket idéz, mint a nemzet és haladás, vagy a létharc és nemzetiség fogalompárja, de a különbözőségi vágyát is kifejezi az ismert elődöktől, esszéisztikusabb fogalmakat keres náluk, melyek a nemzeti-történelmi és a természettudományos-filozófiai aspektus helyett egyfajta befelé forduló érzékenységet, egyéni gondolatát általánosító pszichologizáló és esztétizáló szemléletet tüntetnek ki.

Három nagy fejezetből áll a kötet. Az első és az utolsó egy-egy készül, még nem bevégzett monográfia elmélyült előtanulmányának hat – Ambrus Zoltán regényeiről és Török Gyula szép-

prózájáról —, a vegyes tartalmú közbülső ciklusban Gozsdu, Reviczky, Babits és Krúdy prózáival kapcsolatos dolgozatok találkoznak a kevésbé ideillő Hungaricus (Buday Dezső) sci-fi-előzményének s Hermann Hesse korai regényének (*Csil-lagsors*) értelmezésével. Szép, gazdag választék, éppen vegyességében vonzó, előszava szerint a szerző világkép-analízisre törekedett, s célját a legjobb írásokban elérte vagy megközelítette. Bevezető sorait két lényeges ponton mégis aggállyal olvassuk. Túlságosan szerénynek tűnik föl saját elemzéseit értékelésekor: könyve nem kínál módszertani újdonságokat, tisztában van vele, hogy egyetlen műértelmezés sem nyújthat végleges és abszolút eredményt; efféle megfogalmazásait a befogadás-esztétika és a hermeneutika hazai adaptációjára alapozza, de félő, hogy alábecsüli az autentikus olvasat lehetőségét, s már olvasás és elemzés közben a meghaladhatóság, az időleges érvényesség kimérájával küszködik. Ezzel szembeállíthatjuk azt a tételt, hogy az alapos, a fölkeszültséget érzékenységgel egyesítő interpretációkban az idővel megcáfolt elemeken kívül mindig van valami maradandó észrevétel is, amely azután már hozzátapad, szinte egybeforr a művel, abban az értelemben is, hogy nélküle nem lehet róla érvényesen beszélni. Ez nem szerénytelen vagy önkritikátlan álláspont, sőt attól a cinizmushoz vezető gondolatmenettől akar óvni, amely a szubjektivitást és a tévedhetőséget túlhangsúlyozva eleve megvédené a kritikust a melléfogás, a szemlélyeskedés, a nem elég alapos értés vádjaival szemben.

Másik megjegyzésünk a bevezetésnek a korszak irodalmát (legalábbis a kötetben tárgyalt irodalmát) alábecsülő értékítéletét érinti. „Eltekintve egy-két írótól, literatúránk második, némelykor harmadik vonalába tartozó alkotók kerülnek szóba e kötetben”, magyarázkodik Lőrinczy, s témaválasztását kényszerűen mentegetve „a kisebb jelentőségű életművek felmérésének” szükségéről, valamint a vidéken élő kutató helyzetének nehézségeiről szól. Itt jogos a kérdés, ki kényszeríti akár a vidéki, akár a fővárosi kutatót, hogy éppen Törökről, Ambrusról, Reviczkyről írjon; és hol kezdődik a második vagy a harmadik vonal? Kik tartoznak az elithez, és kik nem? Ambrus, Gozsdu és mások nem kapnának-e jobb minősítést, ha több szó esnék a századvég közfelfogás szerint is leginkább reprezentatív műfajáról, a novelláról? Kell a kritikai tisztánlátás, a témával szembeni függetlenség, de a mindent elfogadó engedékenységgel szemben föllépő hiperkritikai

irányzathoz sem volna helyes kétely nélkül csatlakoznunk.

Lőrinczy Hubának önálló képe, szuverén koncepciója van a századforduló magyar irodalmáról. Értékválság, relativizálódás, „Umwertung aller Werte”, egyetemes szkepszis, konfúzió, menekülés a Szépségbe, az esztétikai kultúrába, — Nietzsche és Wilde programjai, kulcsszavai visszhangoznak korszakfölfogásában, s ebből az is kiderül, hogy az európai kultúrához fölzárkózott, az akkor aktuális új folyamatokhoz szinte fáziskésés nélkül kapcsolódó „modern” magyar irodalmat ábrázolja. Olyan művekhez fordul szívesen, amelyeket elemezve erkölcsi kritikát fejthet ki egy mohón gyarapodó, a gazdagodás, a polgárosodás, a hivatalos besorolás értékeihez (álértékeihez) igazodó felszínesnek ítélt világról. „Kis- és nagystílű zsványok marakodnak a koncon, s elvész a nagy mohóságban az élet minősége, a lét kifinomult élvezetére rendelt képesség. Orgiáit üli a gázság, a műveletlenség, akarnokok, áltehetségek pöffeszkednek helyén a valódi talentumnak.” (29–30. l.) Ambrus *Midas királya* és a kor művész-problémája kapcsán olvassuk ezt a kifakadást, de hasonló megbélyegzést jó néhány más mű is kivált a morálisan elkötelezett szerzőből, s ez a motívumismétlődés nyilvánvalóvá teszi, hogy nemcsak szakmai értelemben vett korszakáról beszél, hanem ma időszerű erkölcsi választásokról, magatartásokról is. Eszménye a „morálja épségét kényesen vigyázó ember”, aki, mint mondja, „Nem vegyül, sőt göggel különbözik, megáhlítja olykor a gondolatlan filiszteri sorsot, s becsülettel, alkuvás nélkül teszi, mit tennie rendeltetett.” (30.) Lőrinczy rokonszenve a sztoikus helytállóké, viszont a sikeresekkel, az érvényesülőkkel, a felületesebb szerencsésebbekkel (de vajon mindig így polarizálódnak-e a tulajdonságok?) alaposan elbánik. Nála rendre a Reviczky-elemzésben emlegetett, „a világ hitvány berendezkedését és örök bábjátékát megvetéssel és resignációval szemlélő hős a lényeges (...), az elemző-kétkedő elme fájdalmas-gyönyörös fölnye a földi lét bornírt és hívságos tülekedéseinek láttán”. (214–215.) Az irodalomtörténész a századfordulót tanulmányozva napjaink egyik alapkérdésére tapintott rá, s bár megnyugtató válasszal nem szolgált, finom olvasatokkal annál inkább: létezése, eszmélkedése, sorsproblémája fogalmazódik meg a tanulmányok sorozatában, a filológus mintha egy lírikussal fogna bennük kezét. Ez persze nemcsak dicséret. A szubjektivizmus föltámasztásában a századelő beleérzéseinek, mindent az egyéniségre

vonatközlő áthangolásainak, a személyes problémák kivételének tendenciája sejlik föl, az elemzést néha az alig burkolt önvallomás váltja föl. Stilisztikus következménye a bevallott személyességnek a szépségre, művésziességre törekvő fogalmazás, a szerző által is emlegetett „bel canto” modor (9–10). Egyetértünk Lőrinczyvel abban, hogy a Szépséget eszményítő korról szólva már maga a tárgy kötelez a hozzá méltó nyelvi emelkedettségre és választékosságra, de az ilyen stílus-eszmény egyben fokozott óvatosságot, önkontrollt kíván meg a modorosság, a túl szép beszéd veszélye miatt.

A kötetbe foglalt tanulmányok többnyire egy jól felismerhető képlethez idomulnak. A szakirodalom áttekintésével kezdődnek, az így kirajzolódó összképben szóvá tesznek valamely kifogásolható, pontosítható, javítani való vélekedést, majd ennek korrekciója kapcsán, de alapos, a mű több rétegére kiterjesztett elemzéssel bontják ki a helyesnek tételezett fölfogást. A korábbi szakirodalommal Lőrinczy főként két ponton kerül szembe: a forráskutatás és az értelmezés dolgában. A *Midas királyban* például Baskircsev Mária „személyiségének és irományainak” hatását véli fontosabbnak az eddig föltételezetténél, Gozsdu Kódjéről szólva érveket sorol az „egyoldalú orosz, turgenyevi orientáció” túlhangsúlyozása ellen, Reviczky *Selyembogár* c. novellájában kevésbé emlegetett Baudelaire-i, Babilis *A golya kalifájában* dickensi reminiscenciákra figyelmeztet. Az effélekén túl gyakran emleget nem közvetlen hatást jelentő, inkább tipológiai párhuzamokat, analógiákat a századvégi európai és magyar irodalom példatárából, az életérzés rokonságát, az egységes szellemi klímát érzékeltetve. Hasznos, szép összevetések ezek, a korrespondenciák fölfedezésén kívül a szerzőnek a különbségek bemutatására is marad türelme. A polemikus célú értékelések szigoráról általánosságban már esett szó, közelebbről főleg az elemzések végén olvasható, túlságosan pedánsnak látszó hibajegyzékek szúrnak szemet. Egy-egy regény néha szinte a narrációs eltévelyedések, az epika művészete elleni vétkek

példatárának bizonyul. Ambrus főműve például „anyagában túlszűfolt, heterogén”, a szerzőből hiányzik „a vérbeli, tragikus alkat”, de a „fesztesen mesélés” adománya is, „gyéren csordogáló históriáról” és „érzelmes elmélkedésről” esik szó, a hőseket „vajmi kevésbé egyéníti” az író nyelve, „kétes értékű s avult fogás megszólítani az olvasót”, és így tovább (40–41. l.). Mintha lenne valamilyen ideális, plátói tökélyű eredeti változat, amelyet a kritikus ismer, de az író a megírás, a kivitelezés során többnyire elrontja. A „gyarlóság”, a „fogyatkozások” listáját ezután a föl-fölrágógó erényeké követi, amelyek között az élmény modern vonásaitól az elbeszéléstechnika és a stílus újdonságaiig, finomságaiig sokféle megfigyelés keveredik eklektikusan. Az osztályozó, pontozó értékelés kettészakítja a művet, előbb mintha egy közepes vagy rossz regényről olvasnánk, azután egy jobbról, értékesebbnek látszóról.

Lőrinczy Huba figyelemre méltó könyve hasznos irodalomtörténeti és pedagógiai szolgáltatást tesz egy olyan korszak iránti érdeklődés fölevenítésével és táplálásával, amelynek kutatásában, föltárásában még jókora adósságaink vannak. A Nyugat elődei – ahogy Németh László nevezte őket – egyre kevésbé érezzük csupán elődöknek Babilishez, Kosztolányihoz, Móriczhoz viszonyítva, másfelől viszont sűrűn fedezzük föl azokat a vonásokat, amelyek netán Ottlikban, Mécsolyban, Grendel Lajosban, korszerű mai prózánkban folytatódnak és teljesednek be. Lőrinczy Huba az élményre és a műre koncentrálni figyelmét, beleéli magát a fin de siècle világába, de ki is tekint belőle, érzékeltetve, mi mindent előlegeztek azok az évtizedek századunk irodalmának újdonságaiból. A könyv legalaposabb fejezetei (az Ambrusról és a Törökről szólók) mindezen túl önálló összefoglaló munkák lehetőségét, sőt konkrét ígéretét jelzik, itt közzölt észrevételeink is leginkább ezeknek a joggal várható életmű-bemutatóknak, teljes pályaképeknek a minél teljesebb sikeréhez kívánnak szerényen hozzájárulni.

Csűrös Miklós

BARÁNSZKY-JÓB LÁSZLÓ: TEREMTŐ ÉRTÉKELES

Bp. 1984. Magvető K. 562 l.

Baránszky-Jób László neve, munkássága jól ismert az irodalomárok előtt. Már 1926-ban ígértes, ifjú pályakezdőként érkezett *Az esztétika látszat-valóság problémájáról*. A Magyar Esztéti-

kai Társaság tevékeny tagja, majd az Esztétikai Szemle szerkesztője volt. Eközben tanárként, majd egyetemi magántanárként cikkeket, tanulmányokat publikált az Irodalomtörténet-ben,

Athenaeum-ban, Magyar Pedagógia-ban és másutt. Összeállította a Magyar Széppróza Történetét. Az Esztétikai füzetek sorozatban egymás után jelentette meg a stíluselmületről, belső formáról, irodalomtörténet és esztétika összefüggéseiről szóló nagyobb munkáit. 1935-ben látott napvilágot egyéni esztétikai felfogásának rövid, tömör megalapozása *Bevezetés az esztétikába* címmel. Ez, az elmélyült filozófiai tájékozódás, impozáns lélektani, esztétikai felkészültség jegyében induló pálya sajnálatosan megtört. 1945 után Baránszky-Jób László működésének egészen más szakaszával találkozunk. A változást az is jelezheti bizonyos fokig, hogy az 1939-es dolgozata (*Az esztétika autonómia-kérdése*) és a háború utáni első, nagyobb kiadványa (*Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*, 1957) között tizenhét év telt el. S újabb huszonegy esztendő után jelent meg testes önálló kötete, az *Élmény és gondolat* című tanulmánygyűjtemény (1978). Ezt hat év múlva követi legutóbbi: *Teremtő értékelés* című könyve.

Mind e felsorolt folyamatosság-hiányok, a kiemelt törés ellenére ez a legfrissebb Baránszky-kötet az igényesség, a mértékartás megőrzéséről tanúskodik. Megkeseredés helyett bölcsességet értelt önmagában a kényszerű életmódosítások fordulói után. A *Teremtő értékelés* távol áll a gyűjteményes kötetek gyakori hibájától: nem törekszik arra, hogy minden, vagy legalábbis minél több írást mentse, zsúfolja az új könyvborító fedeléstől megőrző védelme mögé. (Pedig a fentiekben vázolt pályakép miatt ez ebben az esetben indokolt lenne.) Két 1946-os elmefuttatásának kegyelmez mindössze (az akkori modern ízlésről, illetve esztétikai szempontokról). Ezekon kívül csak egy 1968-as eredetű írást találunk, az esszéik túlnyomó többsége az utóbbi hat évben keletkezett.

Témakörei szerint a kötet anyaga nagyjából három fő csoportra osztható. Irodalomtörténeti tanulmányok (Kosztolányi és a német irodalom, Arany pszichológiai realizmusa, Halász Gábor és nemzedéke, Laczkó Géza, Szemere Samu alakjairól, munkáikról); általános, elméleti, esztétikai kérdések; s mai művek értő, kritikai elemzése (Juhász Ferenc, Illyés Gyula, Nagy László, Kormos István, Csorba Győző, Szilágyi Domokos, erdélyi regényírók stb.). Mindezt kiegészíti egy-egy kitekintés szomszédaink irodalmára (Zbigniew Herbert, Atanasz Dalcev); Huszárk Csontváry-filmjének teljesen szokatlan szempontú analízise; s három különböző jellegű tanulmánykötet gon-

dosan mérlegelő számbavétele (Madách-tanulmányok, Benkő Samu művelődéstörténeti gyűjteménye, Koncsol László verselemzése). Mintegy záradékként két személyesebb vonatkozású, kultúrtörténettel átszőtt emlékeztet olvashatunk. Szépírói vonzerejű mindkettő: Barta János nyolcvanadik születésnapjának köszöntése és visszatekintés saját pályájára.

A szerző, s az írások egyik lényeges jellegzetességének vélem azt, hogy a jelzett csoportokat voltaképpen nem lehet elhatárolni egymástól. Úgy érzem, hogy alapos megfontolás után kerültek adott sorrendbe, s ugyanezért elmaradt a ciklusokra tagolás. Előző: *Élmény és gondolat* című kötetében még római számokkal elválasztott egymástól három nagyobb részt: a három fő műfaji kategória szerint a lírai, drámai, illetve prózai művek elemzéseit. Itt egy másfajta felépítést láthatunk. A kötet címe (*Teremtő értékelés*) nemcsak egy gondolatot idézhet fel (egyúttal Bergson-parafrazist), hanem programot is jelent. S az első, címadó esszé nemcsak ennek a megragadó gondolatnak kifejtése, hanem egyéni szintézisalkotás is. Filozófiai – esztétikai – lélektani körkép, amely alátámasztása, állványzata csupán egy évtizedeken át érlelt, eredeti szemlélet kialakításának. Baránszky-Jób László ezt a – leegyszerűsítve műértői-fejlesztéslélektaninak nevezhető – gondolatrendszerét az értekezés és az esszé eszközeinek ötvözése segítségével adja elő, világosan, könnyedén, elegánsan. Abból indul ki, s azt keresi, miként élhető át a világ teljessége? S úgy véli, hogy a művészi alkotás hatalma és felelőssége az, hogy valódi megértése, elsajátítása „hangulati egységekké vált életek, korok és kultúrák megélését” teszi lehetővé, s eközben ez a fajta élmény a befogadó személyiséget önmagát is alakítja, része az önépítésnek. Felfogása értelmében így a lét és az érték elválaszthatatlan egymástól, mindkettő az egyéniség fogalmától, lényegétől. Ezért és így beszél „értékindividualizáció”-ról, ennek fokozatairól, s ad különös hangsúlyt az egyes műveken belül az „egyénitérték-jelleg”-nek. Ez utóbbit úgy tekint, mint a művészi értékeség mércéjét, mint azt, amiben „a művészi érték hitelesítődik”. Ebben a filozófiai egészben helyezkedik el, ebből fakad az egyes műfajok lényegéről, tartalmairól, hierarchiájáról vallott nézete, amelyet magávalragadó erővel, költői szárnyalással vázol fel, meggyőzően. Különösen a tragédiára vonatkozó gondolatmenete kiemelkedő. Ebből a forrásból erednek saját használatára kialakított, szemlélete lényegét s egyben módszerét is önmagukban hordo-

zó alapfogalmi például a költői „képnyelv”, „formanyelv”, speciális értelemben használt „világkép” kifejezések.

Mindez a legelevenebb gyakorlatból fakad és oda vezet vissza. A kötetben belül az első három írás képviselheti a teóriát, mint programot, s mint leszűrt következtetést, a többi esszé pedig az élő alkalmazás példájának, egyben próbájának is tekinthető. Olyan alkalmazás ez, amelytől távol áll az, hogy a legcsekélyebb mértékben is normatív alapon történjen. Elsősorban nyitottság jellemzi. Ugyanakkor elsődleges tulajdonsága az, hogy az elméleti tisztázottság és irodalomtörténeti megvilágítás elválaszthatatlan egymástól, s mindkettő hasonló szervezéssel él együtt a kritikai szemponttal, a fentiek értelmében vett értékeléssel. Így például Baránszky-Jóbnál az egyes íróportrék nem állóképek, hanem egy bizonyos szemszögű irodalomtörténeti folyamat-bemutatók, egyben poétikai, esztétikai alapkérdések újra átgondolásai.

Az elmondottak egyik jó mintadarabja lehet akár a *Képnyelv és világkép* című, nagyívű tanulmány. Mint általában is feltűnneti: Ady Endre, József Attila és Juhász Ferenc költészetét elemzi. Saját szemléletének megfelelően mindhárom líra „egyéniérték-jellegét”, egyedi karakterét mutatja fel képalkotói módszerükben; illetve egyúttal abban, ahogyan hasonlíthatatlan, művészi, stílusbeli jellegzetességei a különböző történelmi korszakaikban kialakított különböző egyéni világképeikből erednek. Így megállapításai, az általa reflektorfénybe állított összefüggések felfedezés értékűek az egyes versvilágok felől, de az egységes, történelmi, stílustörténeti folyamat, sőt az irodalomelméleti kérdések oldaláról is. Például az Ady-verssel úgy találkozunk, mint Arany lélektani lírájának, balladáinak szerves folytatásával. Másik: Arany-tanulmánya viszont természetszerűen világít rá a Vörösmarty, Petőfi óta végbeendő változásokra, ugyancsak a „képnyelv”, „világkép” új, eredeti párhuzamaival, összevetéseivel. Mindezt pontos prozódiai vizsgálatokkal teszi teljesebbé. Ez az Arany-esszé folytatása, továbbmélyítése, a már említett, kitűnő, 1957-es könyvnek. Mindkettő tekinthető úgy is, mint a fent kiemelt: *Képnyelv és világkép* összeillő előzménye. Azaz, tulajdonképpen a Baránszky-tanulmányokból, mint mozaikrészekből kirakható egy igen sokrétű, a verselés, s a verszene alakulásával különlegesen szövegező magyar líratörténet. 1978-as gyűjteményes kötetéhez fordulhatunk elsősorban (*Élmény és gondolat*). Itt Berzsenyiről gondolkozva a leendő Nyugatos költők és a későbbiek

„nyelvi plasztikájának” múltját festi. Rudnyánszky Gyula révén pedig a Petőfi és Ady közti lírai korszakot tekinti át. Babits, Kassák, Szabó Lőrinc, Jékely Zoltán versei nyomán napjainkig követi a folyamatot, mint ahogy a *Líránk formanyelve* címében is jelzi: távlati, összegező képet nyújt. A *Teremtő értékelés*-ben a kiemelt darabokon kívül a Kosztolányi-tanulmány és az Illyés-portré folytatja tovább ezt a vonalat. (Az előbbi él leginkább kifejezetten filológiai eszközökkel.)

Mégsem állíthatjuk azt, hogy Baránszky-Jób elsősorban a lírával foglalkozik. Éppen ez az új könyv tanúsítja, hogy milyen különös jó érzékkel fordul a próza felé, s azon belül is a nálunk kevésbé ismert, s napjainkban mindenképpen szokatlan szerkesztési, ábrázolási, „dialogizálási” eszközöket szerepeltető erdélyi regényírók felé. Közülük Szabó Gyula történeti regénye látszik még leginkább hagyomány-folytatónak, de Szilágyi István, Panek Zoltán munkái egymástól is erősen eltérőek, a magyar prózaírás egészen új módjait lelik fel. Baránszky-Jób László a legifjabbakat megszégyenítő frissességgel szegődik értő olvasónak, kiváló interpretátornak. Különösen a *Kő hull apadó kútba* és *A földig már lépésben* értelmezésénél remekel. Egyben példát ad arra, miként lehet modern elbeszélő műveket sokoldalúan analizálni, elsősorban az önmaguk által kínált, belső rendszerek felfejtéséből kiindulva. Miként lehet az egyes regényalakok, azok kapcsolatai, szimbólumok, beszéltetési módok, nyelvezetbeli különbségek közös kulcsát, történelmi tartalmait, s az egész szerkesztés egyelvűségét megtalálni.

Mintha éppen az elméletében legelőkelőbb helyet elfoglaló dráma, tragédia szorult volna ki ebből a kötetből? Vagy inkább ennek legelterjedtebb, mai változata került előtérbe? A Huszárik-film tüzetes és tüzes védelme (egyúttal a kialakult kritikai közvélemény többségével való szembezállás), azt jelzi, hogy e modern drámai forma iránt is nagy érzékenységgel rendelkeznek. Mintegy wagneri értelemben vett „Gesamtkunstwerk”-ként felfogva, legsajátabb gondolatrendszere eszközeivel képes mélyen átvilágítani. A Csontváry-filmnél a témában adott lehetőségek különleges kiválasztását, a látományok elrendezését, ritmusát, szerkesztését – a rendező, az operatőr, s a zeneszerző munkáját egyaránt, összességükben mérlegeli.

Kifogásokat az emelhet, aki előnyben részesíti a tárgyias, értekező stílust, és sokallja, – különösen, bizonyos helyeken – a metaforikus, színes kifejezőmódot. A szerző dús, ízes nyelve, sok-

szor már költői lendülete az akadémizmus felől a szépirodalom felé mutat. Hiba-e ez? Művészettel foglalkozván eldöntetlen vita, mikor és hogyan férközzünk közelebb tárgyunkhoz: minél teljesebb elvontsággal, vagy a személyesség, a képzelet segítségével? Mindenesetre így is sajnáljuk, hogy

keves a jegyzetanyag, pontosabban, csak a Kosztolányi-esszéinél található. De ez már kiadási kérdés. Az olvasó, irodalomtörténész így is egy anyagban, nézőpontban, módszertani indíttatásokban gazdag kötetet kap kézhez.

Széles Klára

KÉZIRATTÁR

A sorozatot a Petőfi Irodalmi Múzeum gondozza. Szerkeszti Taxner-Tóth Ernő. Bp. Magyar Helikon

Az Európa Könyvkiadó önálló osztályaként működő Magyar Helikon kiadó midőn húszéves lett, egy irodalomtörténeti és könyvészeti szempontból is rendkívüli kiadvánnyal lepte meg olvasóit. Címe: *Ady Endre: Az elhagyott kalózhajók*. A könyv centrumát a címben szereplő Ady-vers képezi. Kéziratának fényképmásolatából egy részlet már a borítón is jelen van, a teljes szöveg pedig a könyv élén olvasható. A kiadvány főszerkesztője tehát egy vers. Erről szól, ennek bemutatását ígéri Baróti Dezső terjedelmes tanulmánya. Az alcím (*Bemutatja Baróti Dezső*) ezt külön is hangsúlyozza. Maga a tanulmány inkább Ady szerelmeit tekinti át, azok tömör krónikája, de a szerkesztés elképzelése a későbbi kötetekben következetesebben érvényesül: a bevezető tanulmány valóban a könyvben szereplő mű bemutatására törekszik. Nyomban hozzá kell tennünk: a mű *kéziratának* bemutatására épp olyan gondot fordít a szerkesztés, mint értelmezésére.

Ezzel a kiadvány jellegének másik összetevőjéhez értünk: a *képekhez*. A szövegek kéziratának fényképmásolatai mellett a sorozat későbbi darabjaiban már a szöveg hasonmásait is prezentálja a könyv. Szabó Lőrinc kockás borítójú füzeté vagy Zrínyi epigrammáinak hasonmásai esetében olyan tökéletes minőségben, hogy az olvasó az eredetivel való találkozás empirikus izgalmát is átélheti. Túl a kézirat-másolatokon tartalmaznak ezek a könyvek levél-részleteket, ezek fényképét, arcképeket, városképeket, szobaképeket. Az első kiadvány Ady szerelmeinek tárlata is, közöttük a szakmán túl alig ismert fotók másolatai is láthatók. S igen jó minőségben Rippl Rónai portréja Csinszkaról.

Mindaz sokféle árnyalatban, gyönyörű betűkkel, különös finomságú papíron valósul meg. A filosz becsvágya a tipográfusi ennél parádésabb kifutási lehetőséget nem is kívánhat magának. Öröm és irigység kerülgeti a bírálót: lám, így is megtisztelhető a mi tudományunk! És némi szorongás: tényleg ilyen gazdagok volnánk? Mennyi-

be kerülhet egy ilyen könyv? Bolti ára 80–100 forint. Kinek ér ennyit Kölcsény végrendeletét eredetiben látni, tárgyi vonatkozásait megismerni? E sorok írója pl. szülőföldjeként ismeri Szatmárcseke vidékét, a térképet, mely a Kölcsény-földekről készült, nagyobb izgalommal tanulmányozta, mint a Közel-Kelet-i front alakulásait, de megszerezni ezt a gyönyörű könyvet csak így, e recenzió árán merészelhette.

De félre az utilitáris latolgatással! A vállalkozás gáncs nélküli megbecsülést érdemel. *Az elhagyott kalózhajók* ugyanis, mint utalásaink is jelezték, sorozattá bővült. A filológia és a tipográfia jubileumi találkozása a szó legszebb értelmében közös vállalkozássá bontakozott, s a tizenkét kötet, melyet eddig közreadtak, szakmánk legbensőbb műveletei számára teremtett vonzó és látványos színpadot. A múzeumi munka és a közműveltség között a leghermetikusabb szférában létesítettek kapcsolatot.

Valószínű, hogy a szándék is ez lehetett, hiszen, aki valaha átélte egy kézirattal való találkozás csöndes szenzációját (ha nem savanyodott meg addig), abban óhatatlanul vágy támad az életmenny egészének megosztására. S a tipográfus, aki technikája kifejezőerejét érzi, szükségképpen olyan szövegre vágyik, amely magasrendű értelmet adhat a technikának. Így jött létre a Petőfi Irodalmi Múzeum s a Magyar Helikon e szép sorozata. Az előbbi képviselőjében Taxner-Tóth Ernő (sorozatszerkesztő), az utóbbi részéről Szántó Tibor (művészeti vezető) jegyzi a sorozatot, de mellettük filológusok és grafikusok remekül összehangolt együttesének munkája is kellett, hogy a szerkesztés elve és az anyag természete egymást erősítve érvényesüljön. S kellett a Kner nyomda Dürer üzemének mindentudó készsége, vezetőjének, Háromszéki Pálnak a feladattal való alkotó azonosulása.

A grafikus, fényképész és tipográfusi munkák külön tanulmányt érdemelnének. Itt csak a nyomdai lehetőségek s a muzeális anyag viszonyá-

ról mondanánk el – a kívülálló ámulatával –, hogy az előbbieket gazdagsága szelíd és tartózkodó érzékenységgel érvényesül. A bőséget ízlés fe-gyelmezi.

A filológusi munkák megítélésében sem sokkal könnyebb a dolgunk, hiszen Zrínyitől Szabó Lőrincig időben; műfajokban a végrendelettel a versig nem érezheti magát illetékesnek a szakma-beli sem. Ahány szöveg, annyiféle magyarázatot kíván. A bemutatásra vállalkozók láthatóan en-nek tudatában dolgoztak. Petőfi *Bánk bán*járól szólva Kerényi Ferenc a Bánk-téma irodalmi fel-dolgozásainak történetét adja elő. Ő mutatja be a Kanadából hazakerült kilenc Kölcsey-vers kéz-íratát is, jobbára a kéziratok és az élettrajzi vonat-kozások ismertetésére szorítkozva. Szorosabban a Kölcsey végrendeletét bemutató Julow Viktor és Molnár József követi ezt a példát, míg Kovács Sándor Iván (Zrínyi epigrammáiról írva), Csaplár Ferenc (Kassák Bartók-verséről) az életmű ben-sőbb problematikája felé igyekszik tágitani a filo-lógusi munka értelmét. Előbbi a kézirat-ismerte-tés és a Zrínyi-filológia belterjes szövevénye, utóbbi két nagy alkotó személyes kapcsolata felől indulva vázolja fel a dokumentum vonatkozás-rendszerét. E tekintetben Tverdota György megy a legmesszebb, pontosabban szólva: jut hoz-zánk, mai olvasókhoz a legközelebb, mikor József Attila „Költőnk és kora” c. talányos versének külső vonatkozásait remek műértelmezéssé mé-lyíti. Külön ajándék ebben a kötetben Vas István esszéje ugyanerről a versről. Hogy ebben a kötet-ben a versértelmezés a jellegadó, ez természetes, hiszen a kéziratról itt újat és fontosat aligha mondhattak a szerzők, de értelmezésük így sem belterjes esztétizálás, mert az élettrajzi tények, a költő emberi helyzete felől indulnak, s mikor a

vers lényegéhez érnek, a jelentést ismét sors-ma-gyarázattá is avatják. Itt érti meg az ember, a Tverdota által megvilágított összefüggésekből, hogy az önálló egzisztencia hiányát a legneme-sebb mecénási nagylelkűség sem orvosolhatja: az ilyen helyzetek alján sötétlő reménytelenséget.

Kassák és Bartók kapcsolatáról szólva Csaplár nem hatott ilyen mélyre. Kassák érzéketlenségét, mellyel Bartók és a paraszttzene kapcsolatát néz-te, nagyon szűkszavúan intézi el, s túlhangsú-lyozza rokonságuk tényeit is, a versről szólva pe-dig csak az átértés küszöbéig vezet el az olvasót. – Ennél a küszöbnél Kabdebó Lóránt is megáll. Neki azonban annyi közlendője, annyi ismeretlen adata, érdekes dokumentuma van Szabó Lőrinc hévízi napjairól (*Szabó Lőrinc hévízi versesfü-zete*), hogy ezek minden terét kitöltik.

Ha a fentiek azt a benyomást keltenék, hogy a műértelmezésben véljük a tetőpontot, ahová a so-rozat jobb kötetei elértek, ez téves látszat. A so-rozat jellege kéziratok körül érelődött ki, s min-tának is csak olyan darabja tekinthető, ahol a kézirat maga is originális lelet. Ilyen több is akad a sorozatban. Legérdekesebbnek Kölcsey végren-deletét találtam. Annak írásmódja, leltárai olyan közelségbe hozták a költőt, a „kisnemesi” érte-lmiség életfeltételeit olyan tüzetesen szemléltetik, hogy ez a nagyon is földi szféra még megrendí-tőbbé teheti a fölszántáságot, mely műveit áthatja.

A mű és az ember, aki a műveket írja, a mű és a közeg, melyben létrejött, oly nehezen feleltet-hető meg egymásnak, hogy újabban kapcsolatuk is kezd valószínűtlenné válni. Ez a sorozat a maga dokumentumaival, a láthatóság, tapinthatóság ef-fektusai révén ezt a kapcsolatot teszi értékelhe-tővé. Ez a fő érdeme.

Kiss Ferenc

Vita Király István „Intés az Őrzőkhöz” című monográfiájáról

Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Modern Magyar Irodalom Tanszéke és az MTA Irodalomtudományi Intézet Modern Magyar Irodalom Főosztálya megvitatta Király Istvánnak a korábbi monográfia folytatásaként a Szépirodalmi Könyvkiadónál 1982-ben megjelent *Ady-könyvét*. A tanácskozássra 1984. március 14-én került sor az Intézet tanácstermében, a vitán Bodnár György elnökölt.

Elsőként Kiss Ferenc kapott szót, aki – minthogy nem *Ady*-kutató – nem vállalkozott szabályszerű referátum megtartására. Úgy vélte, hogy igen tanulságos és a jelenlévőket vitára ingerlő lehet a könyv gazdag kritikairódmánának áttekintése. Eddig az időpontig tizennégy fontosabb s közte négy nagyobb terjedelmű bírálat jelent meg, majdnem a fele – hat – intézeti szerző tollából.

A monográfia interdiszciplináris jellege Kiss Ferenc megítélése szerint némiképp zavarba ejtette a kritikusokat. A legtöbben úgy gondolják, hogy az életrajzi és kortörténeti adalékoktól a poétikai és mikrotexturális elemzéseken át a történelembölcseleti kérdések felvetéséig ívelő tárgyalásmód és érdeklődés középpontjában a világnézeti vizsgálódás áll. Béládi Miklós egyenesen a világnézeti megközelítésben látta az optimális megoldást, mellyel a szcientista és a túlpolitizáló értelmezések végleteit el lehet kerülni. Tóth Dezső pedig a világnézeti megközelítés előtérbe állítását úgy üdvözölte, mint sikeres kísérletet a marxista irodalomszemlélet rehabilitálására.

Kérdés azonban, hogy a társadalomtörténeti és politikai kategóriák túlsúlya nem veszélyezteti-e a poétikatörténeti problémák megfelelő tisztázását. Elsősorban Kulcsár Szabó Ernő kritikájában merülnek fel kétségek ezzel kapcsolatban. E bíráló úgy látja, hogy az értelmezésben az ideológiai elem kárára van a szakszerűségnek. Ezért az elemzések kimenetele túlságosan várhatóvá válik, a szerző szinte rákényszeríti akarátát a művekre.

A könyv szűkebb tárgyát és szakmán túli értelmét a többi kritikus is hangsúlyozta, de ezt méltányolták inkább, semmint kifogásolták. Bata Imre és Rónay László a szerző pedagógus alkatával magyarázták ezt. Mások úgy fogalmaztak, hogy Király István nem egyszerűen *Ady*-könyvet írt, hanem egyszerűen vitairatot a „nappali gondolkodás” nevében, a racionalista és humanista hagyomány védelmében. Szabó B. István szerint az emberi minőségért folytat vitát, Fenyő István pedig úgy vélekedik, hogy bizonyítani kívánja: van lehetőség korunkban is a prométheuszi cselekvésre.

Hatalmas apparátust mozgósít a könyv; R. Takács Olga ötvennégy részletes műelemzést számolt össze benne. A rendkívüli méretek talán nehezítik is az olvasó dolgát, Király István találónan fogalmazott úgy, hogy „maga ellen céduláz”.

Kiss Ferenc az ellenvetések, fenntartások két csoportját különböztette meg. Az első a poétikai kontextussal kapcsolatos. Király szereti dichotomikusnak láttatni a világot, ez viszont azzal jár, hogy *Ady* elkülönül költő társaitól, magányos, páratlan jelenséggé válik a világirodalomban. Pedig nemcsak a szenvedő és tragikus *Ady* mellé állítható megfelelő partner, hanem a világháború zűrzavarában helytálló és a téveszmék csapdáit elkerülő *Ady* mellé is – pl. Blok, Majakovszkij, itthon Babits és talán még mások is. Ám Király könyvében mindenki lefokozódik, míg *Ady*nak gesztus-értékű megnyilvánulásai is fölértékelődnek. Kulcsár Szabó Ernő és Tamás Attila vetette föl, hogy nincs eléggé kidolgozva, egyénítve a „lírai realizmus” fogalma sem, pedig a szerző szemében éppen ez adja *Ady* megkülönböztetett költészettörténeti jelentőségét.

Az ellenvetések másik csoportja történeti-politológiai természetű. Egyoldalú a könyv Jászi Oszkár-kepe, a szerző csupán a vitatható elemeket hangsúlyozza Jászi álláspontjában. Kérdés az is, hogy a magyarság valóban „préda nép”-ként lépett-e a háborúba. Fenyő István joggal kifogásolta, hogy túl

vázlatos a közép-európai rokonság vizsgálata a könyvben, holott a peremvidéki helyzet döntő értékelési pont Király felfogásában.

Befejezésül Kiss Ferenc saját véleményeként elmondta, hogy a könyvet lenyűgöző teljesítménynek tartja; a kifogások egy részével egyetért, de ezek csak részletkérdésekre vonatkoznak s nem érintik a koncepció lényegét.

Kis Pintér Imre azzal kezdte hozzászólását, hogy elemezte a jelenlegi, szerinte elszomorító helyzetet, melyet Ady agyonhallgatása jellemez. Ezért vígasztaló kivétel Király könyve, amely végre megtörte a csendet. Jó lenne immár tudatosítani, hogy Ady nemcsak költőként, de mint filozófus is a magyarság legnagyobb elméje századunkban.

Sajnos Király is adós maradt a válasszal arra, hogy Ady világirodalmi elismerése miért nem következett eddig. A nyelvi elszigeteltség nem elégséges, a megkésetttség pedig rossz magyarázat rá. Ady költészete sokat előlegez abból, amit Thomas Mannig bezárólag később ismertek fel. S csak részben lehet ok Ady kapcsolódása a magyar tradícióhoz s az a körülmény, hogy a magyar líra önértékű – a nyugat-európaiaktól eltérő – paradigma. Az igazi ok éppen Ady teljesség-igényében rejlik: nála együtt jelenik meg a kétféle tradíció, a közösségfeltő-közösségteremtő és az egyéniségteremtő akarat.

Ady önmagát élte meg műalkotásként. Képtelenség költészetét élménylírának tekinteni, hiszen lírai személyisége nem privát jellegű, tudatosan el van idegenítve személyes élményeitől. Király szemében mindez annyira magától értetődő, hogy megfelelkezik hangsúlyozásáról. Abban egyetért Királlyal, hogy a tradicionális európai világkép összeomlása utáni helyzetben lépett fel Ady, s pályájának első szakaszában a válság tudatosítása volt számára fontos, míg később túllépett ezen. Abban viszont vitázik Királlyal, hogy Ady megoldást talált volna; az egyén és a történelem közötti tragikus dráma mindvégig nyitott maradt ebben a költészetben.

Rónay László csupán néhány kiegészítő megjegyzést kívánt tenni már megjelent kritikájához. Úgy látja, hogy Ady szinte Jókai-hősként jelenik meg Király könyvében, eszményi vonásokkal, a nagy magányos szerepében. Ez nem előnyös a többi szereplőre, pl. Kosztolányi túlságosan negatív beállítást kap a könyvben s Prohászka felfogása is elfogultanabb értékelést érdemelne. Nagy kérdés, hogy a magyarországi közállapotokra Ady korában illik-e az, amit az „imperializmus” szóval szokás jelölteni. A könyv legnagyobb erőnye az elemzések gazdagsága és szuggesztivitása. Rónay példaképpen *A mosti Március* értelmezését emelte ki, s hozzáfűzte, hogy érdemes lett volna a vers rokonságát is kimutatni Babits *Húsvét előtt*-jével.

Kenyeres Zoltán először arról beszélt, hogy az új könyv szerves folytatása a korábbi monográfiának, még akkor is, ha Ady költészetének négy korszaka közül a harmadiknak – a „plebejus forradalmiság” időszakának – tárgyalására Király István egyelőre nem vállalkozott. Nem szabad elfelejtünk, hogy a szerzőnek ideológiai-politikai csatározások közepette kellett munkáját folytatnia. Dogmatikus oldalról szemére vetették, hogy nacionalista s nem utasítja el kellő következetességgel a modernista áramlatokat. Ez a háttér is oka annak, hogy a könyv túlmutat a közvetlen – irodalomtörténeti-poétikai – tárgyan.

De miről van szó valójában? Lukács György mondta, hogy a gazdasági reform modelljét le kell fordítani a társadalomfilozófia nyelvére is, különben veszélyes hiátus támad az ideológiában. Király István voltaképp e programnak próbált eleget tenni azokkal a cikkeivel, amelyek az éles vitákat kiváltották. Új társadalomfilozófiai nézőpontot érvényesített, s e törekvéseiben a legjobb magyar hagyományok folytatója – Széchenyi, Kemény Zsigmond, Lukács György, Németh László és Bibó utóda. Csak sajnálni lehet, hogy szándékát nem értették meg, ő pedig – hogy a fölösleges vitát kerülje – inkább vállalta műve csonkaságát, s Ady négy korszaka közül épp a harmadiknak elemzésével maradt adós. Remélhetőleg csupán időlegesen.

A legfontosabb vitakérdések különben új könyvében is megtalálhatók. Az egyik ilyen probléma Ady összemérési mi voltának kérdése. Királynak teljesen igaza van abban, hogy Ady nemcsak nemzeti költő. A könyv fontos filozófiai hozadéka, hogy felhasználja és konkretizálja Lukács György nembeli-ség-fogalmát. Csak helyeselni lehet a hit fogalmának rehabilitálását is, s Király Istvánnak azt a meggyőződését – ezt sugallja szerinte Ady példája –, hogy csak az etikus magatartás vezethet célhoz, a „van” nem igazolhatja a „lehet” megkerülését.

Hasonlóképp fontos a peremvidékiség gondolata. Király azt mondja vele, hogy legyünk szolidárisak a világ szegényeivel; ha lenéznek minket, fogjunk össze mindazokkal, akiket szintén lenéznének. Kenyeres Zoltán egyetért ezzel az állásponttal, de a kérdést némiképp összetettebbnek gondolja. Különbséget

kellene tenni a magyar társadalmi-gazdasági szerkezet és a kulturális szerkezet között. Ami az előbbit illeti, már az Árpád-házi királyok idején is peremvidék voltunk, de a magyar kultúra a tihanyi apátság alapítása óta az európai kultúrához tartozik, annak szerves részét alkotja. E kettősség figyelmen kívül hagyása miatt Király könyvében is helyenként ellentétbe kerül egymással a „van” és a „lehet”.

Kulcsár Szabó Ernő – minthogy véleményét már kifejtette bírálatában s ez olvasható – a vitában fölmerült gondolatokra próbált reflektálni. Elsősorban Kis Pintér Imre megállapításaival szállt vitába, kétségbe vonva az Ady-életmű világirodalmi elszigeteltségét magyarázni kívánó érveket. Ady nem volt pártatlan jelenség; teljesség-igénye, egész-képzete pl. Whitman költészetére is jellemző, s minden elidegenedettség-élményével, távolságtartásával együtt is Ady élményköltészetet művelt, mivel *En-képe*, *En-felfogása* merőben eltért Stephan George, Benn vagy Brecht elszemélytelenítő felfogásától. Az sem szerencsés, ha a magyar lírához való tartozást okoljuk Ady világirodalmi elszigeteltségéért, már csak azért sem, mert a magyar lírán belül sem az övé volt az egyedül járható és üdvözítő út.

Király István könyvének is éppen az a fő baja, hogy nem képes megelőzni Ady fejlődéstörténeti helyét. Világosan érzékeli, hogy a *Hunn, új legenda* költői gesztusa ellentétes a kortárs nyugat-európai költészetben uralkodó szemlélettel. De nincs más válasza erre, mint az, hogy példaképpé emeli Adyt, a költésztörténeti dilemmákat az ideológia dimenziójában oldva fel. Kétséges, hogy e csatornán át Ady bevezethető az európai köztudatba. S jóllehet Király könyvének ideológiaképző funkciója világos, ez nem mentesíti a poétikatörténeti feladat megoldása alól. Vagy ne tekintsük e monográfiát irodalomtörténeti szakmunkának?

Tény, hogy Adyt nem tudják fordítani. Még a művelt fordítók is középszerű Heine-epigont hoznak ki belőle. De a feladat éppen az, hogy megmagyarázzuk e jelenség okát.

Pomogáts Béla is annak elmondására szorítkozott, ami kimaradt a már megjelent bírálatából. Őt elsősorban a könyv grandiózus méretei nyűgözték le. Akár az Eiffel-torony esetében: hatalmas alapozás, az egyes részek szoros illeszkedése, a szerkesztés lendülete, belső dramaturgiája. A monográfia első része a tragédiában elmerülő Ady képét rajzolta meg, a mostani a tragédiából kiemelkedés, a katarzisz történetét. Az értékrend csúcsán a forradalmiság áll, nem egészen szerencsésen. Valójában megőrzésről van szó Ady esetében, az új könyv címe jól emeli ki ezt.

Az elkészült kötetek után föltétlenül meg kell írni a középső részt is. S érdemes volna a szerzőnek egy rövidebb, egykötetes változatban összefoglalnia Ady-értelmezését; ez nagyban segítené az irodalmi köztudatban élő Ady-kép átfarmálását.

Veres András sokszempontú, „elegyes” műfajú tanulmányként értelmezte Király István könyvét, melyet hiba lenne csupán az egyik vagy a másik szempont felől megítélni. De hiba lenne az is, ha e szempontokat egyenrangúnak tekintenénk. Bármennyire fontosak is a poétikatörténeti összefüggések, abból kell kiindulni, hogy ez a kötet – némiképp eltérve a szerző korábbi munkájától – elsősorban politikai-ideológiai vitairat, amely föltétlenül befolyást kíván gyakorolni mai nemzettudatunkra. Fő erőnyei és fogyatékoságai egyaránt ebből a szerepből adódnak. Király István szemében Ady nem csupán művészi, hanem egyszersmind emberi nagyság is, aki a magyarság sorsának fenyegetettségét mindenki másnál jobban érzékelte s ugyanakkor a kiutat is megjelölte. Ezért kap akkora hangsúlyt a könyvben a birodalmi és a kismagyar nemzettudat szembeállítása.

Am mindez nem kis kockázattal jár. Végül is könnyű ma pálcat törni olyasmi felett, amit érvénytelenített az idő. A birodalmi nemzettudat egzisztenciális feltételeit megszüntette a huszadik századi történelem – legalábbis a mi esetünkben. De nem történetietlen-e számon kérni ezt a századelő szereplőin? S ha már így történt és hogy így történt, tudomásul kell vennünk, muszáj örülnünk is neki? A magyarság tévesztése olyan kollektív élmény, amely könnyen csábíthatott abszurd s nemritkán veszélyes illúziók kergetésére, de ebből még nem következik az, hogy a ma reálisnak tetsző út, a kismagyar nemzettudat vonzó dolog. Ha az lenne, nem kellene senkit meggyőzni róla. S úgy tűnik – e döntő kérdésben –, hogy Király István éppen a „van” talaján utasítja el a „lehet”, pontosabban a „lehetett volna”, a történelmi alternatívák méltányos számbavételét.

A könyv nem egy részlete megjelent folyóiratban s vitát váltott ki; jó lett volna, ha a szerző ezeket figyelembe veszi a végső változat elkészítésekor. Pl. nem válik az értelmezés előnyére, hogy olyan nagyságrendű kérdésekben, mint Ady és a polgári radikálisok kapcsolata, Király nem változtatott a már ismert s főleg történészek által egyoldalúnak minősített álláspontján. Jászi Oszkár és elvtársai iránt nem mutat elég megértést, így viszont homályban marad Ady tényleges politikai-ideológiai környezete. Ugyanakkor csak elismerés illetheti a szerző szakmai bátorságát, hogy a magyar század-

előről folyó szakkutatásokat megelőzve vállalkozott alapvető kérdések fölvetésére s egyúttal állásfoglalásra is ezekben a kérdésekben.

Bodnár György is Király Ady-kutatásának úttörő jelentőségét méltatta, azt, hogy megpróbálta tisztázni az alapokat olyan fontos kérdésekben, mint a nemzetiségi probléma vagy a Goga-kapcsolat. A könyv mindenkit meggyőzhetett arról, hogy valóban Ady volt a magyar századelő központi alakja, meghatározó alkotóművésze.

Három vitakérdést emelt ki a műből: az „antiimperializmus”, az „antropológia” és a „polifónia” fogalmának használatát. Király először Németh László-tanulmányaiban alkalmazta az antiimperializmus fogalmát, az Ady-könyvben már egyetemesebb értelemben szerepel. Kérdés, hogy Király értelmezése kapcsolódik-e vagy sem a fogalom korábbi jelentéseihez; az viszont bizonyos, hogy az ő homogén gondolatrendszerében egyértelmű a fogalom. Az antropológia már foglalt fogalom az irodalomtudományban – úgy tűnik, hogy a nembeli vagy az ontológiai ember fogalmához képest nem rendelkezik jelentéstöbblettel. A polifónia kifejezéssel is csínján kell bánni; nem vonatkoztatható a költészet egészére, hanem csak egy költői technikára, verstípusra.

Bodnár György reflektált a Kis Pintér Imre és Kulcsár Szabó Ernő között folyó fejlődéstörténeti vitára is. Úgy véli, hogy a nyugat-európai modell nem kérhető számon a magyar líra fejlődésén. Jobb lett volna, ha Ady Én-központú költészetét a magyar századelő megkerülte volna – ha Ady Eliot lett volna?

Kiss Gy. Csaba elsősorban a nemzeti problematikához kívánt hozzászólni. A könyv fogalomhasználatához képest jóval határozottabban kell megkülönböztetni egymástól a kelet- és közép-európai jelenségeket. Ady világirodalmi befogadása nyilván mindenütt a kor s mindenekelőtt a nemzeti irodalom szükségleteihez kapcsolódik; nem nehéz megmagyarázni, hogy miért épp Közép-Európában volt a hatása jelentős. A „peremvidék” gondolatában esetleg a kismemzeti komplexusok is kísértének – mindenestre a benne megjelenő kompenzációs szándékot Kiss Gy. Csaba veszélyesnek tartja. A birodalmi nemzetfogalom elemzésében világosabban lehetett volna elhatárolni a történeti Magyarországgal és a Monarchiával kapcsolatos illúziókat, s talán árnyaltabb képet kaptunk volna, ha a többi kis nép hasonló törekvései és tévesztései is említve lennének; gondoljunk pl. a birodalmi nemzetfogalom jelentős szerepére Jugoszláviában.

Király István először megköszönte a résztvevők érdeklődését és észrevételeit; könyvének recepciója elsősorban arról győzte meg őt, hogy még most is van értelme az irodalomtörténész munkájának, az emberek képesek odafigyelni, ahol számukra fontos kérdéseket vetnek föl. Ehhez képest másodrendű, hogy miben sikerült és miben nem konszenzusra jutni.

Ady 1912–14 közötti pályaszakaszát valóban azért nem írta meg, mert nyomasztó az alapkutatások hiánya s a fölmerülő kérdésekben – így az európai modernség és kultúrkritika, a sajátos magyar és a baloldali hagyományok megítélésében – a kommunista társakkal került volna vitába. Az elkészült könyv így is polémizál, ellensúlyt szel bele, s már nem a marxizmuson belüli vitáról van szó. Úgy gondolta, nem szabad engedni az értékválság, a válságtudat egyre jobban terjedő életérzésének, annak, amit ő a kultúrában „éjjeli tradíció”-nak nevez. Talán ezzel függ össze az a pedagógiai szándék, amit több kritikus is észrevett.

A legfontosabb követelmény természetesen a szakszerűség, csak a tudomány nyelvét beszélve érthetünk szót. De a weberi tudányszemlényt, a leírás és értékelés szigorú elválasztását megvalósíthatatlannak tartja: a történelmi szituáltság lehetetlenné teszi a „műszereszerűséget”. Éppen ezért kellett munkája során újragondolnia, hogy mi az értelme az irodalomtörténetírásnak. Egyetért mindazokkal, akik hangsúlyozták a fogalomhasználat jelentőségét; az egyes fogalmak értelmezésében nyilván továbbra is fennállnak a véleménykülönbségek. A forradalmiság fogalmát ő valóban tág jelentésben – mint prométheuszi cselekvést – fogja fel, de ez csak használhatja a fogalomnak. Végképp nem érti a „peremvidékiség” elleni kifogásokat, hiszen olyan egzakt tudomány él a fogalommal, mint a szociológia.

Az alapkutatások valóban elmaradtak, de nem annyira a filológiában, mint inkább a poétikában. Úgy véli, hogy épp a poétika területén sikerült a legtöbb alapkutatást magának elvégeznie.

A vitában fölmerült kérdéseknek csak egy részére tud – idő hiányában – válaszolni. Az imperializmus és az ellene folytatott küzdelem alapvető napjainkban is; nagy baj, hogy ma sem fogjuk fel ennek igazi súlyát. Példa lehet erre, hogy sokan még most sem merik baloldalinak, antiimperialistának látni a népi írók mozgalmát s benne Németh László törekvéseit. Ady jelentőségét is csak ennek fényében ismerhetjük fel. Két identifikációs rendszer – az istenhit és a felvilágosodás emberképe – dől meg

akkor, amikor Ady fellépett és megpróbált kiutat találni. Elismeri, hogy nem tudja beilleszteni Adyt az európai kontextusba – de József Attilát és Bartókot sem. Talán nem is kell, talán nem is lehet. S miért nem jöhettek volna az emberiség sorsát érintő új szavak a perifériáról? Csak másolhatunk, nem mondhatunk ki magunktól igazságot?

Befejezésül Király István az egymásra figyelés fontosságáról beszélt. Elfogadja azokat a bírálatokat, amelyek szóvá tették dichotomikus látásmódját, kiélező, „vagy-vagy” típusú gondolkodásmódját. Ennek az a forrása, hogy ifjúságának alapélménye volt: az élet – állásfoglalás. Később felismerte, hogy az álláspontok túlélezése elzárja az utat a továbblépés előtt. S e téren hagyományainkat is felül kell vizsgálnunk. Személyiségmegvető társadalom volt a miénk, s viszonylag friss élmény a személyiség rohamos méretű felszabadulása. Az Ady-könyv esetleg méltánytalan egyoldalúságát föltehetően ellensúlyozni fogja Kosztolányi megítélését illetően új, hamarosan megjelenő könyve, melyben megkísérelt számot adni saját Kosztolányi-élményéről.

Veres András

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője

Főszerkesztő: Straub F. Brunó

Különböző tudományágak általános érdekű kérdéseivel foglalkozik. Minden szám tartalmaz vitákat, akadémiai híreket, a tudományos élet eseményeinek beszámolóit, megemlékezéseket, valamint könyvbírálatokat.

Alapítva: 1890

Magyar nyelven, angol, francia, német

és orosz nyelvű tartalomjegyzékkel

Megjelenik havonta

Évi előfizetési díja: 156,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata

Főszerkesztő: Kovács Sándor Iván

A magyar irodalom s ezen belül főleg a huszadik századi s a mai szocialista magyar irodalom alakjainak és műveinek, problémáinak, folyamatainak és eredményeinek vizsgálatával foglalkozó tanulmányokat, cikkeket, ismertetéseket közli. Fontos célja, hogy az irodalomtörténet elvi és gyakorlati kérdéseinek tárgyalásával elősegítse az egyetemi és iskolai irodalomoktatás korszerűsítését, tágabb irodalmi látókör kialakítását.

Alapítva: 1912

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

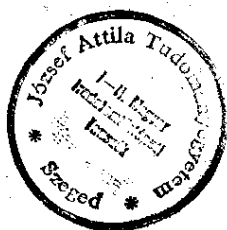
Évi előfizetési díja: 120,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. június 3. — Terjedelem: 10,85 (A/5) ív
87.15741 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Хопп, Л.</i> : Неизданное художественное произведение Келемена Микеша — <i>О способе принятого времяпрепровождения</i>	605
<i>Барта, Я.</i> : Еще раз о Яноше Аране-лирике (1847–1861)	624
<i>Тамаш, А.</i> : Обращение к классическим образцам в венгерской поэзии нашего столетия	639

Краткие сообщения

<i>Римоцине Хамар, М.</i> — <i>Римоци Г.</i> : <i>Pascua Romanorum</i>	650
<i>Ковач, И.</i> : Творческий метод Ференца Ракоци II-го	656
<i>Керени, Ф.</i> : Драматургические жанры в творчестве Михая Вёрёшмарти в период после написания <i>Чонгора и Тюнде</i>	665

Мастерская

<i>Сигети, Ч.</i> : Appendix Balassiana (Хронология, традиция, отношение к наследству у последователей Балинта Балаши в дворянской поэзии XVII века)	675
--	-----

Документация

<i>Будаш Балог, Ш.</i> : Неизвестный дневник Дежё Сабо	688
--	-----

Обзор

Янус Паннониус — Венгерские гуманисты (<i>Кульчар, П.</i>)	709
Янош Эрдейи: Путевые записки, дневники (<i>Коромпай, Х., Я</i>)	712
Хуба Лёринци: Тоска по прекрасному и разочарование (<i>Чюреш, М.</i>)	715
Ласло Варански-Иоб: Созидательная критика (<i>Селеш, К.</i>)	717
Рукописный архив (<i>Киши, Ф.</i>)	722

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 150,— Ft

Egy szám ára: 25,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149).

SOMMAIRE

<i>Hopp, L.</i> : Ouvrage littéraire inédit de Mikes (<i>La manière de bien passer le temps . . .</i>)	605
<i>Barta, J.</i> : Encore une fois sur Arany, poète lyrique (1847—1861)	624
<i>Tamás, A.</i> : Des tendances classicisantes dans la poésie hongroise de notre siècle	639

Bulletin

<i>Mme Rimóczi-Hamar, M.</i> — <i>Rimóczi, G.</i> : Pascua Romanorum	650
<i>Kovács, I.</i> : La méthode de créateur de Rákóczi	656
<i>Kerényi, F.</i> : Les types de pièce de théâtre de Vörösmarty après <i>Csongor et Tünde</i>	665

Atelier

<i>Szigeti, Cs.</i> : Appendix Balassiana (Chronologia, tradition, conscience de tradition dans la poésie nobiliaire du XVII ^e siècle, suivant Balassi)	675
--	-----

Documents

<i>Budai Balogh, S.</i> : Le journal inconnu de Dezső Szabó	688
---	-----

Revue

Janus Pannonius — les humanistes de Hongrie (<i>Kulcsár, P.</i>)	709
Érdélyi, János: Úti levelek, naplók (Lettres de voyage, journaux) (<i>Korompay H., J.</i>)	712
Lőrinczy, Huba: Szépségvágy és rezignáció (Désir de la beauté et résignation) (<i>Csűrös, M.</i>)	715
Baránszky-Jób, L.: Teremtő értékelés. (Évaluation créatrice) (<i>Széles, K.</i>)	717
Collection de manuscrits. (<i>Kiss, F.</i>)	720

Chronique

